

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

34. AASTAKÄIK 2022 NUMBER 12 (405)

Kontaktid: Arnold Matteuse 1985. aastal peetud
loengu konspekt

Toomas Kiho, Ene Paaver 2115

Phyllise legend

Geoffrey Chaucer 2132
Tõlkinud Lauri Pilter

Atika epideemiast COVID-19 pandeemia ajal

Florian Steger 2140
Tõlkinud Maie Toomsalu,
Kaarina Rein

Generaaladvokaat: Ühe õigusameti fülogenees

Priit Pikamäe 2153

Tolstoi vabastamine

Ivan Bunin 2200
Tõlkinud Rainis Toomemaa

Eesti haldusterritoriaalse jaotuse teaduspõhine visioon

Riho Nõmmik 2220

Küborgi manifest: Teadus, tehnoloogia

ja sotsialistlik feminism 20. sajandi lõpul. II

Donna J. Haraway 2241
Tõlkinud Indrek Männiste,
Toomas Kiho

Donna Haraway “Küborgi manifest”	
<i>Janek Kraavi</i>	2274
<i>Arvustus:</i> Lühike õpetus Eesti keskaja arhitektuuri uurimiseks. Kaur Altoa. <i>Kirikud, kabelid, kloostrid: Kirjutisi Eesti keskaegsest sakraalarhitektuurist</i> . Tartu: Ilmamaa, 2022. 575 lk.	
<i>Enriko Talvistu</i>	2280
Abstracts	
.....	2285
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LII	
<i>Herbert Normann</i>	2293

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused lk 2131, 2139, 2152, 2199, 2240, 2304:

KÄRT KUNNUS MA (1986) on õppinud Tartu Lastekunstikoolis (1999–2004), lõpetanud 2015. aastal Tartu Ülikooli ajakirjanduse erialal, praegu meedia ja kommunikatsiooni doktorantuuris; on töötanud ajakirjaniku ja toimetajana ERRis ja Eesti Päevalehes ning digimeediaagentuuris Nobel Digital, praegu Tartu Linnamuuseumi kommunikatsioonispetsialist.

KONTAKTID

Arnold Matteuse 1985. aastal peetud loengu konspekt

Toomas Kiho, Ene Paaver

SAATEKS

Idealistlikke tudengeid, kes ülikooliõpingute vältel soovivad kohustusliku ainekava kõrval omale mingit laiemat üldkultuurilist ja akadeemilist hariduspõhja laduda, on leidunud küllap igal ajal.

Meie siin teame kõnelda nendest, kes astusid Tartu ülikooli 1980. aastate algupoolel. Ka meie seas oli neid, kes oma hariduspüüdeid akadeemiliselt võimalikult laialt ette võtta proovisid. Korraldati vestlusringe, referaadikoosolekuid, luuleõhtuidki, kus eri teaduskondade üliõpilased üksteist “harisid”, toimus teaduskondadevahelist läbikäimist mitmesugustes rohkem või vähem formaalsetes kooslustes (nt filmiklubi, folgiklubi, Üliõpilaste Teadusliku Ühingu ajaloo- või keelering jms).

Üheks põnevaks akadeemiliseks, samal ajal aateliseks ettevõtmiseks kujunes nendele üliõpilastele kohtumisõhtute sari n-ö eelmise Eesti esindajatega, mida teatud regulaarsusega korraldati tollal peahoones

Arnold Matteus pidas selle loengu 17. oktoobril 1985. aastal Tartu Ülikooli peahoones žurnalistikakateedri suure laua taga. Loengu algkonspekt 1985: Toomas Kiho ja Ene Paaver, konspekti puhtaks kirjutus 2020: Toomas Kiho, korrektuur 2020: Ene Paaver. Konspekterimisel välja jäetud sõnu pole lisatud, et lektori kõnepruuki võimalikult vähe moonutada. Vähesed nurksulgudes täiendused lisanud ja nimede õigekirja ühtlustanud Toomas Kiho. Käsi-kirja originaal säilib Tartu Ülikooli muuseumis (ÜAM 1871:7 Ar).

asunud žurnalistikakateedri ruumides, mõnel puhul ka mujal, nt peahoone kõrval asunud keeltemaja helistuudios. Igale sellisele loenguõhtule oli peaesinejaks palutud üks “eestiaege akadeemiline mees”, kelle mälestusi kadunud maailmast ja muutunud aegadest noored üliõpilased siis kuulasid ja kõrva taha panid. Žurnalistikakateedri kohtumised toimusid hiigelsuure laua taga, mida siis peeti — saladuskatte all muidugi, ja nagu hiljem on selgunud, ekslikult — Tartu rahu lauaks. Ja seegi detail — et just Tartu rahu laud — on nende juttude puhul, mis seal räägiti, tähtis.

Loengusarja eesmärk oli selge: kuulda eelmise ja üle-eelmise põlvkonna mälestusi ja muljeid eelmisest Eestist. S.t Eesti Vabariigist.

Kogu seda loengusarja kandis teatud kindel hõllandus või hoiak, mingi eriline suhtumine, mis esinejatest õhkus ja mis paratamatult tõi uue põlvkonna üliõpilasteni eelmise Eesti aja väärtusi ja aitas neid vaimseid lõimi kuidagi viimasel minutil enne põlvkonna hääbumist üles korjata. Samas tõi ta noortele südame lähedale ka eestiaegeid suurmeheid ja nende isiksuse, esinemis- ja kõnemaneeeri, sõnaseadmisoskuse, mis segunes siis mujalt loetu, räägitu, vahendatuga intensiivseks pildiks. Selle pildi jooned võivad aja jooksul olla muutunud teravamaks või hägusamaks, kuid mulje ja “haridus”, mis neil seminaridel osalenu-tele külge jäi, ei kao. Pole kahtust, et need kohtumised kujundasid või võimendasid mõtteviisi ja väärtusi, mis olid korraldajatel ja kuulajateks kogunenutel juba olemas, kodust, koolist ja ülikoolist, Tartust. . .

Neid kohtumisi oli väike seeria. Esinejate seas olid õigusteadlane Leo Leesment, latinist Richard Kleis jmt. Siinkohal vahendame lugejale üleskirjutuse pikaaegse Tartu linnaarhitekti Arnold Matteuse (1./13. XII 1897 – 2. XI 1986) loengust.

*Toomas Kiho ja Ene Paaver,
Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilased 1981–1986*

Räägite kodusõjast, tegelikult kaks suveräänset riiki: Venemaa ja Eesti Vabariik.

Aeg on pikk, viis põlvkonda. Kui astusin tegevusse, tuli keskkooli lõpetamise ajal tegemist teha isade-vanaisadega. Praegu oma põlvkonna ja lastelastega. Pikk iga teeb elu kirjuks. Väga-väga paljude inimestega mitmelt alalt ja paljudest rahvustest. Ülikoolis ja hiljem rännuteedel.

Lapse- ja koolipõlv — tsaariaeg. Esimene Saksa okupatsioon. Eesti Vabariik. Nõukogude aeg. Teine Saksa okupatsioon. Teine maailmasõda.

Viis aastat välismaal.

Sündmused on meelde jäänud, palju meelest läinud.

*

Kooliaastad olid tol ajal, tsaariajal, õppetöö vene keeles. Eesti keeles õppisid valla- ja kihelkonnakoolis (algkool neli-viis aastat). Vaevalt eesti keeles oskasid lugeda, kohe vene keel: ajalugu ja geograafia juba 2. klassis vene keeles. Võru kõrgem algkool, kõik õpetajad olid venelased. Tartu reaalkool — keskkool, kõik vene keeles, eesti keeles vaid usuõpetus. Eesti keele rääkimine kooli ruumides oli rangelt keelatud ja kui õpetaja kuulis, siis taline karistus oli pühapäeval kolmeks tunniks kooli tulek.

Lugu: Georg Michelson, Tartu reaalkoolis matemaatikaõpetaja. 8–13, 7:50–13:15 kooli avatud olek. Koju minnes garderoobis. Vaen tekkis kõige vastu: sakslaste vastu ajalooliselt. Ülikooli lõpetajaid oli eestlasi küll, siiski kohti ei saanud.

Keskkooli viimases klassis Tartus. Algul, 1916. aastal põrandad all, 1917 tulid välja, tekkis Noorsoo Rahvuslik Liit. Koolivennad prof. Harri Moora, Erni Hiir, mina — juhatuses. Hiljem tulid juhatusse Albert Kivikas, pr. Aurora Semper. Tekkis rohkem sotsialistlik tiib — Hiir. Noorsoo Rahvusliku Liidu häälekandja — mõnikümmend, mõnisada eksemplari.

See vabaduse aeg polnud pikk. 1918. aasta algul Riia sakslaste käes. Veebruaris Valga. Korraldus: koolides tegevus lõpetada hiljemalt 15. veebruariks 1918. Kurioosum: eksamisi palju ei tehtud, hindeid parandati, olid kontrolltööd.

Ajaloo õpetaja von Sengbusch oli tujukas. Abituriendid, meie, 40 õpilast, kirjutasime alla: “Просим удалить преподавателя Сенгбуша как не годного для своей должности.” Õppenõukogu pani meid boikoti alla. Kolm päeva hiljem — klassijuhataja oli vahendaja — meie olime nõus ka Sengbuschi allesjätmisega, tingimusel, tundides viibiks üks õppenõukogu esindaja. Nii tuligi igasse von Sengbuschi tundi õpetaja. Kevadsemestriks,

kuni 15. veebruarini võeti ülikooli kevadsemestriks üliõpilasi vastu. 14. veebruaril olid veel kooliõpilane, 15. veebruaril olid juba üliõpilane (füüsika-matemaatika teaduskonnas). Ülikool suleti 15. märtsil 1918.

Sügisel avati saksa ülikool. Eesti püüdis boikoteerida, mõned korporatsioonid siiski astusid sinna.

1917–1918 oli Eesti noorsoole tõeline ärkamisaeg. Kokku puuted olid siiski kasinad. Algas Vabadussõda, lõppes 2. jaanuaril 1920. Üliõpilased vabastati enne, juba 30. märtsil. Algasid kontaktid.

Saksa okupatsiooni ajal oli kultuurielu pidurdet. Ajalehed kirjutasid ainult ametlikult lubatud teateid. Aga ainuke nii-öelda protest oli *Postimees* 1918. aasta suvel — kirjanikkude leht, Siuru käes, August Gailit, Richard Roht, Henrik Visnapuu, Gustav Suits jt.

Elasin tudengina maal, tegelesin luuletamisega veidi. Maapiidudel kandsin vemmälvässe ette Saksa okupatsiooni vastu, pidin peaaegu kinni minema.

Sõjast vabanedes 1920. [p.o 1919] aasta kevadel (30. märtsil) jätkasin ülikoolis tegevust aprillis, mai alguses. Ülikool läks mai algul jälle kinni. Isiklikud tutvused: August Kitzberg, Visnapuu, Gailit, Kivikas, Harri Moora, õppejõude ka. Kodust väljaateid haridusele polnud. Olin *Postimehe* juures kirjasaatja, lastele kirjutanud. Tahtsin ajakirjanikuks ajutiselt. Anton Jürgenstein: “Kes siis suveks Tallinnasse läheb?!” Mina olin nõus suvel *Pärnu Postimehesse* minema — oli Tallinna lehe filiaal. Saatus tuli appi: sain pansioni Pärnus ühte Johannes Vares-Barbarusega. Barbarus: “Ei, mina ei kirjuta, maksab vähe.” Andis nõu, tundis Pärnut, toreda iseloomuga. Vares-Barbarus luges ennast esseeriks. Vasakpoolne. Inimesena oli haruldaselt tore. Pärnus kuni oktoobrikuuni.

Siis Tartus, huvi käis Tallinna järele. 1920. aasta sügisel *Postimehe* toimetuses tutvusin Aino Kallase ja Oskar Kallasega (Aleksandri gümnaasiumi õpetaja), Adam Bachmanniga, Kaarel Eenpaluga. Unistus käis juba välismaale minna. Läksingi Tallinna, *Tallinna Teataja* toimetusse. Peatoimetaja Karl Einbund (Kaarel

Eenpalu); Mait Metsanurk (Eduard Hubel). *Tallinna Teatajas* käis ka Artur Adson — läks *Päevalehe* juurde üle. Tallinnas oli palju kokkupuuteid, banketid: kõik ministrid — *Tallinna Teataja* oli Kristliku Rahvaerakonna leht. Väga tore aeg.

Vares-Barbarus päästis minu elu Pärnus — uppumisoht! Oli väga aus oma toimetustes ja kuigi hiljem oli riigi ees, oli siiski eesti rahvuslane.

Tallinnas oli tihedaim kontakt Eenpaluga. Siis tuli Aleksander Kann. Anton Jürgenstein kõndis, kaheksa inimest oli toimetuses, rääkis vaid anekdoote. Mait Metsanurk (Hubel).

Kaks inetut asja veel. Igale lehel pidi olema juhtkiri, kirjutas peatoimetaja ise. Sekretäri töö oli mitte ainult kirjade vastuvõtt, vaid [ka materjalide trükkandmine].

Esimene [inetus]. Kanni ajal. Kristlik Rahvaerakond. Haridusministri asetäitja oli Friedrich Sauer. Henrik Visnapuu väike jäljeton — andsin trükki — kunsti ja teaduse kohta. See materdas nii kõvasti oma erakonda!

Teine. Mait Metsanurk. *Tallinna Teatajas* olime kaheksakesi pluss kaks korrektorit. Leht läks trükki, jäi ainult juhtkiri Hubeli kirjutada, sai kõik omateada korda. Järgmine päev: “Mis oled teinud? Vaata!” Üldpealkiri: “Seda ja teist”, “Aafrika naised” — selles lehes siis tuli Hubeli poliitikaartikkel.

Kolmas. Pärnus oli ka üks aps, pidin sõjaväekohtu alla minema. Kirjutasin jäljetoni ühe eputava ohvitseri kohta, ruumi täiteks ja panin nimedki sisse — 1920. aastal, peale sõda, aga Tallinnas, Pärnus ja Narvas oli veel sõjaseisukord, kõrgeim ülemus kindral Ernst Põdder, Pärnu III diviisi ülem. Tuli korraldus: diviisiülema juurde kutsutakse. Läksin. Kindral istus nelja-viie ohvitseriga kasiinos, ei paistnud sobilik juurde minna. Väljas nägin tuttavat alampolkovnikut: “Ära mine, sellele Toomingale käis see hästi. Hea!” Ei läinudki. Aga paar päeva hiljem Tallinnas, *Postimehes* teade, et *Pärnu Postimehe* toimetaja anti kohtu alla. Jaan Tõnisson oli peaminister. Kindral Aleksander Tõnisson oli sõjaminister. Siiski jäi kohus tulemata.

See oli huvitav aeg, 1920. *Lendavad sead* [1919] Albert Kivikas, [*Maha*] *liiuriline šokolaad*. Neil oli ka üks lakooniline asjake. Väga ergas kirjanduslik tegevus.

Aeg oli kiire. 1921 läksin Tallinna ja sügisel Saksamaale õppima, lõppes kirjanduslik tegevus mul — ei olnud enam õppetöö kõrval aega.

Saksamaal Karlstadtis meid võeti kui vaenulikke võõraid. Siis Karlsruhe. Kirjutasin *Vabale Maale*, *Päevalehele* Saksamaa haridus- ja kasvatuseprobleemidest, *Postimehele* kunstist ja ehitistest.

Karlsruhe oli üks von Antropoff — keemiaosakonna professor Andreas von Antropoff. Sääli oli Baltisaksa Ühing. Landesveeri ülem Rüdiger von der Goltzi koosviibimine. Materdadi Eestit. Kirjutasin von Antropoffi kohta *Päevalehele* kurja artikli varjunime all. Aga: von Antropoff palus mind enda juurde. Olime eestlastest kahekesi sinna kohvile kutsutud. *Päevaleht* oli lahti, minu artiklis allakriipsutatud. Tegin ta Eesti Vabariigi vaenlaseks — tuli välja, et ta on Eestist pärit. Talle on tehtud kolm järelepärimist: 1) —?, 2) Saksa saadikult Tallinnas, 3) Eesti-Saksa Ühingult. “Mis ta ässitab, teeb elu raskeks.”

Tulin Eestisse. Ülikoolivaheaeg oli. Tartu linnaarhitekti koht oli välja kuulutatud. Kaheksa tahtjat. Mind, noorimat, valiti.

Tartus. Werner. Pallas. Linn kinkis Pallasele maja. Hakkasime remontima. Samal aastal astusin Pallase liikmeks, seal olid Friedebert Tuglas, Johannes Semper, Roht. Olid klubiõhtud.

Werner. Ülikooli tegelased, kunstnikud. Isegi postisaadetisi sinna kirjanikele, kunstnikele.

Raimo Pullat: “Kohvikud = joomaputkad.” Tegelikult alkoholi ei müüdnudki. Paljudes korporatsioonide ruumides oli alkoholi tarvitamine keelatudki. Õpetati tõesti jooma, aga heas mõttes.

Lugu professor Ernst Heinrich Einist, olime Ugalas koos, 1920. aastal saime rebasteks. Istusime Vanemuise aias sügisel. Oli komme, et WCsse ei võinud tekliga minna. Tema oli ikka tekliga läinud, komistanud ja tekkeli oli maha kukkunud. Arutati korporatsioonis. Noorte liikmete ettepanek: “Alkoholi keeld 1 kuu ja boikott 2 nädalat.” Vanade liikmete ettepanek: “Välja

heita ja boikott 1 aasta.” Hiljem, peale minu Saksamaale-minekut, ütles ta, et oli läinud nii: hakkas ainult õppima, läks Itaaliasse, tegi professori ära.

Tartus oli tihe läbikäimine. Mängisime malet. Kaks vastandit: Tuglas ja August Alle. Tuglas õrnatundeline, Alle teravmeelne. Tuglas tagasihoidlik kõikjal, ka males, Alle teravapilguline, teravamõistuseline. Tuglas tähelepanelik, Alle teravasõnaline.

Nõukogude Liidu saadik Aleksei Ustinov, oli Pallases väike vastuvõtt. Alle pidas ka ilusa kõne, lõpus hakkas nõukogude kirjanikke sõimama, ka eesti nõukogude omi.

Tuglasel oli 50 aasta juubel. Pallases väike õhtune istumine. Alle pidas ilusa kõne: “Kuule sa, muidu sa kena mees oled küll, aga ? [konspektis nii] perselakkuja.”

Allele oli kaks ärimeest öelnud, et meie maksame sulle iga kuu 250 krooni, hakka kirjanikuks! Võttis raha küll aasta otsa, kuid trotsiks ei kirjutanud.

1947 või 1946 Volgas. Alle, mina, kunstnik Juhan Püttsepp jm. Alle oli ka laulumees, lauldi. Restoran suleti kell üks. Kui meie lahkusime, siis päike tõusis — ei olnud aja lendu tähele pannud. Direktor oli teinud korralduse: niikaua kui see seltskond seal on, peab olema üks kelner, üks kokk ja šveitser kohal.

Vastandiks Suits ja Tuglas. Suits oli omalaadi, äärmiselt korrektne.

Oli perekondlik vahekord, ma langesin kogemata ohvriks: arhitekt võtab pastorilt, kellele ehitab, naise üle. Mina pole seda teinud.

Kui ma vabakutselisena töötasin, oli mul kolm töolist. A-tähega elukutsed kõik kahtlased: arhitektid, apteekrid, aferistid, advokaadid.

Semper, tegevuses ja käitumises ja riietuses esteet. Temalt ettepanek: ühendatud muuseumide hoone Pälsonist Tiigini.

Kitzberg. Vanemuise teatri seltsi juhatuses kokkupuuted. (Hiljem veel Tuglas ka.) Käitumiselt ja olemuselt lihtne, tasakaalukas, peene huumorimeelega. Poeg tal akdeemiline *Postimehe* toimetaja.

Mart Pukits, Roht — ka Pallases. Roht sai rumalusega hakka-ma: võltsis vekslid peal oma onu allkirja.

Nikolai Triik — õpilaste poolt hinnatud, ei surunud end peale, siiras töös ja käitumises. Alle ja Semper, Tuglas — seltskonnas napsuvõtjad. Triigil segas see aga tööd. Nagu praegusajal mõned kunstnikud: napsuvõtmine segab tööd või vahel ka vastupidi.

*

TÕNIS LUKAS: Teie olete projekteerinud Eesti Panga hoone. Kuidas sinna sisse saab? Salakäik?

MATTEUS: Mina olen ka kinni istunud, 1940 novembris. Ühe kakluse pärast, üks fantoomi-päälük 17-aastane, üks kurikuulus vargapoiss-murdvaras Adamson 18-aastane. Kõik omamoodi tüübid. Ma ei kahetse sugugi. Istusime oktoobripühade ajal. Adamson kahetses: pagan, rahvas paraadil, saaks hästi... Mina: oi, Adamson, kui mina sinuga kampa lööksin, küll me võiksimme alles äri teha, mina tean väga hästi, kus on Eesti Panga kõige nõrgem koht. Mitte peauks, vaid on teine. Mina tean täpselt, kus on Eesti Panga varakamber.

Vanglas suur raamatukogu. Raamatukogutoas sai oma raha eest toitu osta. Ükskord mina tulen sisse kambrisse, Adamson ka, paneb lauale saia ja vorsti. Endal tal raha ei olnud. Kolme valvuri silma all varastas ära ja pani põue. Mina: skandaal tuleb, mõni vang jääb ilma. Adamson: ahsoo, seda ma ei taha, ma viin tagasi!

Teinekord tõi raamatuid: kaks 5 cm paksust romaani. Me ei tahtnud — viis tagasi. Kolme valvuri silma all.

Pangamajas varakamber: neljakordse raudarmatuuriga pluss 30 cm raudbetooni pluss signaaliga ukсед. Vanasti kujude taga olid suured häirepasunad. Ukse ja paltseri vahel gaas, mis ei tapa, aga äratab 50 meetri kaugusel magajad ka üles. Tookord oli varakambri all direktori teenijatüdruku tuba — kindlaim tee varakambrisse teenijatüdruku toa kaudu.

Triik — andekas, hinnatud seltsimees.

Ükskord öösel kell üks (olin poissmees) tulen koju, vaatan: Triik tuleb restoranist aluspesu väel välja. Kas jättis ülikonna pan-ti? Triik: “Nad võtavad mul ööseks riided ja kingad ära, et ma ei

saaks ära minna. Olen kinni, viinaravil dr. Viktor Hioni juures, tul-
lin aknast välja, võtsin oma kärad ära, et jälle elada, aga nüüd
ei saa enam aknast sisse!”

Näitlejatel ehk kadedus üksteise vastu, mis kunstnikel vähem.
Kirjanike seas ma seda ei märganud.

Kirjanikest lähem sõprus Visnapuu ja Gailitiga. Visnapuule
projekteerisin Luunjasse maja. Oli suur rahvuslane, äärmiselt
tundeinimene, suure intelligentsiga, hea inimeste tundja. Gailit
jälle suure huumorimeelega, laia joonega inimene.

Üksvahe olime kolm sõpra: mina, Visnapuu ja Peet Aren. Nä-
gin Visnapuu isikliku elu läbielamisi: naine tal tiisikushaige. Rah-
vustunnet, kokkuvõtmist kasvatas meis tsaariaegne kool, üks-
kõik kuidas see avaldus.

Anton Starkopf — türanni moodi jõuline, teist võimu enda
kõrval ei sallinud.

1941 Pallas K. Mägi nimeliseks Kunstiinstituudiks. Sakslased
sisse — õpilased olid olemas, edasi õppida ei olnud. Ado Vabbe,
Starkopf minu juurde: kooli oleks vaja. Eesti Omavalitsuse juht
oli kunstiarmastaja inimene Hjalmar Mäe.

*

Rakvere Linna Tütarlaste Gümnaasiumi õpetaja — julge samm
nagu ajakirjanikukski minek. Hjalmar Mäe oli seal füüsika-mate-
maatikaõpetaja. Tutvustas Matteust direktorihärrale [ilmselt Jo-
hannes Jaanis], kes olnud keisrikoja saksa keele õpetaja, Serbia
kuningas ja Bulgaaria kroonprints tema õpilased olnud. Lühikest
aega seal õpetaja, paar kuud. Eesti keelt mitte, literatuuri. Mind
päästis see, et olin lehes töötanud. Andsin kirjandi teha, taset
proovida.

Tundsin Viini ülikoolis õppinud dr. Mäe nõrkusi paremini
kui teised. Kartis mind veidike. Tahtis mind Tallinna. Käisin
peale, saime suure tegemisega loa avada kõrgemad kunstikur-
sused 1942. aastal. 90 õpilast, Vabbe, Aleksander Vardi, Johan-
nes Võerahansu. Mina juhataja, direktori kt. Olin linnaarhitekt.
See meelega tehtud siis, linn finantseeris. 1943 saime Pallase ni-
me tagasi. 1942 oli Eduard Wiiralt Tartus, andis nõusoleku tulla

graafikaõppejõuks. Siis personaalnäitus Viinis, sõitis avamisele, et kui tagasi tuleb, siis, ainult et ei seotaks kindla tunniplaaniga. Wiiralt: “Ega mind Tartus ei tahetagi.” Mina: “Kes?” Wiiralt: “Starkopf ja Vabbe.” Tema kuulsus oli ju suurem.

Olin nime poolest ja administraatorina direktor, kuulasin nende sõna. Andsin arhitektuuri aluseid.

Palju ülikooli tegelastega kokkupuuteid. Eldor Fählmann, noor majandusdoktor. Tema pääle skulptor Voldemar Mellik modelleeris Faehlmanni kuju, mis praegu Toomel. Dr. Fählmannile saatuslik õnnetu armumine vaesustunud parunite võsusse. Dr. Fählmann läks hulluks.

Vabbe — suuremeelne, suurejooneline. Aga ka mõni märkus. Õpetajate toas üks venelanna, parteilase esimese sekretäri naine, nutab. Tema olnud loengul ja vana professor Vabbe tormas sisse, hakkas kallistama ja andis musi — kuidas nii võib? (See musi läks tal maksma professori koha.) Mina: oleks Vabbe üks uks edasi läinud, seal noor prantsuse õpetajanna. . . Palgapäev, oli vastasrestoranis rohkem käinud. Vabbe: aga mina ei näinud, kus see oli.

*

Haridus ei tee inimesest inimest. Olen näinud kraavihallide seas toredamaid inimesi kui kõrgaadli seas. Olin kord korteris, kus perenaiseks krahvinna, Heinrich Heine järglane. Heine järglasi kaheksa järel. 13. detsembril, Heine sünnipäeval, tulid kokku. Olin seal korteris, palus mind ka. Seal oli ka Badeni ekskroonprints Max von Baden, dr. Hjalmar Schacht — Saksa finantsgeenius. Aga mul sõbrad ootavad kohvikus, ja arvasin, et nad mind siin näha ei taha. . . Järgmine päev sain perenaiselt peapesu: laud oli täpselt 11 kohta, mina olin perenaise ja dr. Schachti vahel. Perenaine: “Panin meelega teid tema kõrvale, iga Saksa mark selle mehe näpu all! Istume, aga kus härra diplominsener jäi?”

Hitleri õuearhitekt Albert Speer ja ehitusinsener Fritz Todt — minu ülikoolikaaslased.

1943 vahejuhtum: Kurt Meenen (Eesti Kindralkomissariaadi Tartu piirkonnakomissar) küsis, et keda tunnete saksa ehitajatest? — Todt ja Speer mu ülikoolikaaslased. — Teile haruldane

kutse (Eestis üldse ainult kolm sellist) Saksamaale: kõik prii. Ei saanud sõita, naine haige. Aga Meenen pärast seda minu suhtes väga tähelepanelik. 1944 helistab: kas ma ei saaks talle koju külla minna? Elas Oru tänaval. Ootab „troonipärijat“, naine Saksamaal sünnitab. Mina sisustagu lastetuba talle. Kaht värvi võis mööblis kasutada: punane ja valge. Kõik uhkelt valmis — last ei tulnud. Suur usaldus Meeneni poolt.

Linnaarhitektil sõja ajal teha? Park-hotell pooleli, [hilisem] EPA peahoone taastada. Uut projekti ei lastud. Linnaplaneerimine keelati ära — seda hakkab tegema Berliin. Sel ajal olen kõige vähem tööd teinud.

1941 sõjaväevõim. 1942 tsiviilvõim, sõjaväega ei tohtinud otse ühtki asja ajada. Aga mul välikomandandiga hea vahekord, vahetasime näiteks materjali.

Tartus Saksamaa teedeminister. Tartus üks tund peatub, mina näidaku talle linna. Meenen ka seal. Minister ulatab kõigepealt käe mulle, siis linnapeale. Siis sammus sõjaväelise sammuga ligi piirkonnakomissar Meenen, tervitas ka. Meenen pakub hommikueinet oma kodus! Minister keeldub — tema tahab linnaarhitektiga linna vaadata. Ülikooli raamatukogu teda eriti ei huvitanud, Raadil aga ei jõudnud ära vaadata põllutööriistu! Sõja aeg, tohutu segadus rongidega — ministri erarong seisab tund aega Tartus. Kutsusime Kuld Lõvisse (praeguse õlleka vastas) — hea meelega! Jälle ministri rongile pikendusaega. Õhtusöök, konjak, jutud ülikoolist jne. Ühest tunnist peatusest sai 10,5-tunnine peatus.

*

Ükskord Vares-Barbarusega kokkupuude Tallinnas vene teatri ruumides. “Esimene intelligentne näidend.” Karotamm oli esimene sekretär. Mul oli referaat pidada, ei tahtnud pidada, palun Vares-Barbarust, et lükataks referaat edasi esmaspäevale. “Tule külla,” ütles Vares-Barbarus, “oli nõus.” Läksin. Tuli pidada, et referaat. Anti kõrgeim honorar. Ilmus ka brošüüris. *Rahva Hää*l võttis käsikirja endale.

Nikolai Karotamm. Viidi Moskvasse, ei lubatud Eestisse naasta.

Jaan Tõnisson. Kuidas suri? Kusagil Pihkva oblastis.

Ülikooli sain siiski tänu kindral Johan Laidonerile, keda ei tundnud. Julgesin 1923–1924 minna tema kui partei-, põllumeeste erakonna liidri juurde. Seal oli otsustamisel stipendiumi suurendamise küsimus. Pärast oli stipp 1500 marka, tuba maksis 2200–2500 marka. Haridusministeeriumis.

Jaan Tõnisson oli Riigikogu esimees, tema tundis mind hästi. Ootasin Riigikogus kolm-neli tundi. “Saksamal õpin ja stipp väike. Aidake.” Jaan Tõnisson: “Ah, minge Prantsusmaale või Šveitsi, seal odavam.” Siis haridusminister oli Heinrich Bauer, abi oli Sauer.

Läksin Laidoneri juurde koju, visiitkaart “*Cand. tech. Matheus*”. Kindral jõi kohvi: “Palun, võtke istet, mis südamel?” ... “Jah, muidugi, see on taskurahaks ka vähe, see mõni stipendium! Kas te mõne teise partei liidri man kah olete käinud?” Olin igal pool käinud: “Jah!” — “Kes võttis hästi vastu?” — “Ernst Veberman.” — “Minge Vebermani juurde, öelge, et haridusministri kõne järel võtan mina sõna ja paluge, et Veberman teeks konkreetse ettepaneku.”

Läksin Vebermani juurde. Veberman: “Kindral Laidoner on tark mees.” Siis kaks erakonda hääletavad ju poolt. “Kui palju teeme?” Mina: “1500 pealt 10 000 margale.” Veberman: “Kuid ju ei teata, et praegu 1500.”

Kell 5 Riigikogus. Ja just ministriabi August Nei (eile oli öelnud, et pole lootust) ütles nii ka. Siis võttis sõna Jaan Tõnisson: “Andke korralik stipendium, see on taskurahaks ainult.” Minulgi hakkas Neist kahju. Veberman tegi ettepaneku. Poolt u 120, vastu 5 häält.

Riigieelarve hakkas 1. aprillist pihta. Oli veebruari lõpp. Kui läheb 10 000 tõesti läbi, siis loobun Rakveres õpetajakohast ja lähen Saksamaale.

Läksin Nei juurde. Koputan aralt. Eelmine päev oli külas, nüüd kaisutas: “Rääkige, mis te tegite? Kõik on kindel.” Mina: “Mul on ju võlad Saksamaal, korteriüür neli kuud, restoranis võlad.” Nei helistab kooliosakonna juhatajale. Nei: “Oled Rakveres õpetaja ja saad stipendiumi ka?” Nii oligi.

*

Sillad. Pärast sõda suur poleemika. Kivisild hävitati 1941. Paar nädalat hiljem hävitati Vabadussild. Sõja ajal sakslased taastasid Vabadussilla täpselt, neli kuud ehitati. (Võinuks teha ka ühe kuu-ga, kui ehitajaid oleks.) Riia tänava otsas oli pontoonsild. Sõda lõppes. Turuhuone juures oli ajutine sillake. Projekteeriti korralik sild Riia tn otsale. Minu ettepanekud: taastada Vabadussild ja Kivisild vanal kujul. Hädaldused: kes viitsib graniiti teha. . . Jäin haigeks, olin neli kuud rivist väljas. Leiti projekt, minu allkirja ei ole.

Nüüd jälle mina Vabadussilla taastamise poolt. Siis tehti hoopis suur uus sild. Isiklik arvamine: Annelinn oli suur ehituspoliitiline viga, mida Tallinn tegi ja ei oleks tohtinud siin teha. Kahjuks elutseme liiga palju paberil, ka arhitektid! Joonis on abivahend, nüüd on aga muutunud põhimiseks asjaks. Annelinn on soos, valitsevate tuulte all, turba peal.

Meil oli võistlus, linna areng oli Tammelinna-Ülenurme poole, siis oleks mäest alla oma kanalisatsioon. Annelinnast igavesti kehv. Liikluse löi ka üles.

Praegu neli varianti: 1) Komsomoli otsale jalakäijate sild, 2) saunast edasi, 3) veel pikem sild Kreutzwaldi tänavale. (4) Vabadussild öeldi, et olevat Tartu jaoks liiga odav.) Nüüd on variant Mõisurini-Mäe. Jah, et siin tuleb kergsõidukite liiklus.

Kivisilla kivid lendavad kaugele: Struve tänavale, katoliku kiriku kõrvale!, lähemale ka, Poe tänavale.

Humal, Ko-Ko-Ko tuleb ümbertegemisele. Poolakate peal lootus. Poolakad: teater, Toome varemed, kohvikute kvartal, Jaani kirik, ERM?

Gustav Adolf ja Kalevipoeg sulatati kohe ära 1947 [tegelikult võetiujud maha 1950]. Raekoja ees oli 0,85 m läbimõõduga Tartu linna tsentrum — 15 cm paks broneer, babiit ja pronks. Too võeti välja, aga kümme aastat tagasi helistas üks mees Elvast, et tema teab, kus on linna vapp: kindlas kohas. Üleöö sulatati ära, linna peaarhitektile ei öeldudki. Täitevkomitee esimees oli Eduard Schmidt, parteisekretär oli Valdar Leede. Eduard Brandt oli Venemaa eestlane, enne Schmidt, tema ei teinud.

Karl Burman. Ei olnud elukutselt arhitekt, sai selleks Pätsi eriloal. Oli igatpidi andekas, täisvereline boheemlane. Hüpoteegi pank kuulutas välja panga projektide konkursi. Esimene auhind 3000 krooni, umbes praegu 9000 rubla. Teine auhind 2500 krooni, kolmas auhind 1000 krooni. Mina olin žüriis. Pälvis tähelepanu eriti üks Saksamaa projekt, sai esimese auhinna. Arhitekt Eugen Habermann oli ka seal žüriis. Teine ja kolmas auhind Tallinnast. Burman rääkis: anname kaks teist ja kaks kolmandat, milleks anda esimene auhind välismaale, pole mõtet. — Avame ümbrikud: üks auhind oli Burman, Habermanni sõber. Läksime lõunat sööma, tuli ka Burman kohale. Burmanil oli sõber Karl August Hindrey, kes võttis juhtimise enda peale, tundis Euroopa kombeid. Šampanja ja konjak voolas ojana. Kuidas sa lõpetad peo parimal hetkel ära? Aga viimane rong läks 11:30 Tallinna. Hindrey läks korra ära, tuli tagasi: “Olge mureta, erarong läheb Tallinna hommikul kl 8:00: vagun pluss teise klassi vagun. Kõik on kaasa palutud, hommikul läheb pidu edasi.” Kolme päeva pärast Burman naise juurde: “Anna kaks krooni!” Kogu auhind, 2500 krooni — läinud! Burman oli selleks võimeline. Kui raha oli, las läks! See näitab, kui rikkad olid arhitektid sellel ajal.

Mina sain pangamaja eest 6500 krooni. Burman sai projekti läbivaatamise eest 900 (?) krooni. Burmanil oli seal üks loll pangainsener, see ta sisse sokutas. Ütles: “Ära Burmani enne ära lase, kui ta on läbi vaadanud.” Burman: “Ma pean ära minema, naine käskis seda-teist osta.” Läks. Insener: “Kus Burman?” “Läks sind otsima, tuleb tagasi.” “Ah, Burman sulle tuleb...!” Laskis peaaegu näituse avamise Riias edasi lükata, et Park-hotellis kauem juua.

Burmani sarnane Hindrey, *Sädemete* väljaandja.

Projekteerisin majad: Johannes Piiper, Julius Mark, Ernst Öpik, Starkopf (Kreutzwaldi tn). Nõukogude ajal: Juhan Aul, Harald Keres.

1934. aastal käis Nõukogude Venes 14-liikmeline grupp, soovijaid oli üle 20, Tallinnast ja Tartust. Saadik Ustinov korraldas: Vardi, Adamson-Eric, Juhan Nõmmik... Sõit maksis ainult Nar-

vani, sealt edasi tasuta. Leningradis kaks päeva, Moskvas viis päeva. Üks giididest eestlanna, keelatud eesti keelt rääkida, ainult vene keelt või saksat. Moskvast lahkudes oli üks kadunud, järgmine päev Leningradis tema juba ees. See oli Alfred Rõude.

Minu naise tädi, nukutädi, elas Pariisis ja tegi karakternukke (marionette?), täpselt portreteeris. Tädi ütles, et kui mina Tallinna lähen, mingu ma tema korterisse, seal kohvritäis Wiiralti joonistusi (ta oli Wiiraltiga kurameerinud). Ei läinud — sõda tuli peale, naine jäi haigeks. Hiljem selgus, et Rõude neist osadele käe peale pannud.

Moskva-grupi juht Julius Genss, Leo Gensi isa. Moskvas võeti uhkelt vastu: Kunstnike Liidus, rahvahariduse komissariaadis, seal koos kultuurieliit, ka David Oistrah. Meie kõik 14 mehed, Moskva daamid tahtsid meiega väga tutvuda. Miks? — Neil ei olnud enne seda tükk aega lubatud moodsaid tantse tantsida.

Moskvas üks mees küsis, kuidas mulle meeldib *Дом Жолтовского*, sammaste ja pilastritega maja. “Ei, kuidas te oma sotsialistlikku sisu sellesse vormi panete. Rahvale ei meeldi ka — töö kvaliteet vilets, vesi jookseb mööda seina alla.” Too mees oli *Комсомольская правда* toimetaja. Kahju, et neid artikleid alles pole — meil seesama pattulangemine: sambad, sambad.

Värske tuul pärast Hruštšovi kõnet liialdustest arhitektuuris ja ehitamises. Ivan Žoltovskilt Stalini preemia ära. Moskvas ja Leningradis ehitustööde kvaliteet tol ajal Eestiga võrreles vilets sisustusest maalritöödeni. Tänavad, naised. Saabast tänavail ei näinud, ainult [marsij]kolonnides. Kunstimuseumid. Õhtuks lokaalides.

1937 Ustinov tegi ettepaneku, et uus grupp Kaukasusse, Krimmi. Ustinov ostis palju eesti kunstnike töid, tema viis ka Jaan Koorti Moskva Kunstikooli. Tema kontor Pikal tänaval. Aga vahepeal laskis end maha, kartis, et kutsutakse Moskvasse ja tapetakse. Suure intelligentsiga, kaks fakulteeti lõpetanud (juura ja majandus). Mul ja Starkopfil kutse saatkonna vastuvõtule mai, oktoobri või uusaasta puhul. Uus saadik Adolf Petrovski [tegelikult Kuzma Nikitin] tüüpiline vene inimene, nimetas mind ja Starkopfi kolleegideks. Alati oli ta võtnud muidugi ka. Hakkas

kõnet pidama: “Kolleegid! Kolleegid!...” Laud oli toitusid täis, äkki kukkus lauale siruli, viidi ta kohe ära, pilt ei olnud kuigi ilus. Rongini oli aega, see läks kella viie paiku. Tuleb atašee autojuhiga, pidi viidama autoga Tartusse. Istusime autole ja palusime Balti jaama. Autojuht oli imestunud. See oli 1939. aastal.

Helistati mulle saatkonnast, et *товарищ Устинов* tänab kutse eest ja homme sõidab Tartusse ja palub kaks tuba kinni panna. Meie Starkopfiga läksime rongile vastu, võtsime auto ka. Saadik kutsus klaasikest jooma. Ütlesime viisakusest ära. Gensi juures Raekoja platsi kodus olid kõik uhked joogid ja puha. Saadik ei joonud vodkat, [saatkonna esimene sekretär] Kljavin ei joo, proua ei joo. Meie võtsime küll. Vaid ühte Nõukogude Liidu veini maitseteid ühe klaasikese. Meie, s.t. Starkopf ja mina, mõtlesime, et mis õhtul saab, tuleb vist ainult veini võtta kaasa. Õhtul aga paluti, saadik palus meid järgmise päeva lõunaks Vanemuise restorani. Õhtul olime Pallase keldris. Vodka oli laual. Mina ütlesin tervituskõne ja siis jõid kõik vodkat. Saadik pidas kõne. Alle pidas oma sõimukõne. Atašee jäi täis ja saadeti Tallinnasse tagasi. Kõik jõid kõike, aga juudi, s.t. Gensi juures ei joodud! Järgmisel päeval Vanemuise kohviku asemel Sinimandrias kõneles saadik: “Meil piinlik, et nii kaua olime Pallases, tundsin ennast üliõpilasena.”

Tartus ööpäevane kauplemise luba Vanemuise restoranil ja Sinimandrial. Sinimandrias ka ööpäeva baar. Riia tänava nurgalt ülikoolini 11 kohvikut (alkoholita) ja kolm restorani. Kõik elasid ja läksid jõukaks.

TOOMAS KIIHO (1963) on ajakirja Akadeemia peatoimetaja.

ENE PAAVER (1963) on Eesti Draamateatri kirjandusala juhataja.

KÄRT KUNNUS. Minna edasi (2022)

PHYLLISE LEGEND

Geoffrey Chaucer

Tõlkinud Lauri Pilter

Eks ole teada-tuntud tõdemus,
et kuri vili kasvab kurjas puus,
nii raamatust kui elust on see teada,
seepärast võtan nüüd ma värsse seada,
mis armulugu oli Demophonil.
Tast valelikumat küll eales oli,
kui tema isa Theseus välja jätta.
“Niisugusel meid ära lase petta!”
võiks naised palvetada taeva poole.
Nüüd aga alguse teen oma loole.
Kui vägev Trooja linn kord oli langend,
siis merel purjetas Demophon kange,
suurt laevastikku juhatades teel
Ateenasse, kus oli ta palee,
ja laevad täis tal olid sõjamehi,
kel haigused ja haavad räsind kehi,
mis toonud pikad piiramise aastad.
Nii metsik maru tema laevu laastas,
et meresõidu võimatuks see tegi.

**The Legend of Good Women. The Legend of Phyllis. —
Geoffrey Chaucer. *The Riverside Chaucer*. Third Edition. General
Editor Larry D. Benson. New York: Houghton Mifflin Company,
1987, pp. 626–628.**

Jäi viimaks loota vaid, et maa on ligi,
nii väga pillutas see torm ta laevu.
Kottpime oli, suunda aimas vaevu.
Tal tüüri purustasid lainevood,
nii kehvad olid laevaga tal lood,
et puusepal jäid väheks taip ja jaks.
Õõ varjus muutus meri hõõguvaks
kui tõrvik. Alus hüples tormi tõttu.
Siis näitas Neptunus tal osavõttu
ning Thetis, Thoros, Triton halastasid
ja reisijatel maale jõuda lasid,
kus, nagu lill on päikse sära sees,
Lykurgose laps Phyllis valitses
ja oli nende maade kuninganna.
Nõrk oli Demophon, kui jõudis randa
ning väsimust kõik tema mehed tundsid
ja ainult nälg neid kõndima veel sundis,
mis rõõvinud neilt oli elujõu.
Demophonile oli antud nõu
selt kuningannalt abi paluda
ja vaadata, mis armu pälvib ta
ja selle maa pealt miskit laenuks leida,
mis aitab ennast õnnetustest hoida,
sest omadega läbi oli mees.
Tal oli surm tõepoolest silme ees.
Kuid kui Rodopes puhanud ta oli,
siis kohe mõte matkata tal tuli
õukonda, viies sinna abipalve.
Aupaklikkus sai rahvalt osaks talle,
ta oli ju Ateenas vägev isand
nii nagu varem Theseus, ta isa,
kes tuntud nime uhkusega kandis
ja suure au sees oli kodukandis.

Poeg näolt ja kujult sama mulje jättis
ja polnud armastuses väiksem petis,
nii nagu reinuvader hästi teab
ja kordab isa nõkse, mis tal peas,
või nagu part, kui vette viia, ujub,
sest see tal juba loomu poolest sujub.
Aus Phyllis pakkus talle külakosti,
sest mehe kombes meeldisid tal hästi.
Kuid mul on kirjutada nendest villand,
kes valelikke armusõnu pilland,
ja et veel jätkuda võiks see legend,
mul Jumal saatku kärke mõttelend
ja juhtunu ma võtan kokku ruttu.
Kõik olete ju kuulnud seda juttu,
kuis Theseus Ariadne au kord röövis,
kes teda hukatusest päästa soovis.
Ja öeldes lühidalt: see Demophon
just sama rada pidi läinud on.
Nii nagu isa, päästjat alt ta vedas,
sest kuningannale ta töötas seda,
et kavatseb ta oma naiseks võtta,
siis tema võlu aga maitsma tõttas,
kui juba puhanud ja terve näis
ja nautis Phyllist, kuni isu täis.
Kui tahaksin, mis juhtus, kõigest vesta,
mu lugu võiks veel väga kaua kesta.
Ta ütles, et peab sõitma kodulinna,
sest ette valmistama vaja minna
aukohast pulma on, kuis oli pakkund.
Ja siis ta naisest avalikult lahkus
ning vandus, et ei viibi kaua nii,
vaid on kuu pärast juba tagasi.

Ta selles riigis korraldusi jagas
justnagu kuningas ja selle tagas,
et talle valmis seati alused,
siis sõitis kodumaale otseteed.
Ja Phyllis teda enam eal ei näinud.
Nii valusalt see lugu oli läinud,
et Phyllis, nagu kirjas muistses loos,
end kurbusest ja häbist üles poos,
kui taipas, et Demophon on ta reetnud.
Kuid esmalt kirja olevat ta saatnud,
kus palus mehel hüvitada süüd.
Ma selle kirja esitangi nüüd,
kuid mehest endast enam ma ei räägi,
mult suletäitki tinti ta ei vääri,
sest ta on armastuses patune.
Koos isaga ta käigu põrgusse!
Kuid mõned sõnad naise kirjast annan
ma siiski, ehkki vähe ette kannan.
“Su võõrustajal,” loen sealt, “Demophon,
su Phyllisel Rodopest, keda on
suur mure tabanud, on kaebejutt,
sest oled rikkund meie lepingut,
kui jätsid siia tulemata taas.
Su ankur, mis on meie sadamas,
mul oli töötuseks, et jälle maabud,
enne kui uuesti on täiskuu saabund.
Kuid kuu on neli korda nägu peitnud,
sestsaadik kui siit oled ära sõitnud
ja ennast juba neli korda loonud,
kuid siiski pole Traakia lained toonud
Ateenast laeva, ja ma juba tean,
et sa ei saabu siia enam eal.

Truu armastaja ei teeks sellist viga,
vaid oleks nagu mina sõna pidand,
ma muidu kaebaksin ju ilmaaegu.”
Kuid tervet tema kirja praegu
mul esitada oleks imelik,
sest kiri oli tõesti päris pikk,
ent riimi panen siiski lause mõne,
kus tundub veenev tema kaebekõne.
Ta kirjutas: “Su laev ei tule siia,
mul sinu juttu pole usku iial.
Kuid tean, miks enam sa ei randu siin:
liig kergesti ma sulle andusin.
Ja jumal, kelle nimel petsid mind,
peab selle eest ka karistama sind,
kuid siiski on ka minul olnus süüd.
Liig palju usaldasid, mõistan nüüd,
su õilsat kõnet, suguvõsa vaid
ja silmist võltsilt jooksvaid pisaraid.
Kuis ometi sa nutta nõnda üllalt
ja hästi oskad, nii et ei saa küllalt?
Ja tõesti, nagu meenutada võid,
see oli sulle ainult väike võit,
et lihtsat neiut vedasid sa alt!
Ma tihti olen palund jumalalt,
et tasu, mille said, kui petsid mind,
sul oleks suurim osaks saav auhind!
Kui keegi maalib pilte endisajast
ja nähakse su auväärt sünnitajaid,
siis maalitagu parem sindki sinna,
et need, kel vaja pildist mööda minna,
näeks meest, kes armastajat mesikeelel
kord pettis ja siis lahkus kergel meelel
ja naise südamesse jättis haavad.

Kuid ühest asjast lugeda nad saavad:
sind oma isa sarnaseks see teeb,
et tema reetis, nagu teada see,
Ariadnet sama salakavalalt
kui sina oled vedanud mind alt.
Ja selles asjas, kuigi see on kole,
tõepoolest tema pärija sa oled.
Ja et mind petsid sinu patuväed,
mu keha varsti hõljumas sa näed
Ateena sadama vees lainevahus,
kus tema osaks ei saa hauarahu,
ehkki sa oled kivist kalgim veel.”
Ja kui see kiri oli juba teel
ning Phyllis mehe truudusetust nägi,
siis endale ta lõpu peale tegi,
nii kahetses ta oma eksisammu.
See vaenlane teid uurab, naised, ammu
ja praegugi veel ilmuma on sage.
Vaid mind te armastuses usaldage.

GEOFFREY CHAUCERI EEPILISEST POEEMIST *HEADE NAISTE LEGEND*

Hiliskeskaja inglise kirjanduse ühe tuntuma autori Geoffrey Chauceri (u 1342–1400) loomingust on eesti keelde jõudnud umbes pooled tema peateose *Canterbury lood* värssjutustustest Votele Viidemanni tõlkes 2006. aastal ning lühiluuletusi Märt Väljataga tõlkes. *Canterbury lood* jäid autoril lõpule viimata ja lõpetamatus on iseloomulik ka tema mitmele teisele pikemale värsssteosele.

Poeemi *Heade naiste legend* (The Legend of Good Women) kirjutas Chaucer arvatavasti aastatel 1386–1387 pärast poeemi *Troilus ja Cryseyde* lõpetamist. Viimane jutustab keskajal tekkinud loo Trooja kuningapojast, kes armub linna piiramise ajal kreeklannasse, s.t vaenuleeri

esindajasse. Esialgse armuõnne katkestab Cryseyde reetlikkus, mille taga on poliitilised mõjutajad. Hiljem kirjutas Shakespeare samal teemal sarnase pealkirjaga näidendi, nn sünge komöödia.

Heade naiste legendi kirjutamise ajendiks võis olla õukondlik telimus. Kuningas Richard II oli just abiellunud verinoore Böömimaa Annaga. Nagu tunnistab autor teose proloogis, mis on pikem kui ükski teosesse kuuluv värsslugu, tahtis ta selle poeemiga heaks teha oma varasemas loomingus naissoost maalitud kriitilise pildi. Unenäonägemuse vormis proloogis manitseb 19 neu saatel ilmunud armastusjumal, keda sõnadega toetab Chauceri lemmiklille, karikakart meenutavas rõivastuses daam Alceste, luuletajat naistesse heatahtlikumalt suhtuma ja annab talle käsu legendide kirjutamiseks. Proloogile järgnevad üheksa värssjutustust, mis on kirja pandud viiejambilistes paaris riimuvate reallõppudega värssides. Võimalik, et see oli esimene kord, kui see hilisemas inglise luules sagedane värсилаad, alates Chauceri enda *Canterbury lugudest*, inglise keeles kasutusele võeti. Üheksa värssloos allikaks on põhiliselt Ovidiuse looming, otsesemaks innustajaks võis olla Giovanni Boccaccio vanemas eas kirjutatud ladinakeelne teos *De claris mulieribus* (Kuulsatest naistest), mille tähenduse üle Boccaccio loominguga ja õhtumaade kirjanduse jaoks laiemalt on arutlenud Ilmar Vene (vt *Sirp*, 14. V 2021).

Kujutades antiikaja naiste kangelastegusid suhetes ebausaldusväärse meessooga, jutustab Chaucer legendid Kleopatrast, Thisbest, Didost, ühes ja samas loos Hypsipylest ja Medeia, Lucretiast, Ariadnest, Philomelast, Phyllisest ja Hypermnestrast. Hypermnestra legend jääb lõputa. Chauceri teenete mõistmiseks inglise kirjanduse ees selles poeemis piisab, kui meenutada Chaucerist kaks sajandit hilisema Shakespeare'i meistriteoste antiikseid motiive. Chauceri loominguga uurijate valdavaks seisukohaks on, et see poeem, autori pikkuselt kolmas teos, on käsitatav eelharjutusena *Canterbury lugudele*. Võrreldes *Canterbury lugudega* jääb *Heade naiste legendis* puudu värvikate karakterite kujutamise veenvusest, kuid ka siin kõlavad tõsised noodid vaheldumisi vabastava naeruga.

Lauri Pilter

KÄRT KUNNUS. Unemugulad (2022)

ATIKA EPIDEEMIAST COVID-19 PANDEEMIA AJAL

Florian Steger

*Tõlkinud Maie Toomsalu,
Kaarina Rein*

Peloponnesose sõja ajal¹ oli Sparta merevägi Ateena maaväe suure surve alla pannud. Oma *Peloponnesose sõja ajaloo*s teatab kroonik Thukydides:² “Niipea kui taas saabus suvi, tungis kaks kolmandikku peloponneslastest³ ja nende liitlastest Atikasse⁴ nagu esimeselgi korral [---] ja laagrisse asunuina rüüstasid nad maad.” Seejärel, 430. a eKr pani polise veel rängemalt proovile epideemia: “Ning nad polnud veel kuigi palju päevi Atikas

Von der Attischen Seuche in Zeiten der Pandemie COVID-19. — *Antike Welt*, 2020, Heft 4, S. 58–62. Florian Stegeri teksti on saksa keelest tõlkinud Maie Toomsalu, Thukydides ja Prokopiose tekstikatked vanakreeka keelest Kaarina Rein.

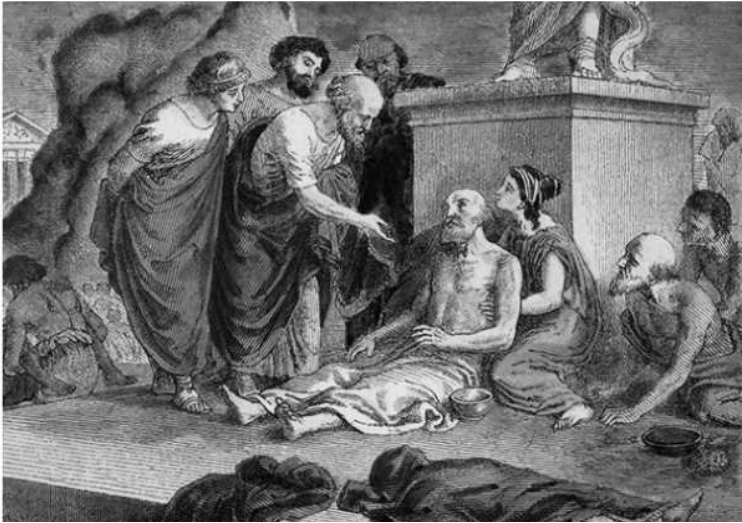
Avaldame autori loal.

¹Peloponnesose sõda toimus aastatel 431–404 eKr Ateena ja Sparta vahel ülevõimu pärast Kreekas ning lõppes Sparta võiduga. *Toim.*

²Thukydides (u 460–396 eKr) oli Vana-Kreeka ajaloolane, kes osales ka ise Peloponnesose sõjas, kuid pagendati ebaedu tõttu 424. a eKr kahekümneks aastaks. Maapaos alustatud *Peloponnesose sõja ajalugu* jäi lõpetamata (käsitleb sõja ajalugu 411. aastani eKr) ja avaldati postuumselt. Eesti keeles on sellest ilmunud katkendeid, sh *Akadeemias* (“Ateenlaste ja meloslaste dialoog”, 2009, nr 9, lk 1635–1646). Teose kreekakeelne tekst on leitav veebilehelt <http://data.perseus.org/texts/urn:cts:greekLit:tlg0003.tlg001>. *Toim.*

³S.t spartalastest. *Toim.*

⁴Piirkond Kreeka keskosas, kus paikneb ka Ateena. *Toim.*

Joonis 1. Hippokrates epideemia ajal Ateenas. Puulõige 19. sajandist.

olnud, kui Ateenas esmakordselt tärkas taud, [...] sellist katku ega säärasel moel inimeste suremist ei mäletatud kuskil olevat aset leidnud” (Th. II 47: 3).

*

Peloponneslaste tungimist Atikasse seostatakse niisiis otseselt epideemia puhkemisega Ateenas. Kogu maarahvastik oli Ateenasse toodud, nõnda et kõigele sellele hädale linnas lisandus väljast ka veel tohutu inimmass. Muijal jäi maa tühjaks ja linnas ei suutnud isegi koolitatud arstid enam abi osutada (vt joonis 1). Taud niitis kõik maha. Selles lootusetus olukorras, kus ringi liikus surmav epideemia, võttis ühiskonnas võimust hoolimatus ja kõlblusetus, lühidalt, toimus kõlblelis-moraalne ja seejärel ka poliitiline allakäik.

Eksistentsiaalseid, epideemiast tulenevaid ohte on niisiis ajaloos juba ammu kirjeldatud. 541. aastal pKr levis näiteks nn Jus-

tinianuse katk⁵ pandeemiliselt üle kogu Vahemere piirkonna, kestis kaks sajandit ja tõi paljudele inimestele surma. Ajalookirjutaja Prokopios Caesareast (u 500–560 pKr) elas ise toimuva Konstantinoopolis üle ja võib meile seepärast siin tunnistajaks olla.

Neil aastail puhkes katk, mille tõttu kogu inimkond oleks vaat et hävinud [---]. Ent ühtki selle häda ajendit pole mingil moel võimalik sõnas väljendada ega mõttes mõlgutada, kui arvata välja vaid viitamine jumalale. [---] sest see ei tabanud ainult mõnda üksikut maailma osa või mõningaid inimesi ega levinud kindlal aastajal, [---] vaid hõlmas kogu maailma, põhjustas kõigi inimeste elus kannatusi, [---] ta ei toonud ühelegi inimesele hävingut mõõdamines, vaid puistas seda igauhele kuni asustatud alade ääreni, otsekui peljates, et mõni varjuline nurk maailmast jääb märkamata. [---] Teisel aastal jõudis see keset kevadet Bütsantsi, seal juhusin ka mina sel ajal elama (Prokop. II 22: 1, 2, 3, 7, 9, 10).⁶

Kui vaadata edasi Prokopiose kirjeldusi, siis hakkab silma ohrtralt paralleele Thukydidese kirjeldustega, eriti mis puudutab sotsiaalsühholoogilisi tagajärgi.

Thukydides (vt joonis 2) kirjeldab taudi levikut Ateenas asjalikult ja selgelt nagu pealtnägija ja kannatanu.

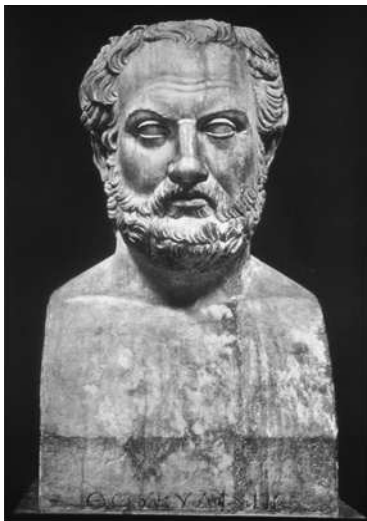
Mina aga räägin, kuidas see kulges ja mille põhjal vaadeldes seda ette ära tunda, kui see kunagi taas peaks ründama; selgitan seda, et neist asjust poldaks teadmatuses, kuna põdesin haigust ise ja nägin oma silmaga teisigi kannatamas (Th. II 48: 3).

Ajaloolane seob oma kirjeldusega niisiis ennetusliku eesmärgi, et tulevaseks taudiohuks valmis olla. Oma teoses on Thukydides enne seda lasknud Periklese⁷ Ateena võimsusele kiitust laulda (II

⁵Sai nime Bütsantsi keisri Justinianus I järgi (valitses 527–565), kes ka ise haigestus, kuid jäi ellu. *Toim.*

⁶Viide Prokopiose peateosele *Sõjad* (tõlgitud ka kui *Sõdade ajalugu*). Algteksi vt www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a2008.01.0670. *Toim.*

⁷Perikles (u 495–429 eKr) oli Ateena riigimees, Ateena poliitikaelu sisuline juht u 460. aastast surmani siin kirjeldatud epideemia ohvrina. *Toim.*

Joonis 2. Thukydides Rooma perioodist pärit topelthermil.⁸

35–46). Epideemia kirjeldusega järgneb sellele nüüd äkiline pööre: Periklese Ateenat tabab katastroof. Seejuures kirjeldab Thukydides ka oletust, et haigestunud on nakkusohtlikud — isegi loomadele:

Järgnev tõendas vägagi, et harjumuspäraste haigustega võrreldes on see erinev: linnud ja neljajalgsed, kes inimesi ründavad, ei läinud paljude matmata laipade ligigi või hukkusid neid maitsnuna. Kindlaks märgiks sai ilmne säärase lindude puudumine; neid polnud üldse näha ei laipade ümber ega mujal; koerte puhul oli eemaldumine veel enam tunda, kuna nad elavad inimesega koos (Th. II 50: 1–2).

Kuid ka inimestele, eriti neile, kes haigete eest hoolitsesid, oli see eluohtlik: “Sest arstidestki polnud abi; esialgu nad ravisid, küll haigust tundmata, kuid neid suri kõige rohkem, kuna nad kõige rohkem sellega kokku puutusid” (Th. II 47: 4). Taud puh-

⁸Herm on neljatahuline tulp, mille ülaosa kujutab Vana-Kreeka jumala Hermese või mõne teise jumala või inimese pead. *Toim.*

Joonis 3. Epideemia Ateenas 430. aastal eKr. Gravüür 19. sajandist.

kes 430. aasta suvel eKr ja kestis 428. aasta suveni (vt joonis 3). Talvel 427/426 eKr pöördus epideemia tagasi ja jäi püsima 426.–425. a talveni. Selle demograafilisi tagajärgi on äärmiselt raske hinnata.

1348. aasta katkuepideemia ajal, mille 16. sajandi kroonikud ristasid mustaks surmaks, kehtestati nakatumise vältimiseks karantiininõuded. 1374. aastal määrati kõigepealt Reggio Emilias karantiini pikkuseks 10 päeva ja 1383. aastal Marseille's — nagu sõna isegi ütleb — *quarantaine de jours* ehk umbes nelikümme päeva. Boccaccio kirjeldab seda värvikalt oma *Dekameronis*. Laevamarsruute jälgiti piinliku hoolega. Alused, millel oli katkuhaigeid, pidid heiskama spetsiaalse lipu ega tohtinud randa.

Ei tervendajad, arstid ega jumalad suutnud aidata: “ega mõjunud mingi muu inimlik kunst; kui palju nad ka templete juures ei palunud või oraaklite ja muude sääraste poole ei pöördunud, see kõik oli kasutu; viimaks loobusid nad õnnetusele alistunud sellest” (Th. II 47: 4). Et jumalaid tervist ohustavatel puhkudel appi

kutsuti, oli ammust ajast levinud. Jutt käib teurgilistest haigus-mudelitest: jumalad saadavad haigused ja võivad pärast lepitamist ohvriandide abil ka tervenemise tuua. *Iliase* esimeses laulus seisab: Agamemnoni pühaduse teotus Apolloni vastu oli viinud epi-deemiani ahhaialaste laagris, kui nad Troojat piirasid. Jumal oli saatnud karistuseks katkunooleid ja teda tuli rahustada:

Eemal ahhaialaste laevust ta istus ja sealt oma noole
ambus. Ja hirmsasti nüüd vibu vingus ta taevase käe all.
Esmalt muulasid hakkas ta laskma ja koerigi kärmeid,
kuid juba tapsid pea inimlapsi ta torkavad nooled,
ning tuleriitade leegid siis peidel lõõmasid kõikjal.
Üheksa päeva nii lendlesid leeris Apolloni nooled.
[---]
Ei danaoslaste pealt häbiväärset hukatust pööra
enne ta, kui isa kätte on saand särasilmse tütre
nüüd lunamaksuta ning pühad lepitushoovridki toodud
sealsamas Chrysas. Siis jumalalt vast armu me saame.⁹

Alles siis võis loota, et katk jälle vaibub. Inimesed mõistsid selli-seid epideemiaid veel enamasti kui jumalate karistust. Järgnenud sajanditel jäi osa rahvastikust sageli hirmu või meeleheite mõjul endiselt kindlaks arvamusele, et haigustel on metafüüsilised põh-jused; muu hulgas viis see tervistuskultuse, sealhulgas Asklepiose kultuse harrastamiseni.

Alles aegamööda ilmusid tolleaegsetesse meditsiiniõpikutes-se, esmalt Hippokratese kirjatöösse, haiguste loomuliku seletu-se katsed.

Terved hoidsid haigestunutest eemale ja ainult need, kes olid juba terveks saanud — tänapäeval me ütleksime “immuunsuse omandanud” —, sõandasid tõbistele läheneda. Haiged hüljati ja jäeti haigusega üksi:

Kui nad peljates ei tahtnud üksteise juurde minna, said nad ot-sa üksinduses, ja paljud majad jäid tühjaks, sest põetajaid polnud; kui nad ligi läksid, siis nad hukkusid, ja kõige enam need, kes püüdsid vooruslikkuse poole; sest häbitundest ei hoolinud nad

⁹Homerost, *Ilias*, I, 48–53, 97–100, tlk August Annist. *Tlk*.

endast ja läksid sõpradele külla. [...] Ent kõige rohkem tundsid surijale ja vaevlejale kaasa tervenened, sest nemad teadsid kõike ette ja võisid ise olla kartmatuses: haigus ei rünnanud kahte korda sama inimest, vähemalt mitte surmavalt. Teised kiitsid neid õndsaks ja nad ise oma ülemäärases rõõmus kaldusid sel hetkel samuti kergesti lootma, et ükski teine tõbi ei suuda neid iial hävitada (Th. II 51: 5–6).

Thukydides kirjeldab haiguse sümptomeid värvikalt nagu meditsiiniajakirjas:

kui keegi põdes mõnda varasemat haigust, neelas see [s.t katk] kõik endasse. Teistel, kel polnud mingit eelsoodumust, vaid nad olid terved, tekkis esiteks ühtäkki tugev kuumatunne peas ning silmade punetus ja põletik; ja seest olid kõri ja keel kohe veripunased ning hingeõhk muutus jälgiks ja lehkavaks. Seejärel arenes sellest aevastamine ja kurgu kähedus ega läinud palju aega, kui valu laskus koos tugeva kõhaga rindu; ning siis, kuna valu jäi pidama makku ja pööras selle pahupidi, toimus sapi väljutamine kõigil arstide nimetatud viisidel ning suure piina saatel. Enamikuks sai osaks tühi öökimine, mis kutsus esile tugeva krambi; ühtedel tekkis see niipea, kui eelnevad sümptomid olid leevenenud, teistel alles palju hiljem. Keha ei olnud väliselt katsudes ei kuigi kuum ega ka kahvatu, vaid kahkjaspunane ning puhkemas väikestesse villidesse ja haavanditesse; ent seesmiselt hõõguti niimoodi, et ei talutud isegi väga õhukeste kangaste või peenima linase riide pealepanekut ega ka midagi muud peale alastioleku; kõige meelsamini oleksid nad külma vette viskunud. Ning paljud neist inimestest, kelle järele keegi ei vaadanud, tormasid ka tegelikult veepaakidesse, sest neid sundis selleks lakkamatu janu, mis ei leevenenud põrmugi, ükskõik kas joodi rohkem või vähem. Suutmatus rahuneda ja magada painas lakkamatult. Sellal kui haigus oli kõrgpunktis, ei kurnatud keha ära, vaid see pani ootuste kiuste piinale vastu, nii et enamik hääbus sisemise kuumuse tõttu üheksandal või seitsmendal päeval, kui neil oli veel jõudu alles; või kui nad selle üle elasid, siis laskus tõbi sooltesse ja tekitas seal ägedaid haavandeid; samal ajal ründas tugev kõhulahtisus ja paljud surid hiljem sellest tingitud jõuetusse. Sest haigus, mis algselt asus pähe, tungis ülalt laskudes läbi kogu keha, ja kui inimene sai jagu rängimast, andis tõbi end tunda äärmisi osi rünnates. See lõi suguelunditesse ning sõrmedesse ja varvastesse; ja paljud pääsesid nende kaotuse hinnaga, mõni ka silmade kaotusega. Teisi jälle tabas kohe pä-

rast haigevoodist tõusmist täielik mälukaotus ning nad ei tundnud enam iseennast ega oma lähedasi (Th. II 49: 1–8).

See kirjeldus toob tahes-tahtmata meelde humoraalpatoloogilised ettekujutused, niisiis esmalt Hippokratese kirjatöodesse koondatud süstemaatilised katsed leida haiguste esinemisele loomulikke, jumalaväliseid selgitusi.¹⁰ Thukydideist mõjutasid tolle aja arstiteaduslikud teooriad. Nende järgi tagab hea tervise neli ja kehavedeliku — vere, lima ning kollase ja musta sapi tasakaal ehk eukraasia; seevastu ühe mahla ülekaal, düskraasia, viib haigestumiseni. Neile lisanduvad sellised algomadused nagu niiskus, kuivus, külmus ja kuumus, mis kombineerudes vastavad ühele või teisele kehavedelikule. Sellest lähtudes ja põhimõttele *contraria contrariis*¹¹ toetudes rakendati kindlaid ravivõtteid. Kui ülekaalus oli näiteks lima ja sellega koos niiskus ja külmus, oli ravi eesmärk tekitada soojust ja kuivust. Ning kui verd oli liiga palju ja seetõttu võimutsesid soojus ja niiskus, püüti ravivõtetega saavutada kuivust ja külmust. Selleks valiti muu hulgas vajaliku toimega taimseid aineid. Nakkushaiguste puhul arutleti nakatunute hingeõhu ja õhureostuse, nn miasmide üle.¹² 1348. aasta katku ajal kasutati seetõttu kaitseriietust ja hästi lõhnavatest ainetest valmistatud katkumaski, millesse pisteti nina. Mõttele, et epideemiaid võiksid põhjustada konkreetseid haigustekitajad, ei tulnud pikka aega — ka veel siis mitte, kui näiteks varauusaja arst Girolamo Fracastoro¹³ oma ideega “haigusseemnetest” õige teeotsa kätte näitas. Möödus üle kahe aastatuhande, enne kui katkule suudeti tõhusalt vastu astuda. 1894. aastal avastas Šveitsi bioloog Alexandre Yer-

¹⁰Vt selle kohta Hippokratese käsitlust “Inimese olemusest” (*Akadeemia*, 2016, nr 12, lk 2099–2111, tõlkinud ja järelsõna kirjutanud Kaarina Rein). *Toim.*

¹¹S.t vastandeid (ravitakse) vastanditega. *Toim.*

¹²Miasmideks nimetati õhus, vees jm oletatavalt leiduvaid haiguste põhjustajaid, mürgiseid aure, mädanemissaadusi jms. *Toim.*

¹³Girolamo Fracastoro (u 1477–1553) oli Itaalia arst, luuletaja ja mitmekülgne õpetlane, keda peetakse nüüdisaegse patoloogia rajajaks. Kirjeldas muu hulgas süüfilist (andes sellele tänini püsiva nime ja soovitatades raviks elavhõbedat), tüüfust ning loomade suu- ja sõrataudi. *Toim.*

sin¹⁴ katku tekitava bakteri, mis sai tema järgi nimeks *Yersinia pestis*.¹⁵ Seejärel kirjeldati nakkusahelat. Tänapäeval võime inimestele antibiootikumide anda ja ohustatuid ennetavalt vaktsineerida. Retrospektiivsesse diagnostikasse tuleks ettevaatlikult suhtuda, sest me teame liiga vähe üksikasju ja lähtume liiga sageli tänapäeva vaatenurgast ja terminoloogiast. Nii on ka katku mõiste kasutamine Atika epideemia puhul problemaatiline. Praegu mõistetakse selle all gramnegatiivse pulkbakteri *Yersinia pestis* tekitatud nakkushaigust; kui kasutada 430. aasta (eKr) epideemia puhul katku mõistet, siis võiks kergesti järeldusele jõuda, et tegu oligi sellesama haigusega, nagu me teda tänapäeval mõistame.

Mis ravisse puutub, siis polnud Ateena käsutuses just palju vahendeid:

Surid nii need, kelle eest ei hoolitsetud, kui ka need, kelle eest parimal viisil hoolt kanti. Ei leidunud ainsatki ravimit, mille kohta võinuks öelda, et selle kasutamine kindlasti aitab, sest mis ühele tõi kasu, tegi teisele kahju. Ükski kehaehitus polnud piisavalt tugev vastupanuks ega küllalt nõrk, et rünnakut vältida. Haigus niitis kõiki ühtmoodi ja igasuguse eluviisi juures (Th. II 51: 2–3).

Siin on meditsiiniajaloos vahepeal teatud edu saavutatud,¹⁶ kuid kokkuvõttes on paljud küsimused veel praegugi lõpuni selgitamata.

Ka epideemia päritolu küsimuses hoiab Thukydides end tagasi, nii nagu ta teeb oma meetoditestki rääkides (I 22: 4) ja riiki tabanud vapustusi käsitledes (III 82: 2):

Räägiti, et peloponneslased olevat veepaakidesse mürki visanud, allikavett seal sel ajal veel polnud.¹⁷ Hiljem jõudis tõbi ka ülemisse linna ja siis suri inimesi juba palju rohkem. Las igaüks, olgu

¹⁴Eluaastad 1863–1943. *Toim.*

¹⁵Kaasavastajaks peetakse Jaapani arsti Kitasato Shibasaburōt (1853–1931). Mõlemad tegutsesid sel ajal Hong Kongis, uurides sealset 1894. aasta katkupuhangut. *Toim.*

¹⁶Peale vaktsiinide on praeguseks Euroopa Liidus müügiloa saanud kaheksa COVID-19-vastast ravimit. Vt <https://ravimiamet.ee/covid-19-vaktsiinidravimid/covid-19-ravimid>. *Toim.*

¹⁷S.t Pireuses, kuhu katk kõigepealt jõudis. *Tlk.*

arst või eraisik, räägib, nagu arvab, millest see tõenäoliselt alguse sai ja mis võisid olla küllaldased põhjused tekitamaks nii suurt muutust. Ent mina kirjeldan, kuidas see kulges (Th. II 48: 2–3).

See meenutab taas kord nüüdisaegseid arutelusid, mis jõuavad välja absurdsete ja ohtlike vandenõuteooriateni.

Sotsiaalsed tagajärjed olid kohutavad. Ühtäkki sai suurriigi Ateena hiilgus räsitud. Koos spartalastega tuli epideemia ja juhatas sisse allakäigu: “Et haiguse laad oli sõnades väljendamatult, langes see lisaks kõigele muule igauhe peale inimloomuse jaoks liiga ränga jõuga” (Th. II 50: 1). Kodanikke haaras masendus, meeleheide ja hirm nakatumise ees:

Kogu hädas oli kõige õudsem hingeahastus, kui keegi tundis end haigeks jäävat (sest kaotanud kohemaid lootuse, haaras neid pigem ränk meeleheide ja nad andsid alla ega pannud vastu), ning et nakatusid need, kes üksteise eest hoolitsesid, ja koolesid siis nagu lambad; ning see põhjustaski nii suure suremuse (Th. II 51: 4).

Lõpuks langes ka Perikles pärast tõsist sisepoliitilist vaenamist hoopis epideemia ohvriks.

Distanti hoidmist nakatumise vältimiseks kasutati tõhusa vahendina juba Atika epideemia ajal. Ja see on märkimisväärne, sest käsk vahet hoida oli kõigi abinõude seas esimeseks valikuks ka võitluses praeguse pandeemiaga. See aga tähendab, et Ateenas pidi paratamatult tekkima nappus tähelepanust ja hoolivusest ligimese vastu. Ainult need, kes olid haiguse üle elanud ja juba paranenud, olid valmis teisi abistama. Kodanike seas levis kõlbusetus, seadusi eirati:

Kõik kombad, mida matustel varem oli järgitud, pöörati pea peale ja igauks mattis, nagu suutis. Ning paljud, kel polnud kodakondsete rohkete surmade tõttu enam hädavajalikke vahendeid, kaotasid matuste suhtes häbitunde: kui nad jõudsid enne teisi juba kokukuhjatud matuseriida juurde, heitsid nad sinna oma surnu ning panid tule otsa. Oli ka neid, kes viskasid siis, kui mõni laip juba põles, selle peale enda toodud koolnu ja lahkusid. Eelkõige said katkust alguse teist laadi ja hullemad seaduserikkumised linnas. Sest inimene, kes varem oli varjanud tuju järgi talitamist, sõandas

seda nüüd rohkem, nähes äkilist muutust, kuidas rikkad ootamatult surid ja need, kel varem polnud midagi, kohe nende vara omanikeks said. Kuna nad pidasid oma keha ja varandust ühtmoodi üürikeks, arvasid nad õigeks anduda kiireile naudingutele ja kõigele, mis toob rõõmu. Keegi polnud enam valmis jääma ustavaks sellele, mis näis ilus, sest polnud kindel, kas ta enne selle juurde jõudmist juba hukkunud pole; seda, mis hetkel oli nauditav ja kõike, mis selle huve teenis, peeti niihästi ilusaks kui ka tulutoovaks. Ei jumalate kartus ega ükski inimeste seadus olnud millelegi takistuseks, sest leiti, et teeb sama välja, kas neid austada või mitte, kuna kõiki nähti ühtmoodi hukkumas; teisalt ei lootnud keegi elada nii kaua, et eksimuste eest karistust kanda, sest nende kohal rippus juba palju ähvardavamalt süüdimõistev otsus, ja enne selle langemist oli mõistlik mõnevõrra elu nautida (Th. II 52: 4 – 53: 1–4).

Kõlbelis-moraalne allakäik oli muutunud peatamatuks.

Seda enam ei tohiks Covid-19 pandeemia ajal kedagi üksi jätta. Me kasutame praegu nakkuse ohjeldamiseks tõhusat nõuet hoida vahet. Selle nõude jõustamiseks on vaja põhjendatust ja proportsionaalsust — on ju siin piiratud inimese vabadust ning see ei jää avalikkuse vastupanuta. Kui raske oli seda “koletut” sammu astuda 1940. aastatel Alžeeria linnas Oranis, kirjeldab Albert Camus oma *Katkus* pikalt pinget kruvides, kuni saabub pöördelise sõnumiga telegramm: “Kuulutage välja katkuseisukord, sulgege linn.”¹⁸ Ja sama kiretult järgnevad tähendusrikkad sõnad: “Võib öelda, et sellest hetkest peale sai katk meie kõigi ühiseks asjaks. [...] ja loomulikult polnud võimalik mingeid eriolukordi arvesse võtta” (samas). Kuid ometi tuleb nüüdisaja kodanikuühiskonnas üksikisikut tema individuaalsuses kaitsta ja austada. Mingil juhul ei tohi üht inimest teise vastu välja mängida. See oleks meie põhiseaduse ränk rikkumine. Isegi kui vahendeid napib, tuleb kõiki inimesi austada ja hinnata võrdselt ja ühtmoodi — nagu inimeseks olemist kui sellist. Kuhu vastupidi ne viia võib, näitab meile Thukydides.

¹⁸Tlk Henno Rajandi (Albert Camus. *Katk*. Tallinn: Avita, 1996, lk 48). *Tlk*.

Kirjandus

W i g a n d, Moritz E., Thomas B e c k e r, Florian S t e g e r 2020.
Psychosocial reactions to plagues in the cultural history of medicine:
A medical humanities approach. — *The Journal of Nervous and
Mental Disease*, Vol. 208, pp. 443–444

FLORIAN STEGER (1974) on Ulmi Ülikooli meditsiiniajaloo, -teooria
ja -eetika instituudi professor. Ta on õppinud arstiteadust, klassika-
list filoloogiat ja ajalugu Würzburgi ja Müncheni Ülikoolis ning kaits-
nud doktoriväitekirja antiikmeditsiini teemal Bochumi Ruhri Ülikoolis
(2002).

KÄRT KUNNUS. Kõik on kontrolli all (2022)

GENERAALADVOKAAT

Ühe õigusameti fülogenees

Priit Pikamäe

On üldtuntud tõsiasi, et õigus muutub käsikäes ühiskonna arenguga (nt Ylikangas 1993). Näiteid selle kohta pole vaja kaugelt otsida. Teame kas või omaenese lähiajaloo kogemusest, et nõukogude võimu kehtestatud õiguskord ei sobinud kuidagi liberaalse ja demokraatliku ühiskonnakorraldusega ega turumajanduse reeglitega. Õigus on alati sotsiaalsete muudatuste peegel. Teisalt tähendab see ühtlasi, et õiguskorra areng ei kulge ühtemoodi kõigis kultuuriruumides, vaid selle määravad, iseäranis avalikus sfääris, iga riigi ajalooline ja poliitiline eripära. Eriti puudutab see õiguse rakendamiseks loodud institutsionaalset raamistikku, sest osana riigivõimu teostamisest sõltub selle kujunemine täielikult riigikorraldusest tervikuna. Nii võib küll ette tulla, et õiguskorda reformides saadakse inspiratsiooni mõne teise riigi kogemustest, kuid kahte ühesuguse õigusliku ülesehitusega riiki vaevalt õnnestub leida.

Kõik see kehtib täiel määral ka kohtusüsteemide kohta, mis ilmselt muudest riiklikest struktuuridest enamgi veel peegeldavad ajaloolist kogemust. Ühest küljest põhjustab seda õigusemõistmise kui sellise muutumatu olemus. Kohaldatavad õigusnormid võivad olla pidevas teisenemises, kuid inimeste vahel tekkinud vaidluse kohtuliku lahendamiskorra põhiskeeme (vaidluse eseme määramine, poolte ärakuulamine, tõendite uurimine, otsuse tege-

Artikli aluseks on 6. detsembril 2019. aastal Eesti Akadeemilises Õigusteaduse Seltsis peetud ettekanne.

mine) ehk kohtupidamise tuuma mõjutab see väga vähe. Teisalt tingib kohtusüsteemide progressivaenulikkuse juristide tavapärane konservatiivsus ja sellega kaasas käiv tõrksus asuda muutma midagi, mis pealtnäha toimib. Väljakujunenud tavalel ja protseduuridel ehk lihtsamalt öeldes, harjumuspärasusel on siin erakordselt kaalukas roll. Tehnikavallast tuntud tõdemus, et töötavat masinat ei maksa paremaks tegema minna, kehtib samuti justiitsvaldkonna kohta. Kokkuvõttes on selle tulemiks, et sageli kestab kord kehtestatud kohtusüsteem üle aegade. Kohtureformide keerukuse ja nende aegluse üheks huvitavaks kõrvalsaaduseks on aga kohtukorralduse konserveeriv iseloom. Tihti kannavad kohtusüsteemid meieni institutsioone, norme ja kombeid, mille päritolu ulatub sajandite taha ja mille põhjendamine tänapäeval pole võimalik teisi kui nende ajaloolise kujunemise kaudu. Kujundlikult võiks seega väita, et kohtukorraldus on mõneti nagu vulkaaniline tuhk, mis säilitab ning toob meieni artefakte kaugest minevikust, täpsemalt, riigikorraldusest, mis ise on põhiosas juba ammu mõne sellise sotsiaalse vapustuse nagu revolutsiooni või ühiskonnaelu normaalse arengu tulemusel unustusse vajunud.

Kuna juristide hulgas laialt levinud hoiakute järgi vajab muutmisvajadus alati rohkem põhjendamist kui olemasolev õigustamist, siis pole ka üllatav, et selliseid vaid ajaloo eripära, mitte praktikavajadustega põhjendatavaid kohtukorralduse elemente leidub kõikjal. Harjumuspära tõttu need omamaistes juristides üldjuhul küsimusi ei tekita, samas kui välisvaatlejatele saavad need ilmsiks peamiselt õiguskultuuriülestest vastastikmõjude käigus. Möödunud sajandi keskpaigast alates on Euroopa õigusruumis selliseks eri õiguskordade interaktsioonide kohaks kujunenud Euroopa Liidu õigus ja selle areng. Olles küll seda moodustavate liikmesriikide rahvusliku õiguse suhtes autonoomne, laenab Euroopa Liidu õigus sageli oma toimimiseks vajalikke kontseptsioone liikmesriikide õiguskordadest, laiendades neid omakorda kogu liidule. Sel moel satuvad liidu õiguse vahendatuna riigisisesele õigusesse teinekord lahendused, mida bioloogia sõnavara kasutades võiks nimetada võõrliikideks. Üheks selliseks Eesti, kuid ka enamiku teiste Euroopa riikide jaoks senitundmatuks nähtuseks on kindlasti generaaladvokaadi (pr k *l'avocat*

général) ehk eestikeelse ametliku, kuid täiesti ebaõnnestunud tõlkevaste järgi *kohtujuristi* institutsioon Euroopa Kohtu juures.¹ Pärinedes algselt Prantsuse õigussüsteemist, võeti see praeguse Euroopa Liidu eelkäija Euroopa Ühenduste asutamise ajal 1950. aastatel peetud läbirääkimiste käigus üle ka Euroopa Kohtu struktuuri. Hoolimata oma nüüd juba pikaaegsest eksistentist Euroopa Liidu õigusruumis ei ole generaalladvokaadi institutsioon, iseäranis selle vajalikkus ja ülesanded, rahvusvaheliselt endiselt ühtmoodi arusaadavad. Seda kinnitavad juba selle ametikoha nimetuse tõlkimisega kaasnevad raskused nendesse keeltesse, mille õigussüsteemides kohtujuristi ajalooliselt ei tunta. Nii on näiteks üsna tavaline, et ingliskeelses ajakirjanduses tõlgitakse kohtujuristi kui kohtu juures tegutsevat eriti kõrgelt kvalifitseeritud õigusnõustajat (ing k *top legal advisor*),² mis on kindlasti kaugel selle ametikoha sisu adekvaatsest edasiandmisest. Tõlkeprobleemid õigusteaduses on paraku aga vältimatud olukorras, kus oma keelde tuleb ümber panna mõni mõiste, millele vastav nähtus kodumaises õiguskorras sootuks puudub.

Hoolimata generaalladvokaadi ameti uudsusest Eesti juristkonna jaoks on õiguskultuurilooliselt tegemist äärmiselt vana õigusametiga, mis on romaani õigussüsteemis olemas olnud sajandeid. Käesoleva artikli eesmärgiks ei ole anda õiguslikku täppisanalüüsi generaalladvokaadi seisundi ja tema ülesannete üksikasjade kohta eri justitiisüsteemides, vaid pigem õiguslikultuuriline pilguheit ühe sellise üsnagi iidse õiguselukutse ajaloolisele kujunemisele, mida Eesti õiguskord pole kunagi tundnud.

¹ Seetõttu jään siinses artiklis generaalladvokaadi termini juurde.

² Vt näiteid hiljutisest rahvusvahelisest ajakirjandusest: www.bloomberg.com/news/articles/2022-02-03/poland-violates-law-in-lignite-mine-dispute-eu-court-aide-says; www.ifcreview.com/news/2021/december/ireland-eu-court-advisors-opinion-boosts-tax-appeal-case.

1. KUJUNEMISLUGU

Generaaladvokaadi kui institutsiooni tekkeloo avamiseks on mõistlik lähtuda Prantsuse ajaloo üldisest periodiseeringust, mis jagab selle üldjuhul revolutsioonieelseks ja -järgseks ajastuks. Kuna riik ning selle loodud õiguskord on väga tihedas omavahe- lises seoses, siis kajastab Prantsuse õigusajaloo kontekstis ühelt poolt monarhiaaegse ehk *ancien régime*'i ajastu ning teisest kül- jest 1789. a revolutsioonilistele sündmustele järgnenud perioodi vahetegu üsna adekvaatselt riigi- ja ühiskonna struktuuride muu- tumisest tingitud mõjusid õigusstruktuuridele.

1.1. Kuninga esindajast kohtu liikmeks

Esindades kliendi huvisid õigusvaidluses, kuulub advokaadi roll kindlalt kokku kohtusüsteemiga. Seetõttu nõuab selle täpsem kirjeldamine ka vastava kohtukorralduse silmaspidamist. Pärast Lääne-Rooma impeeriumi kokkuvarisemist alanud uus ajastu Prantsuse õigusemõistmises oli lahutamatult seotud monarhistli- ku riigikorraldusega. Ajal, mil võimude lahusust polnud veel leiutatud, esindas sellise riigikorraldusega riikides vähemalt ilmali- kes asjades kõrgeimat kohtuvõimu monarh, kellel oli õigus aru- tada igat vaidlusalust asja vahetult ise või siis lahendada edasi- kaebust mõne teise õigusemõistja otsuse peale. Keskajal kujunes monarhistliku riigivalitsemise toetuseks välja iselaadne nõukogu ehk *Curia regis*, mis koondas eri seisuste esindajaid ja kelle poole sai ka monarh pöörduda nõu küsimiseks õigusemõistmise vallas. Arvatakse, et lahendamiseks usaldatud kohtuasjade hulga pideva suurenemise tõttu hakkasid alates 1344. a varasemas seisulikus nõukogus kohtupidamise korraldamisel üha rohkem domineeri- ma juristid, kelle alaliseks ülesandeks kujunes kohtuasjade lahen- damiseks ettevalmistamine. *Curia regis*'e korraldatavaid kogune- misi kohtuasjade läbivaatamiseks (*les assises judiciaires*) hakati nimetama parlamendiks (*Parlement*). Üldjuhul toimusid need ko- has, kus kuningas parasjagu viibis, kuni lõpuks Philippe IV (elu- aastad 1268–1314) kinnitas parlamendi asukohaks Pariisi, sest pi- dev kuninga õukonnaga ringirändamine ei soodustanud kesken-

dumist kohtupidamisele. Peatselt järgnes parlamentide asutamine ka teistes regioonides. Sisuliselt kaasnes selle otsusega igapäevase õigusemõistmise lahutamine *Curia regis*'est ning selle ülevõtmine parlamendi poolt, mille tuumiku moodustasid kutse- lised juristid (Rousselet 1957: 12–15). Alaliseks muutunud parlamendis arenesid kiiresti välja kohtupidamisele tänapäevalgi iseloomulik spetsialiseerumine ja tööjaotus — juurdusid eraldi töövormid kohtuistungite pidamiseks (*Grande chambre*), otsustamiseks vajalike asjaolude uurimiseks (*Chambre des enquêtes*) ja kaebuste vastuvõtmiseks (*Chambre des requêtes*). Seega erinevalt Suurbritanniast, kus parlament otsustas pigem poliitika üle, olid *ancien régime*'i aegse Prantsusmaa parlamendid esmajoones õigusemõistmise institutsioonid. Teatud mõttes parlamendi rolli tänapäevases tähenduses täitsid toonasel Prantsusmaal generaalsaadid (*les États généraux*), mis hiljemalt alates 1484. a toimisid rahvuse (*Nation*) kui terviku esindajana (Ellul 1962: 362). Peale kohtuasjade arutamise oli parlamendi üheks olulisemaks prerogatiiviks tänapäevases mõistes seaduste väljakuulutamine (*lit de justice*), mis üksikasjades tähendas nende registreerimist vastavates nimistutes. Seda tehes võis parlament esitada monarhile oma vastuväiteid (nt juhul, kui uus seadus rikkus kellegi juba olemasolevaid õigusi), jättes uue seaduse registreerimata ja taotledes kuningalt selle muutmist (*remontrances*). Mõistagi kujunes parlamendi volitusest vähemalt ajutiselt blokeerida seaduse väljakuulutamine tõeline poliitiline relv ja alaline pingeallikas suhetes riigipeaga, viies teinekord suuremate kokkupõrgeteni.³

Igapäevase kohtupidamise korraldamise liikumine vahetult monarhi käest parlamendi kätte ei vähendanud siiski mingilgi määral monarhi enda õigusemõistmise volitusi. Olles küll kohtupidamise enamikus asjades parlamendile delegeerinud (*la justice déléguée*), säilitas kuningas kogu riigivõimu legitiimsuse kehas- tajana siiski ka ise kõik õigusemõistmise volitused (*justice retenue*). Monarh võis seega alati ise õigust mõista kõigis asjades,

³Neist ilmselt tuntum on 1648–1652 kestnud ja *Fronde*'i nime all ajalukku läinud rahutusteperiood, mis sai alguse just Pariisi parlamendi vastasseisust kuningavõimuga.

milles ta pidas seda otstarbekaks, ja säilitas igal juhul viimase instantsi õigusemõistja rolli, omades seega vajaduse korral ka pädevust muuta või tühistada parlamendi otsuseid. Sisuliselt tähendas see riigipea kassatsiooniõigust (*casser* 'tühistama'). Kogu riigivõimu lähtumine monarhilt tähendas kohtuvõimu jaoks ühtlasi, et riigipea ei täitnud üksnes õigusemõistja rolli, vaid kandis kohtupidamises ka muid funktsioone, mille sisuks oli üldiste huvide kaitsese. Nii lasus kuningal seoses inkvisitsiooniprotsessi kujunemisega alates 13. sajandist tähtsamate kriminaalasjade arutamise põhi-meetodiks üha enam ka süüdistuse esindamine kriminaalmenetluses, mis kokkuvõttes viis vastavale ülesandele pühendatud erilise ametkonna ehk prokuratuuri (*Ministère public*) sünnini. Kui algul esindas prokurör monarhi nimel avalikkuse huve vaid olulisemates kriminaalasjades, siis juba 14. sajandiks kujunes prokuratuurist täiesti iseseisev institutsioon missiooniga esindada ühiskonna kui terviku huve kõigis kohtumenetlustes, kus see vajalikuks osutus. Kristalliseerus arusaam monarhist kui avaliku huvi peamisest kaitsjast, sest enesestmõistetavalt võrdsustati monarhia huvid riigi ja ühiskonna huvidega tervikuna. Hiljem, 17. sajandil võtab kõnealuse kontseptsiooni kokku Louis XIV-le omistatav kuulus lause "Riik, see olen mina!" (*L'État, c'est moi!*). Kuna kuritegu ei tähenda üksnes rünnakut kannatanu erahuvidele, vaid tõsist väljaastumist ka ühiskonnas kehtivate reeglite vastu tervikuna, siis nõuab see riiklikku vastust. Järelikult ei saa süüdistuse esitamine ja kurjategija karistamisnõue jääda üksnes kannatanu eraasjaks, nagu see oli valdav varasemas võistlevas kriminaalmenetluses, vaid selle ülesande peab enda peale võtma riik. Prokuratuuri kui kohtu juures oleva spetsialiseeritud ametkonna kujundamine selleks tarbeks on kindlasti Prantsuse toonase õigussüsteemi üks kõige suuremaid panuseid tänapäevase justiitsüsteemi kujunemisse.

Samal ajal hakkas kuju võtma generaaladvokaadi institutsioon, mille eelkäijaks võib pidada kuninga advokaati (*l'Avocat du Roi*), s.o kutselist juristi, üldjuhul prokuratuuri liiget, kelle ülesandeks oli kohtuprotsessides monarhi nimel ülesastumine ja tema huvide kaitsmine. Ilmselt polnud juhuslik, et generaaladvokaadi kutse hakkas kuju võtma rööbiti igapäevase kohtu-

pidamise delegeerimisega õukonnalt parlamendile. Kuninga huvi õigusemõistmise vastu säilis ja ta ei soovinud kohtuid omapead jätta. Kui algselt oli generaaladvokaatidel lubatud monarhi esindamise kõrval lisateenistuse saamiseks ka muude klientide asjade ajamine niivõrd, kui see ei läinud vastuollu nende põhiülesandega, siis alates 14. sajandist ilmneb selge suundumus piirata generaaladvokaatidel kõikide muude asjade ajamist peale kuninga esindamise. See protsess tipnes 16. sajandi lõpuks sellega, et generaaladvokaadid lõimiti lõplikult parlamentide liikmeskonnada ehk neist kujunes osa magistratuurist (*Magistrature*) kui kohtunikonnast, olgugi et teatud kindlate ülesannetega (Rousselet 1957: 21, 24). Pikka aega olid generaaladvokaadid olnud seega mingis mõttes justkui vahelüli advokaadi- ja kohtunikukorpuse vahel. Nende hõlmamine parlamendiliikme ehk magistraadistatusse määratles edaspidi nende seisundi avaliku huvi eest seisjana. Generaaladvokaatide positsiooni kohtusaalis see muudatus siiski ei mõjutanud, sest nii nagu prokurörid ei istunud nemadki koos kohtuliikmetega estraadil kohtunikulaua taga, vaid jäid nagu menetlusosalisedki kohtusaali kohtunike ette. Kuna õigusemõistmises osalejate kohtade paigutus istungitesaalis oli igapäevase lihtsamini hoomatav kui nende täpsed ametinimetused, siis hakati kõnekeeles kohtunikke kutsuma istuvaiks magistraatideks (*magistrats du siège*) ning prokuratuuri liikmeid, nende hulgas ka generaaladvokaate, parketi magistraatideks (*magistrats du parquet* või lihtsalt *Parquet*).⁴

Monarhi esindajaina oli generaaladvokaatidel kohtulikult arutamisel siiski privileege, mis käisid mõnikord üle isegi kohtu volitustest istungit korraldada. Näiteks oli neil õigus pidada kohtukõnet, ilma et kellelgi oleks olnud voli neid katkestada, ja seda sõltumata kellaajast, samuti oli neil õigus pöörduda kohtukoosseisu poole oma kohalt püsti tõusmata. Suveräänsuse väljendusena peeti eriti viimast generaaladvokaadi staatuse oluliseks tunnuseks, sest ka monarh ise viimase instantsi õigusemõistjana kuulus oma otsuse alati istudes. Kujunes välja generaaladvokaatide

⁴*Common law* õigustraditsioonis tuntakse sama vahetegu mõiste paari *bench and bar* kujul.

ja prokuröride vaheline tööjaotus: kui prokuröride ülesandeks jäi esmajoones kohtuasjade ettevalmistamine, siis generaaladvokaadi osaks oli esinemine kohtuistungil, mille käigus ta esitas oma arvamuse (*conclusions*) arutatava asja võimaliku lahenduskäigu kohta. Teenistuslikus mõttes siiski prokuratuuri liikmetena allusid generaaladvokaadid administratiivselt selle juhile ehk peaprokurörile, kuigi selline subordinatsioon polnud kunagi täielik. Juurdus põhimõtte, mille kohaselt sulg on seotud, kuid sõna on vaba (*La plume est servie, mais la parole est libre*), mis tähendas, et kui kirjalikus asjaajamises olid prokuratuuri liikmed seotud hierarhilise käsuliiniga (eeskätt kirjalikku menetlust toimetavad prokurörid kitsamas mõttes), siis kohtusaalis üles astudes olid nad vabad esindama seisukohti, mis kõige paremini vastasid nende siseveendumusele. Seega esinedes kohtus formaalselt küll kuninga nimel, olid generaaladvokaadid siiski õigusemõistmises sõltumatud.

Kokkuvõttes oli hiljemalt 15. sajandi Prantsusmaa saanud endale nõnda justiitssüsteemi, mille kontuuridest võib juba aimata moodsa õiguskaitsekorralduse põhialgeid. Parlamendid mõistsid kohtutena õigust, samas kui avalikke huve kohtupidamises kaitses nende juures tegutsev prokuratuur. Selle liikmeskond koosnes prokuröridest, kes piltlikult väljendudes esindasid sulge, ja generaaladvokaatidest, kes valdasid sõna. Esimesed vastutasid peaasjalikult kohtuasja kirjaliku ettevalmistamise eest, samas kui teiste pärusmaaks jäi kohtuvaidlus. Prokuratuuri siseselt moodustasid generaaladvokaadid omaette kolleegiumi, kusjuures neile usaldati ka muid ülesandeid peale kohtus esinemise. Nii kuulus nende pädevusse raamatukogude kureerimine, samuti järelevalve õigushariduse andmise üle. Olgugi et magistratuuri liikmed, peeti generaaladvokaate siiski mingis mõttes ka justkui advokatuuri eliidiks, kes kanti advokaatide nimestikesse ning neil säilis õigus osaleda advokaatide korraldatavatel kutsenõupidamistel (Rousset 1957: 23–24, 70).

Tervikuna oli toonase süsteemi ühes oluliseks eripäraks selge vaheteo puudumine kohtunikekorpuse ja prokuratuuri liikmeskonna vahel. Nagu juba näidatud, peeti mõlemaid magistratuuri liikmeteks vaid selle erinevusega, et nende ülesanded ei kat-

tunud. Erinevalt võistleva kohtupidamise mudeli juurde jäänud *common law* süsteemist näiteks Suurbritannias, kus kohtunik eristus oma rolli poolest selgelt teistest menetlusosalistest ning milles Mandri-Euroopa mõistes prokuratuuri rajamiseni jõuti alles 20. sajandil, puudus Prantsuse justiitsmudelil selge vahetegu nende kohtumenetluse subjektide vahel, kes esindasid avalikku võimu. Nii kohtunikud *stricto sensu* kui ka prokuratuuri liikmed tegutsesid mõlemad monarhi nimel ühiskonna kui terviku hüvanguks, mistõttu toonases paradigmas oli nende hõlmatus samast professionaalsest korpusest enesestmõistetav. Staatusliku vaheteo puudumist näitlikustab seegi, et nii ajutine kui ka alaline liikumine kohtunike ja prokuratuuri liikmeskondade vahel oli täiesti vaba, moodustades ühe ja sama karjääri osa. Nii oli prokuratuurist edasiliikumine alalisse kohtunikuametisse niisama loomulik nagu parasjagu kohtuistungilt puuduva generaalsadvokaadi ajutine asendamine mõne kohtuniku poolt. Kõnealust kohtunike ja prokuratuuri liikmete ühist ajaloolist kujunemislugu nagu ka Prantsuse õiguse soovimatust kergekäeliselt oma ajaloolisest pärandist loobuda on oluline silmas pidada mõistmaks, millest on tingitud veel 20. sajandilgi lahvatavad vastuolud prantslaste lähenemise ja Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika nõudmistest vahel, mille järgi on liiga tihe seos kohtunike ja prokuratuuri liikmete vahel kohtu sõltumatuse aspektist küsitav.

Erinevus kohtunike ja prokuratuuri liikmete vahel oli niisiis üksnes funktsionaalne. Õigusvaidluse lõplik lahendaja (kohtunik) ei saanud samas protsessis olla samal ajal mõni muu menetlussubjekt (prokurör, generaalsadvokaat) ega vastupidi. See-ega oli välistatud ka prokuröride ja generaalsadvokaatide viibimine koos kohtunikega nõupidamistoas otsuse tegemisel. Juba 1455. a otsustas Pariisi parlament, et prokuratuuri liikmed kohtuotsuse tegemisest osa ei võta. Nii nagu muu avalikkus said prokuratuuri liikmed osaleda üksnes kohtuotsuse väljakuulutamisel, kuid mitte selle langetamisel. 1736. a pärinevas kirjas on kantsler (*Chancelier*) ehk tänapäevases mõistes justiitsminister Henri François d'Aguesseau (1668–1751) võtnud selle ajaloolise tava kokku järgmiselt:

Kuigi pool, kes esindab avalikkust, väärib suurt austust, on kohtumenetluses pooleks olemine siiski piisav, et mitte osaleda kohtunike nõupidamisel ja kuulata nende seisukohti. Kooskõlas üldiste reeglite ja Pariisi parlamendi tavaga ei valmista neile mingit raskust siirduda prokuratuuri kõigil juhtudel, mil kohtunikud jäävad nõu pidama, ning pöörduda seejärel kohtuistungile tagasi, kui kuulutatakse otsust (Rousselet 1957: 68, 70).

Kuulumine samasse justiitsametkonda ei tähendanud siiski, nagu oleksid kohtunikud ja prokuratuuri liikmed olnud ka oma ametikoha tähtsusest võrdsed. Ametihierarhias kujutas peaprokurör endast kõige kõrgemat justiitsametnikku vastava parlamendi jurisdiktsiooni alas, kelle ülesanne oli jälgida, et avalikud (*resp.* monarhi) huvid regioonis oleksid tagatud. Üks Prantsuse vana juriidiline kõnekäänd võtab *ancien régime*'i aegse peaprokuröri rolli ilmekalt kokku lausesse, millega iseloomustatakse teda kui ühel ajal parlamendi silma, kõigi kohtunike järelevalvajat ning üldise hüve tagajat: *l'oeil des parlements, la sentinelle des autres magistrats et le surveillant du bien public* (Rousselet 1957: 61).

1.2. Generaaladvokaadi institutsiooni areng pärast 1789. a revolutsiooni

Soovides ühele suurele revolutsioonile kohaselt teha lõpparve kogu senise ühiskonnakorraldusega, ei saanud kohtusüsteem mõistetavalt selle tagajärgedest puutumata jääda. Kui jätta kõrvalle konstitutsioonilise monarhia ajal ettevõetud kohtureformid (1790) ja õigusemõistmise eripärad revolutsiooni haripunkti, sealhulgas revolutsiooniliste tribunalide loomine ja nende tegevus, tuleb Prantsuse õigusemõistmise edasise arengu seisukohast ilmselt kõige olulisemaks pidada VIII a (1800) kohtureformi ja üldkohtusüsteemist lahutatud halduskohtu korralduse loomist (1806). Erinevalt Napoleon Bonaparte'i (1769–1821) vaieldava väärtusega välispoliitilisest tegevusest, mille lõpetas liitlaste marssimine Pariisi, on tema tegevuse edukust õigusereformide läbisurumisel raske üle hinnata. Tema valitsemisajal jõustatud arvukad uued koodeksid (nt *Code civil* (1804), *Code*

d'instruction criminelle (1808), *Code de procédure civile* (1807), *Code pénal* (1810)) ja riigistruktuuri moderniseerimine (sealhulgas nt Prantsuse Panga asutamine) ei ladunud alusmüüri mitte ainult Prantsuse moodsale õigussüsteemile, vaid löid põhja kogu Prantsuse riigi üldisemale korraldusele, nii nagu me tunneme seda tänapäeval. Arvestades Napoleoni ettevõtmiste üldist ambitsioosnikust, oleks pigem olnud üllatav, kui need jätnuks kohtusüsteemi puutumata.

a) Kohtute reformimine

1799. a riigipöörde järel kehtestatud uut VIII a konstitutsiooni projekti esitledes kuulutasid ametisse saanud konsulid revolutsiooni lõppenuks ja tunnistasid vajadust kodanike õigusi ja riigi huvisid kindlustavate stabiilsete ja tugevate institutsioonide järele (Farcy 2015: 29). Konstitutsiooni tekst ise vastas üsna täpselt Napoleoni arusaamale põhiseadustele esitatavatest nõuetest ehk oli piisavalt “lühike ja segane” (McLynn 1997: 194). Hoolimata sellest on kohtukorralduses ette võetud radikaalsed muudatused VIII a põhiseadusest üsna hästi välja loetavad.⁵ Reformi tuum seisnes apellatsioonikohtute moodustamises, kohtunike ametisse nimetamise usaldamises täitevvõimule ja kohtunikuameti eluaegsuse kehtestamises. Kohtukorralduslikult oli kaheldamatult kõige olulisem apellatsiooniasutuste võrgustiku rajamine esimese astme kohtulahendite kontrolliks. Koos esimese astme kohtute ja 1790. a seniste parlamentide asemele asutatud Kassatsioonikohutuga (*Tribunal de Cassation*) moodustus sel moel kolmeastmeline kohtusüsteem nii, nagu see on üldjoontes säilinud tänapäevani. Olles üksnes õigusküsimustega tegelev kohus, tagab kassatsioonikohus kohtupraktika ühtsuse kogu riigis, samas kui apellatsioonikohtud võivad teostada täielikku kontrolli esimese astme kohtu lahendite üle. Lisaks asutatakse spetsialiseeritud kohtuna

⁵Constitution de la République française du 22. frimaire an VIII (13. décembre 1799). — Louis Tripier. *Les constitutions françaises depuis 1789 y compris les décrets du Gouvernement provisoire*. Deuxième édition. Paris, 1849, p. 167 et suiv.

töösuhetest võrsunud vaidluste lahendamiseks töökohus (*Conseil des prud'hommes*). Kokkuvõttes osutus VIII a kohtureform seda-võrd kuulikindlaks, et elas üle kõik järgneva 19. sajandi Prantsusmaa režiimivahetused. Kohtukorralduse ümbertegemise katsed nurjusid kuni 1958. aastani, mil seoses uue, seekord järjekorras viienda vabariigi tuleku tarbeks vastse konstitutsiooni kehtestamisega avanes taas kord aken kohtusüsteemi kaasajastamiseks (Farcy 2015: 30, 35). Arvestades, et Prantsusmaa revolutsioonijärgsesse riigikorralduslikku aktivasse kuulub ühtekokku 16 erinevat põhiseadust (Le Divellec, Villiers 2020: 85), võib sedavõrd stabiilse kohtukorralduse rajamist pidada erakordseks saavutuseks.

Generaaladvokaatide seisundisse VIII a kohtukorralduse muutmine põhimõttelisi muudatusi siiski kaasa ei toonud. Endiselt arvati nad prokuratuuri liikmete hulka, mille säilitamine kohtute juures oli otsustatud 1790. aastal, seega peatselt pärast revolutsiooni puhkemist (Sautel 1969: 161). Nad säilitasid põhijoonetes oma senise rolli ja seisundi üldkohtusüsteemi juures, kus nende ülesandeks jäi endiselt anda kohtule arutatava asja lahenduse kohta arvamus. Nii nagu *ancien régime*'i aegses korralduses, nähti generaaladvokaatides ka pärast VIII a kohtureformi riigi huvide eest seisjat rahvuse seisukohast olulistes kohtuasjades, mille arutamist ette valmistades tuli neil teha koostööd teiste asjassepuutuvate täitevvõimu asutustega.⁶ Midagi ei muutunud ka selles osas, mis puudutas prokuratuuri kohustust teostada üldist seaduslikkuse järelevalvet kohtute tegevuse üle. Selleks kehtestati iga kohtupiirkonna kõrgeima kohtu juures tegutseva generaaladvokaadile nõue esitada poliitilisele võimule ehk justiitsministrile kaks korda aastas ülevaade kohtuasjade arutamise käigust. Varasemaga samasuguseks jäi ka menetluskord generaaladvokaadi osavõtul lahendavates kaasustes — endiselt esines ta kohtuistungil pärast poolte sõnavõtte kõige viimasena ega osalenud kohtunike nõu-

⁶Loi du 27. ventôse an VIII (18. mars 1800), sur l'organisation des tribunaux. — Louis Tripier. *Les codes français collationnés sur les textes officiels*. Trentième édition. Paris, 1880, p. 1150 et suiv.

pidamisel.⁷ Üldistades võib seega öelda, et hoolimata igasugusest revolutsiooniga paratamatult kaasas käivast vahepealsest kaosest taastati Napoleoni ajastul prokuratuur ja koos sellega generaaladvokaatide ülesanded üsna täpselt endisel, monarhiaaegsel kujul. Vaatamata poliitilise võimu muutumisele soovis ka uus võim igal juhul omada teatud kontrolli kohtupidamise üle, milleks juba ajalooliselt äraproovitud sisemiselt hierarhilise ülesehitusega prokuratuur oma liikmetega sobis igas mõttes. Ilmselt jäi revolutsioonijärgses olustikus siiski mõneti ebaselgeks küsimus, kas ja mil määral on prokuratuuri liikmed ka kohtus esinedes seotud täitevvõimu seisukohtadega ehk kas varasem *sulg on seotud, kuid sõna on vaba*-põhimõte kehtib endiselt, sest miks muidu oli Napoleon 1804. a sunnitud pöörduma Riiginõukogu poole küsimusega, kas peaprokurör on olulistes riigi huvidega seotud asjades kohustatud esitama oma seisukohad kohtule järgides justiitsministri korraldusi või on ta oma seisukoha kujundamises vaba. Riiginõukogult laekunud vastus toetas ühemõtteliselt arusaama prokuratuurist kui täitevvõimu käepikendusest, rõhutades, et kuna avaliku huvi üle otsustamine pole prokuratuuri pädevuses, siis peab ta alluma ministri korraldustele. On väidetud, et nõnda otsustades ei teinud Riiginõukogu siiski midagi revolutsioonilist, vaid üksnes ratifitseeris juba *ancien régime*'i ajal sündinud tava, et riigi jaoks kesksetes kohtuasjades peab prokuratuur esinema kuninga korralduste kohaselt. Juhul kui need ei ühtinud prokuratuuri liikme isikliku arvamusega, alustas ta praktikas oma ülesastumist sõnadega, et avaldab oma seisukoha järgides monarhi juhiseid (Rousselet 1957: 210–211). Imperaatorlikesse seadustesse inkorporeeritud lahendus oli siiski mõnevõrra paindlikum, nõudes generaaladvokaatidelt ühest küljest küll üksikus kohtuasjas kujundatava arvamuse projekti eelnevat kooskõlastamist peaprokuröriga, kuid teisest küljest nähes siiski ette, et kui peaprokurör projektiga ei soostunud, anti asja arutamine üle generaaladvokaatide kolleegiumi nõupidamisele, mis lahendas eriarvamuse hääletamisega.

⁷Décret du 30. mars 1808 contenant reglement pour la police et la discipline des cours et tribunaux. — Louis Tripier. *Les codes français collationnés sur les textes officiels*, p. 1152 et suiv.

Häälte jagunemise korral oli otsustav peaprokuröri hääl.⁸ Vaatamata ilmselgele sõnaõiguse kasutamise piiramistaotlusele peeti sellist lahendust isegi õnnestunuks, sest see võimaldas võrdlemisi hästi tasakaalustada ühelt poolt käsuliini järgimise kohustust ja teisest küljest generaaladvokaadi arvamusevabadust (nt Rousselet 1957: 170–173).

b) Halduskohtu sünd

Rööbiti üldkohtusüsteemi reformimisega tekib Napoleoni algatusel Prantsusmaal selle kõrvale eraldi avaliku võimu tegevuse peale esitatavaid kaebusi lahendav vaidlustusmehhanism. Erinevalt *common law* õigussüsteemiga riikidest, kus üks ja seesama kohtunik võib lahendada nii eraisikutevahelisi vaidlusi kui ka eraisiku kaebusi avaliku võimu tegevuse peale, pole Mandri-Euroopa õiguskorras ja iseäranis selle Prantsuse variandis üldkohtusüsteemi peetud kunagi piisavalt usaldusväärseks, et anda selle kätte täitevvõimu toimimise seaduslikkuse kontrollimine. Kui algselt põhjendati vajadust haldustegevuse kontrolli eraldamiseks eraldi kohtutesse peamiselt võimude lahususe põhimõttega (see oleks rikutud, kui kohtuvõim kolmanda võimuharuna võtaks endale pädevuse hinnata, kas täitevvõimu tegutsemine on olnud õiguspärane, mistõttu haldusaparaadi tegevust saab kontrollida vaid täitevvõimu enda kaudu), siis hiljem, halduskohtusüsteemi iseseisvudes ja sõltumatust saavutades, hakati seda põhjendama kohtunike spetsialiseerumisvajadusega (vaidlused avaliku võimu tegevuse seaduslikkuse üle on sedavõrd eriline mateeria, et nõuab eriettevalmistusega kohtunikekorpust). Tegelikuses ei kuma nende põhjenduste tagant aga midagi enam kui poliitilise võimu soovimatus allutada oma tegevuse õiguspärasuse üle valvamine kohtuvõimule. Valitsevaks kujunes arusaam, et kohtupidamine haldusasjades on olemuslikult samuti vaid osa haldustegevusest (*juger l'administration, c'est aussi administrer!*) (Sautel 1969: 351).

⁸Loi du 20. avril 1810, sur l'organisation de l'ordre judiciaire et l'administration de la justice. — Louis Tripier. *Les codes français collationnés sur les textes officiels*, p. 1158 et suiv.

Just selles võtmes tuleb mõista sama VIII a kohtureformi kiiluvees Napoleoni kujundatud lahendust, mis jätab kodanike poolt avaliku võimu tegevuse peale esitatavate kaebuste lahendamise haldusaparaadi enese kätte. Vältimaks siiski olukorda, kus otsustamine ja selle peale esitatava kaebuse läbivaatamine hakkavad kokku langema, tuli administratsiooni sees viimasele pühendatud ametnikele nende erapooletuseks ja sõltumatuseks anda siiski vastavad tagatised. Nõnda moodustati haldusvaidluste lahendamise esmatasandina piirkondlike prefektuuride juurde kollegiaalsed nõukogud. Olulisemates küsimustes esitatud kaebuste arutamine usaldati aga Riiginõukogule (*Conseil d'État*) (Farcy 2015: 30).

Algupäraselt oli Riiginõukogu endine kuninga nõukogu (*Conseil du Roi*), mis kujunes alates 13. sajandist välja kui tarkade meeste kogu riigipea nõustamiseks riigivalitsemisküsimustes. Nagu öeldud, eraldus sellest juba 13. sajandi teisel poolel parlament, võttes enda peale igapäevase õigusemõistmisega seotud ülesanded. Otsuste ettevalmistamine muudes riigieluküsimustes jäi aga endiselt kuninga nõukogu hooleks (Olivier-Martin 1951: 436). Ajapikku kujunes nõukogust keskne riigiparaat, mis võttis osa kõigi nende küsimuste lahendamisest, mis tuli lahendada kuningal. Sageli lahendas nõukogu rutiinseid küsimusi kuninga nimel iseseisvalt, ilma et monarh oleks nende otsustamisse üldse sekkunud. On väidetud, et organisatsiooniliselt ei olnud nõukogu siiski kollegiaalne organ, sest see ei nõustanud monarhi mitte nõukogu kui terviku nimel koostatud arvamusi teatavaks tehes, vaid personaalselt selle nõuniku kaudu, kelle poole kuningas suvatses nõu saamiseks pöörduda. Seevastu hiljemalt 16. sajandiks oli kuninga nõukogust kujunenud funktsionaalselt ühtne institutsioon ja monarhi valitsemine nõukogu kaudu saanud normiks, arvestades riigi osatähtsuse kasvu kõigis ühiskonnaelu valdkondades (Ellul 1962: 359). Samal põhjusel kujunesid nõukogu piires riigivalitsemisele kaasaaitamiseks välja eraldi üksikutele valdkondadele spetsialiseerunud kolleegiumid (nt finantsküsimused, edasikaebused kohtuasjades, riigihaldusasjad jm) (Sautel 1969: 218–219). Monarhi otsustuste vormistamisel kujunes välja tüüp-

vormel *Roi en son Conseil* (Kuningas oma nõukoguga), osutades, et otsust langetades oli monarh nõukoguga konsulteerinud.

Monarhiast lahtiütlemine jättis kuninga endise nõukogu minigis mõttes maa ja taeva vahele. Suurem selgus nõukogu saatuses ja staatuses saabus VIII a põhiseadusega, mis konstitutsionaliseeris selle Riiginõukoguna. Kuna Napoleon oli Riiginõukogule igasuguse iseseisva otsustusõiguse loovutamise vastu, kujunes sellest peaaesjalikult oma eelkäijate sarnane konsultatiivorgan riigipea juures ülesandega aidata kaasa täitevvõimu püstitatud ülesannete täitmisele. Põhiseaduse kohaselt pidi Riiginõukogu konsulite juhtimisel vastutama seaduse ja haldusaparaadi määruse projektide ettevalmistamise eest ning lahendama haldussfäärist tõusetuvaid raskusi (*Sous la direction des consuls, le Conseil d'État est chargé de rédiger les projets de lois et les réglemens d'administration publique, et de résoudre les difficultés qui s'élèvent ne matière administrative*).⁹ Õigusaktide eelnõude ettevalmistamine nõukogus polnud problemaatiline, sest sel moel töötati vahetult poliitilise võimu huvides. Seevastu kodanike poolt haldusvõimu peale esitatud kaebuste lahendamine ehk sisuliselt halduskohtu rolli astumine kujunes tunduvalt vaevalisemaks, sest lasta end teenida või kritiseerida on siiski kaks ise asja. Põhiseadusliku aluse halduskohtu tegevuseks andis aga sama põhiseaduse tsiteeritud säte, osutades erakordselt ambivalent-sel moel Riiginõukogu kohustusena ka haldussfäärist alguse saanud raskuste lahendamisele (Sautel 1969: 225–226). Hoolimata sellest valitses pikka aega arusaamatus küsimuses, kuidas nende raskuste lahendamine praktikas peaks välja nägema. Jää hakkas liikuma alles pärast seda, kui sai lõplikult selgeks, et ka uus võim varasemaid traditsioone jätkates mitte mingil tingimusel ei nõustu riigiaparaadi tegevuse peale esitatavate kaebuste läbivaatamisega üldkohtusüsteemis.¹⁰ Seetõttu nõudis riigi kui terviku toimimise

⁹Constitution de la République française du 22. frimaire an VIII (13. décembre 1799) — Louis Tripier. *Les constitutions françaises depuis 1789 y compris les décrets des Gouvernements provisoires*, p. 167 et suiv.

¹⁰Nii kohustas järjekorras varasem Prantsuse III a (22. august 1795. a) põhiseadus (art 262–263) otsesõnu täitevvõimu pöördumise

loogika, et vastav vaidemehhanism ehitataks üles täitevvõimu enda kaudu. Lahenduskäigu selleks andis Napoleon ise ette 1806. a märtsis sõnadega:

Ma vajan teatud erikohut [---], ma tahan asutada ühe korpuse, mis oleks poolenisti administratiivne ja poolenisti kohtulik ning mis võtab enda peale riigi haldusaparaadi toimimiseks vajaliku diskretsiooniõiguse haldamise; viimast ei saa jätta valitseja kätte, sest ta teostaks seda halvasti või jätaks sootuks teostamata.

Imperaatori tahe sai samal aastal teoks mitmes seadusandlikus tekstis, mis tõid kaasa ilmselt ühe kõige märkimisväärsema muudatuse Riiginõukogu senises ülesehituses ehk eraldi struktuuriüksuse loomise haldusajade läbivaatamiseks. Kuigi formaalselt Riiginõukogu juures ja seeläbi riigipea otseses teenistuses, kujunes haldusvaidluste kolleegiumist aja jooksul üsna ruttu sisuliselt sõltumatu kõrgem kohtuinstants administratiivajade jaoks (Farcy 2015: 30; Sautel 1969: 230–232). Vundament iseseisva halduskohtusüsteemi tekkeks oli laotud.¹¹ Tervikuna kujunes 19. sajandi alguse riigireformide mõjul Riiginõukogust maailmapraktikas täiesti algupärane institutsioon täitevvõimu juures, mis ühendab endas nii täitevvõimu nõustamisülesande kui ka kõrgema halduskohtu funktsioonid, toimides sellisena Napoleoni visandatud kuul tänapäevani (Le Divellec, Villiers 2020: 73–74).

Generaaladvokaatide institutsiooni edasine olulisem areng, mille tulemus avaldab järgmisel sajandil mõju ka Euroopa Kohtu töökorralduse kujundamisele, toimubki konsulaadi ajastul rajatud halduskohtusüsteemi tipu ehk Riiginõukogu piires. Leidnud tee VIII a põhiseadusesse, võlgnes Riiginõukogu selle eest peaasjali-

alusel kassatsioonikohut tühistama kõik aktid, mida tehes olid kohtunikud ületanud oma võimupiire. Üksikasjades mõeldi selle all eeskätt sekkumist haldusvõimu toimimisse. Vt Sautel 1969: 226–227.

¹¹Samas on avaldatud ka arvamust, et iseenesest ei sisaldanud Napoleoni reformid halduse tegevuse kontrolli valdkonnas midagi uut, vaid olid sisuliselt üksnes monarhia lõpuaastatel aset leidnud arengu jätk, sest juba revolutsiooniaegses kuninga nõukogus ehk Riiginõukogu eelkäijas oli välja kujunenud eraldi (olgugi et piiratud) pädevus avaliku võimu peale esitatud kaebuste lahendamiseks. Vt Sautel 1969: 225–226.

kult tänu oma endisele rollile *ancien régime*'i aegse kuninga nõukoguna — anda nõu seal kus vaja, omamata samas ise mingitki formaalset otsustusõigust talle usaldatud küsimuste lahendamisel. Oma vahetu seotuse tõttu poliitilise võimuga kujunes Riiginõukogust paratamatult poliitilise konjunktuuri ohver, mis väljendus peamiselt selle ülesannete pidevas muutumises kogu 19. sajandi vältel sõltuvalt sellest, milline valitsemiskord parasjagu kehtis. Riiginõukogu põhiülesanne — aidata nõuga kaasa riigivalitsemisele — võttis aja jooksul mitmesuguseid vorme vastavalt sellele, kas parasjagu oli taas kord välja kuulutatud vabariik, taastatud monarhia või kehtestatud keisririik. Poliitiliste režiimide heitlikkus ei seadnud siiski põhimõttelise kahtluse alla Riiginõukogu ülesannet toimida samal ajal haldusvaidluste kõrgeima instantsina. Areng üha suurema sõltumatuse poole pani aga Riiginõukogu paratamatult kahvlisse neil pöördelistel ajalooperioodidel, mil riigivõim eeldas pärast järjekordset võimuvahetust kohtutelt kui mitte aktiivset, siis vähemalt passiivset kaasabi poliitiliste vastastega arveteõiendamisel. Erapooletu kohtupidamise korral ei saanud kuidagi välistada, et kõrgeima halduskohtu ülesannetes võib Riiginõukogu otsustada ka poliitilise võimu kahjuks.

Üheks näiteks halduskohtu ja poliitilise võimu vahelisest pingest võib pidada juulimonarhia ajajärgul (1830–1848) algatatud kahepalgelist Riiginõukogu-reformi, mis ühest küljest justkui taotles halduskohtupidamise kaasajastamist, soovides samal ajal teiselt poolt täitevvõimule suuremat õigust kohtuotsuste tegemisel kaasa rääkida. Vaevalt juulipöörde mõjul võimule tõusnud, algatas uus kuningas Louis-Philippe 1831. a Riiginõukogu ülesannete ja töökorralduse revisjoni, hõlmates sellesse samuti nõukogu tegevuse õigusemõistmise alal. Esmapilgul taotles reformiprojekt haldusasju ajava kohtumenetluse demokratiseerimist. Selleks nähti ette asendada senine kirjalik menetlus kaebuste arutamise avalikul ja suulisel kohtuistungil, usaldada kohtulahendite projektide koostamine senisest rohkem ainuüksi õigusemõistmisele spetsialiseerunud kolleegiumi pädevusse ning vabastada selle liikmed muude erakorraliste ülesannete täitmisest. Sisuliselt pakkus uus võim nende ettepanekutega välja juba varem niigi juurdunud tegevuste kodifitseerimise, mille vastu polnud kellel-

gi põhjust olla (Sautel 1969: 353–354). Seevastu põhimõttelist protesti tekitas reformikava teine pool ehk soov sundida kohut avaldama oma tulevase kohtulahendi projekti kohe kohtuistungil, enne ametlikku nõupidamisele siirdumist, et anda pooltele võimalus seda samal istungil avalikult arutada. Uue protsessi-korralduse järgi poleks kohtuliku arutamise esemeks kujunenud mitte ainult poolte esitatud *pro et contra* väited, vaid ka võimaliku kohtulahendi sisu ise. Pealtnäha kindlustanuks see kohtumenetluse poolte võimaluse esitada selle kohta oma tähelepanekuid (Abraham, Bonichot 1998).

Kui ettepaneku esimene osa ehk arutamisele tuleva kohtuasja sisuülevaade ei olnud midagi muud kui üldkohtusüsteemis sajan-dite jooksul kujunenud traditsioonilise kohtuliku arutamise mu-deli juurutamine halduskohtusüsteemis, siis ettepaneku teist poolt ei saa nimetada kuidagi teisiti kui tõeliseks juriidiliseks kurioo-sumiks. Tavapärane ja end senise õigusajaloo vältel igati õigus-tanud kohtupidamise kord lähtus ja lähtub tänapäevalgi arusaa-mast, et pärast kohtuistungil esitatud tõendite uurimist ja poolte seisukohtade ärakuulamist lahkub kohus otsuse tegemiseks nõu pidama, mis lõpeb kohtuotsuse väljakuulutamisega. Kohtuotsuse avalikuks tegemise järel saavad pooled selle põhjendustega tut-vuda ning kui just tegemist ei ole viimase astme kohtu lahendiga, kaevata selle peale kõrgemale kohtule edasi, kui nad otsusega ei nõustu. Õigusemõistmise senine — ja praegugi üleüldiselt keh-tiv — paradigma ei võimaldanud ühelgi juhul kohtuotsuse projek-ti avaldamist pooltele selle kritiseerimiseks enne kohtu siirdumist nõupidamistuppa. Ühest küljest tähendanuks see, et kohus peaks otsuse tegema juba enne kohtuistungi avamist, mis teisest küljest oleks muutnud farsiks kogu järgneva kohtuliku arutamise. Asja-olu, et Riiginõukogu otsus oli viimase astme kohtu otsus, mille peale edasikaebavõimalus seetõttu objektiivselt puudus, ning et kohtumenetluse pooltel, sealhulgas riigivõimul tuli kuulutatud ot-susega neil põhjustel lihtsalt leppida, ei muuda eelnevas tõdemu-ses midagi. Ilmselt taotles selline kohtupidamise ümberkorral-dus Riiginõukogu ees vaid ühte eesmärki: saada piltlikult öeldes jalg kohtu nõupidamistoa ukse vahele ja rääkida kaasa tulevase kohtuotsuse sisu osas enne selle väljakuulutamist.

Täiesti arusaadavalt ei saanud selline ettepanek jääda juristide negatiivse reageeringuta. Teadupärast ei vii lihtsalt üleskutse rumalast ettepanekust loobuda tihtipeale sihile, sest selle tagasivõtmine tähendaks ettepaneku tegija ebapädevuse avalikku tunnistamist. Võimaldamaks kõigil oma näo säilitamist, on seetõttu sageli arukam teha vastuettepanek, mis kõrvaldab põhiprobleemi, liikudes samas vähemalt näiliselt algettepaneku eesmärkide saavutamise poole. Nii toimis ka Riiginõukogu teda puudutava 1831. a reformi tasalülitamiseks: vastukäiguna esitati mõtte kohandada üldkohtusüsteemist tuttav generaaladvokaadi institutsioon Riiginõukogu tarbeks selliselt, et kohtuistungil tehtav ettepanek konkreetse kohtuasja lahenduskäigu kohta ei lähtuks mitte asja arutavalt kohtukoosseisult, vaid eraldi selleks tarbeks määratud kohtuliikmelt. Idee leidis riigipea toetuse ja seadustati. Lõppastmes kehtestatud menetluskord nägi ette, et iga semestri algul määrab Riiginõukogu president kolm nõukogu liiget, kes täidavad üldkohtusüsteemist tuttava prokuratuuri ülesandeid ehk pärast kõnealuse kohtuasja toimikuga tutvumist avaldavad asja arutamisel oma seisukoha võimaliku lahenduse kohta. Seaduseelnõu põhjendustes märgiti, et kuna kogu kõnealune haldusasjade kohtupidamise reform võimaldab kohtumenetluse pooltel kasutada avaliku kohtuistungi ja suulise kohtuvaidluse hüvesid, siis on tarvis, et avalik võim saaks enda kaitseks kasutada samasuguseid vahendeid (*resp.* prokuratuuri), nagu need on talle kindlustatud üldkohtusüsteemi ees (Abraham, Bonichot 1998). Vastava ülesande täitmiseks määratud kohtuliikmeid kutsuti algselt kuninga komissarideks (*Commissaire du Roi*), hiljem valitsuse komissarideks (*Commissaire du Gouvernement*), milline ametinimi kinnistus neile pikaks ajaks (Guillien 1955: 284).

Nii nagu üldkohtusüsteemi juures tegutsevate generaaladvokaatide puhul, ei ole ka valitsuse komissari ettepanek kohtule siduv. Seeläbi tagatakse kohtu sõltumatus otsust tehes, kuid ühtlasi antakse kohtumenetluse pooltele valitsuse komissari suu läbi mõista, millised võiksid olla tulevase kohtulahendi kontuurid.

Terminoloogiliselt on oluline, et Riiginõukogu juures sisse seatud uue ametikoha tähistamiseks ei kasutatud mitte *generaaladvokaadi*, vaid *valitsuse komissari* mõistet. See tuli kasutusele

prokuratuuri liikmete ametinimetusega suure revolutsiooni ajal, et katkestada igasugused, sealhulgas mõisteloogilised sidemed varasema *ancien régime*'i aegse kohtupidamisega. Teadupärast on aga vanad kombad visad kaduma ning ka väliselt kadunud monarhia hiilgust järgiva esimese keisririigi ajal hiilisid endised õigusemõistmisega seotud ametinimetused ja -tunnused üsna ruttu formaalsesse mõistekasutusse tagasi. Juba 1804. a nimetati apellatsioon- ja kassatsioonitribunalid (*Tribunal d'appel* ja *Tribunal de cassation*) ümber vastavalt apellatsiooni- ja kassatsioonikohtuteks (*Cour d'appel* ja *Cour de cassation*),¹² ning peatselt asuti prokuratuuris tegutsevaid valitsuse komissare uuesti vastavalt rollile tituleerima prokurörideks või generaaladvokaatideks ning taastati talaar kui õigusemõistmises osaleja ametiriie (Rousselet 1957: 168–170). Halduskohtupidamise reform hoidis seega ilmselgelt vastupidi juba mujal õigusemõistmises aset leidnud terminoloogilisele kontrevolutsioonile au sees revolutsiooniaegseid tiitleid. Võib-olla ka sel põhjusel, et tõsta rohkem esile kõrgema halduskohtu erinevust muust kohtusüsteemist.

Kõnealuse reformi ajaloolistes tagasivaadetes on põhjendatult märgitud, et valitsuse algne kavatsus oli luua vastse halduskohtu juurde oma huvide kaitseks prokuratuur üldkohtusüsteemi eeskujul. Prantsuse võimutraditsioonis järjepidevalt domineerinud arusaam, et kohtuvõimu ei saa lasta toimida omapead ja keskvoim peab säilitama õigusemõistmise juures sõnaõiguse, sattus ootamatult raskustesse Riiginõukogu puhul, mille piires tehtav avaliku võimu peale esitatud kaebuste läbivaatamine oli omandamas järjest suuremat tähtsust, kuid teisalt nappis vahendeid selle omapoolseks mõjutamiseks. Üldkohtusüsteemi raames olid need välja kujunenud eeskätt prokuratuurina n-ö loomulikult ehk ajaloolise arengu enda käigus vastavalt sellele, kuidas õigusemõistmise raskuse kuningavõimust institutsionaalselt eemaldus. Üksikutes asjades vahendasid valitseja sõnumit prokurörid ja generaaladvokaadid ning üldisemalt valvas parlamentide tegevuse järele

¹²Sénatus-consulte organique du 28. floréal an XII (18 mai 1804). — Louis Tripier. *Les constitutions françaises depuis 1789 y compris les décrets du Gouvernement provisoire*, p. 203 et suiv.

justiitsminister. Halduskohus — olgugi et vähemalt formaalselt Riiginõukogu raames ja seega täitevvõimu siseselt — sündis väljaspool muud ajaloolist kohtusüsteemi ja seega ei laienenud viimase piires sajandite vältel kujunenud n-ö kaasarääkimismehhanismid siia automaatselt, vaid need tuli eraldi luua. Juulimonarhia ajendeid halduskohtusüsteemi reformimisel lasevad ühemõtteliselt mõista selle põhjendused, mille kohaselt tuleb kõige muu kõrval täitevvõimule kindlustada juba mujal tunnustatud “kaitsevahendid” (Guillien 1955: 290–294).

Hoolimata sellest veidi kahtlase väärtusega algideest, mis tõi valitsuse komissarid Riiginõukogu istungitele, on samas väljaspool kahtlust, et neist kujunes aja jooksul sõltumatu institutsioon Prantsuse halduskohtupidamise juures. Riiginõukogu osav sekumine hoidis ära halduskohtu juurde prokuratuuri moodustamise ja valitsuse komissare hakati nimetama üksikute kohtuasjade jaoks kohtukoosseisu enda liikmete seast. Valitsuse komissar polnud seega mitte ainult üks Riiginõukogu kohtunikest, vaid konkreetset kohtuasja arutava kohtukoosseisu liige. Sel moel oli valitsuse komissar vaid kohtukoosseisu ühe liikme täidetav roll, nagu seda oli ka ettekandja-kohtunik ehk kohtukoosseisu liige, kes vastutas kohtulahendi projekti koostamise eest. Muust kohtukoosseisust eristas teda vaid spetsiifiline ülesanne — esitada kohtuistungil arutluse all oleva asja täielik õiguslik analüüs selle faktiliste asjaolude, kohaldatavate õigusnormide ja poolte esitatud juriidiliste argumentide valguses ning teha nende alusel ettepanek (*conclusions*), kuidas kohus peaks asja lahendama. Retrospektiivselt on märgitud, et kui institutsiooni algetapil tuli ette kahte tüüpi valitsusekomissare — need, kes sisustasid oma ülesannet seadusandja subjektiivset tahet täht-tähtelt järgides ehk püüdsid arvamust anda tõelises valitsuse häälekandja rollis, ja need, kes esinesid täiesti sõltumatuna —, siis aja möödudes hakkasid esimesed üha enam taanduma. Sõltumatuse ja isikliku julguse võrdkujuna on ajalukku läinud valitsuse komissar Émile Reverchon (1811–1877), kes 1852. a sunniti taanduma pärast seda, kui ta oli keeldunud koostamast valitsuse instruksioonide kohast arvamust kohtuasjas, mis puudutas pärast järjekordset riigipööret Orléansi perekonnavara suhtes ette võetud samme (Guillien 1955: 293). Lõppastmes kuju-

nes välja mudel, mille kohaselt andis valitsuse komissar arvamuse vaid iseenda kui erapooletu ja kõrgelt kvalifitseeritud õigusasjatundja nimel, esindamata sellega kellegi teise huvisid. Olemata kindlasti vaba üksiku komissari elukogemusest ja maailmavaadetest, määras arvamuse autoriteedi ära selle andja põhjalik asjatundlikkus.

Kohtuistungil esines valitsuse komissar kõige viimasena pärast kõigi kohtumenetluse poolte ärakuulamist, mistõttu tema ettekandesse kuulus ka poolte teeside kriitiline hindamine. Komissari ülesastumine oli seega justkui sissejuhatus kohtunike nõupidamisele, sest tema esinemine lõpetas avaliku kohtuistungi. Ühtlasi kohtukoosseisu täieõigusliku liikmena oli valitsuse komissar samas kutsutud osalema ka kohtunike nõupidamisel ehk kohtuotsuse tegemise juures, kuigi ilma hääleõiguseta, sest tema arvamus oli juba kohtulikul arutamisel avaldatud. Nagu hiljem näeme, sai just osalemine kohtuotsuse langetamisel üheks peamiseks kirstunaelaks, mis tõi kaasa rahvusvaheliste kohtute kriitilise suhtumise valitsuse komissari institutsiooni (Abraham, Bonichot 1998).

2. GENERAALADVOKAADI INSTITUTSIOON TÄNAPÄEVAL

Nagu eelnevast nähtub, on Prantsuse kohtusüsteemi ajalugu lahutamatult seotud Prantsuse riigi ajaloolise arenguga tervikuna. Katkestuste puudumine on kohtukorraldusel võimaldanud pidevalt säilitada mingeid elemente varasematest kihistustest, täiendades seda samas ühiskondlikust arengust tingitud novellidega. Sellepärast ei tohiks olla üllatav, et ka tänapäevasel kujul näeb Prantsuse kohtukorraldus välja üsnagi omapärane ja selle võrdlemine teiste riikide omaga on üsna asjatu ettevõtmine.

Generaaladvokaatide toimimine kassatsioonikohtu kui kõrgeima kohtuastme juures on selle parimaks näiteks. Kui kriminaalasjades esindab esimese ja teise astme kohtute juures riiklikku süüdistust, nii nagu Eesti ja paljude teiste riikide õiguskaitsestestemise, prokuratuur kui justiitsministri valitsemisalasse kuuluv asutus, siis Prantsuse kassatsioonikohtu juures prokuratuuri kui

riigi nimel süüdistaja esindus puudub. Kohtumenetluses tegutsevad süüdistuse eest seisvad prokurörid esimese ja teise astme kohtutes, kuid mitte kõrgemas kohtus. Kassatsioonikohtu raames toimiv generaalprokuratuur (*le Parquet général*) sisaldab küll oma nimetuses osutust prokuratuurile, kuid sisuliselt ei ole tegemist mitte prokuröre, vaid generaaladvokaate ühendava institutsiooniga. Nagu eespool näidatud, kaasati generaaladvokaadid prokuratuuri koosseisu juba 16. sajandil, mistõttu võib tänapäeval kassatsioonikohtu juures toimivat vastavat organisatsiooni liialdama pidada ühe äärmiselt vana õigustraditsiooni jätkuks. Sellesama ajaloolise tava osana on generaalprokuratuuri liikmete põhiülesandeks endiselt enda nimel argumenteeritud arvamuste andmine seaduse tõlgendamise kohta kõrgema kohtu menetluses olevates kriminaal- ja tsiviilasjades. Ehk nagu täpsustab generaaladvokaadi ülesannet kehtiv Prantsuse kohtukorralduse seadus, on nende kohustuseks anda arvamusi seaduse ja avaliku hüve huvides (*rend des avis dans l'intérêt de la loi et du bien commun*).¹³ Seaduse tähendus saab mõistetavaks, kui pidada silmas, et kõrgeima astme kohtuna otsustab kassatsioonikohus ainuüksi seaduse kohaldamise ja tõlgendamise küsimuste üle ega hinda tõendeid. Generaaladvokaadi ülesanne on niisiis selgitada, kuidas tuleb kohaldatava seaduse valguses kohtu ette toodud asja lahendada, pakudes nõnda objektiivset alternatiivi kohtumenetluse poolte enda huvidest lähtuvatele tõlgendusvariantidele. Arvamus ei ole siiski siduv asja arutavale kohtukoosseisule ega pooltele: esimeste puhul nõuab juba kohtu sõltumatuse põhimõte, et neil säiliks vabadus otsustada ka teisiti, kui pakub välja generaaladvokaat, samas kui teiste jaoks loob kohustuslikke juriidilisi tagajärgi vaid kohtulahend. Oma rolli täitmisel laienevad generaaladvokaadile samad sõltumatuse garantiid kui kohtunikele, mis tähendab muu hulgas, et üksikjuhtumil seadusele antava tõlgenduse sisu üle otsustab generaaladvokaat täiel määral ise ega pea selles osas järgima kellegi teise juhiseid. Sõltumatus tähendab sedagi, et kassatsioonikohtu prokuratuuri kuuluv generaaladvokaat ei pea näiteks kriminaalasjas sugugi toetama süüdistust esindava prokuröri kas-

¹³ *Code de l'organisation judiciaire, art L432-1.*

satsiooni, vaid võib oma arvamuses soovitada kohtukoosseisule jätta see hoopis rahuldamata. Peale arvamuste koostamise on generaalprokuratuuril muidki ülesandeid, mis seonduvad peamiselt kassatsioonikohtus teatud erimenetluste (nt teistmismenetlus) algatamisega, kui õigusemõistmise huvid seda nõuavad.

Moodsad ajad nõuavad siiski ajalooliste traditsioonide kohast korrigeerimist. Kui algselt välja kujunenud mudelis moodustasid nii prokurörid kui generaaladvokaadid ühe ja sama prokuratuuri liikmeskonna, siis tänapäevase võimude lahususe põhimõtte järgi on välistatud, et kassatsioonikohtu juures tegutsev sõltumatu generaaladvokaat võiks organisatsiooniliselt olla seotud täitev-võimuga. Sel põhjusel on praegune kassatsioonikohtu prokuratuur täiesti iseseisev institutsioon, millel ei ole midagi ühist kuritegevusevastast võitlust juhtiva ja riiklikku süüdistust esindava prokuratuuriga selles tähenduses, nagu meie seda Eestiski tunneme, ning mis allub riigiorganisatsiooniliselt justiitsministrile. Kassatsioonikohtu prokuratuuri tööd korraldab administratiivselt *procureur général*, kes on staatuselt võrdväärne kassatsioonikohtu esimehega, nii nagu generaaladvokaatide seisund on samaväärne kassatsioonikohtunike omaga. Süüdistust esindavatest ametivendadest erinevalt ei kehti generaaladvokaatide vahel subordinaatsioonipõhimõtted ning nad on oma arvamust esitades täiesti sõltumatud.¹⁴

Kuna napoleonlikest kohtureformidest alates jaguneb kohtusüsteem selle Prantsuse variandis rangelt kahte eraldi harusse — ühelt poolt eraisikutevahelisi vaidlusi lahendavaks üldkohtusüsteemiks kassatsioonikohtuga selle tipus ja teisest küljest üksikisiku ja avaliku võimu vahelisi tülüküsimuste arutamisele spetsialiseerunud halduskohtusüsteemiks, mille kõrgeima astme moodustab omakorda Riiginõukogu —, siis laieneb selline dihhotoomia paratamatult ka generaaladvokaatide ametivendadele. Üldjoontes on Riiginõukogu säilitanud juulimonarhia ajal sisse viidud valitsuse komissaride instituudi, mida tänapäeval nimetatakse küll neutraalsemalt avalikeks ettekandjateks (*rapporteur pub-*

¹⁴Üksikasjalikumat ülevaadet generaaladvokaatide ülesannetest Prantsuse tänapäevases kassatsioonikohtus vt www.courdecassation.fr.

lic). Kuna avalike ettekandjate roll, ülesannete sisu ja nende täitmise tingimused — eeskätt sõltumatus, arvamuse andmine vaid enda nimel ja selle mittesiduvus kohtukoosseisule — ei erine nendest, millest juhinduvad kolleegid kassatsioonikohtus, siis kehtib juba generaaladvokaatide kohta öeldu täiel määral ka Riiginõukogu kohta. Viimase eripärad puudutavad peaausjalikult vaid avalike ettekandjate töö administratiivset korraldust. Nimelt ei moodusta erinevalt kassatsioonikohtust nad Riiginõukogus generaalprokuratuurina eraldi organisatsioonilist üksust, vaid on sõna otseses mõttes kõrgeima halduskohtu liikmed ja seeläbi täpselt samas õiguslikus staatuses kohtunikega. Tegemist on seega vaid erinevusega täidetavates kohustuses, milleks kohtunike puhul on kohtuasja sisuline otsustamine, samas kui avalike ettekandjate ülesandeks on selleks lahenduse soovimine. Ülemöödunud sajandil kehtestatud ametikoht on Riiginõukogu struktuuris seega tänapäevani säilinud samades funktsioonides, mida selle loomisaegne ideestik ette nägi, mis ei tähenda siiski, nagu oleks sel reformimist üldse õnnestunud vältida. Peamiseks tõukejõuks on siinkohal osutunud Euroopa Inimõiguste Kohtu kriitika, mille juurde tulen üksikasjalikumalt allpool.

Olles tihedalt seotud Prantsuse riigi arengulooga, on generaaladvokaadi või avaliku ettekandja ametikoha analooge raske, kui mitte võimatu leida tänapäeva teistest õigussüsteemidest. Kuigi sõnasõnalise tõlke põhjal võiks *common law*’ õigussüsteemiga riikidest tuntud *attorney general*’i pidada romaani generaaladvokaadi homoloogiks, ei ole see ometi nõnda. Kuigi õiguskordade eripära tõttu võivad *attorney general*’i täpsemad ülesanded riigiti erineda, on ta üldstatult siiski kõrgem justiitsametnik, kes esindab valitsust õigusvaidluse korral kohtutes ja nõustab teda tähtsamates õigusküsimustes (Le Divillec, Villiers 2020: 17). Niisiis on tegu valitsusametnikuga, kes mõnel pool on ka valitsuse liige (nt Ameerika Ühendriikides), mitte aga kohtusüsteemi kuuluv ametnik, nagu see on generaaladvokaadi puhul. Kohtuvaidluse korral kaitseb *attorney general* kohtu ees täitevvõimu seisukohta, kuid generaaladvokaat on osa õigusemõistmise käigust ehk osaline otsustamises, kuidas vaidlus lahendada. Samavõrd tulemusetu on generaaladvokaadi kõrvutamine teisegi põhi-

liselt *common law* traditsioonist pärineva nähtusega — *amicus curiae* instituudiga. *Amicus curiae* all mõeldakse kohtuliku arutamise osalist, kes ei ole asjas vaidlev pool, kuid kelle ülesandeks on anda kohtule erapooletu arvamus mõnes õigusvälises või juuriidilises küsimuses. *Amicus curiae* roll on seega kohtu valgustamine mõnes spetsiifilisemas valdkonnas, milles õigusemõistmine vajab rohkem eksperditeadmist.¹⁵ Iseenesest võib kohtu loal *amicus curiae* rolli kohtumenetluses võtta igauks, kelle üksik-asjalikud teadmised arutatavas valdkonnas võimaldavad tal esitada kohtule oma asjatundliku arvamuse, mille üle pooled saavad istungil arutleda. Nõnda on taas kord tegemist kohtu ees üles astuva isikuga, mitte aga kohtu koosseisus tegutseva ametiisikuga.

Harjumus võrrelda senitundmatut fenomeni kohates seda juuba tuttavate nähtustega selleks, et tema omadusi paremini mõista, on ilmselt üldinimlik. Juristid ja õigusmaailm ei ole erandiks. Mõne uue välismaise õiguskonstruksiooni esile kerkides on üsna tavapärane, et seda püütakse kõrvutada kodumaiste lahendustega, saamaks selgemat pilti, kuidas kõnealune küsimus on lahendatud meie õigussüsteemis. Kuigi tavaliselt on õiguskorrad vähemalt ühe kultuuriruumi piires üsnagi ühesugused selles mõttes, et enamik õiguslikku reguleerimist vajavaid probleeme kattuvad, olgugi et nende lahendused võivad olla riigiti erinevad, esineb ka selliseid unikaalseid juhtumeid, millele ei ole mujal analooge. Selliseid ainulaadseid kategooriaid tavatsetakse õigusteaduses nimetada *sui generis* nähtusteks. Nende hulka kuulub ka generaaladvokaat kui täiesti erandlik õigusemõistmises osaleja, millele vaste väljaspool Prantsuse ja sellest mõjutatud riikide (nt Belgia, Luksemburg) kohtupidamist puudub.

¹⁵*Amicus curiae* pole tundmatu ka Eesti õigusemõistmisele. Nii on Riigikohus olulisemates põhiseaduslikkuse järelevalve asjades korduvalt kaasanud kohtulikku arutamisse menetlusosaliste kõrval ka õigusteadlasi (nt Tartu Ülikooli õigusteaduskonna õppejõude) ja erialaliite (nt Eesti Linnade Liit, Eesti Maaomavalitsuste Liit), kui seda tingib vaidluse keerukus. Vt nt Riigikohtu üldkogu otsused 12.07.2012 kohtuasjas nr 3-4-1-6-12 (ESM) ja 16.03.2010 kohtuasjas nr 3-4-1-8-09 (kohalike omavalitsuste rahastamine).

3. EUROOPA KOHUS

Tänapäevase Euroopa Liidu kujunemiseni viinud riikide lõimumisprotsess kujutas endast algusest peale institutsionaliseeritud integratsiooni. Ühenduse toimimiseks nägid 1950. aastatel sõlmitud kokkulepped ette liikmesriikide üleste organite loomist, mille hulka kuulus ka kohus. Kõige üldisemas tähenduses sai kohtu ülesandeks valvata selle järele, et nii ühenduse institutsioonid kui ka liikmesriigid peaksid kinni ühenduse õigusest. Mõte kaasata tänapäevase Euroopa Liidu kohtu juurde generaaladvokaadid sündis 1951. a allakirjutatud Pariisi lepinguga asutatud Sõe- ja Teraseühenduse institutsionaalse raamistiku üle peetud läbirääkimiste käigus.¹⁶ Kuigi asutamislepingu enda tekstis generaaladvokaati vahetult ei mainita, sisaldub otsus selle ametikoha loomise kohta Euroopa Kohtu statuudis, mis lisati lepingule eraldi protokollina (Ruiz-Jarabo Colomer, López Escudero 1999: 523).

Vaevalt suudab keegi ette kujutada kohut ilma kohtuniketa. Niisama enesestmõistetavaks ei saa seevastu pidada generaaladvokaatide kaasamist kohtupidamisse. Nagu öeldud, enamiku maailma riikide, sealhulgas suure osa Euroopa Liidu praeguste liikmesriikide kohtusüsteemis sellist ametikohta ei leidu. Generaaladvokaadid puuduvad üleilmses vaates ka teiste rahvusvaheliste kohtute juurest, olgu need siis piirkondlikud (nt Euroopa Inimõiguste Kohus või Ameerika Inimõiguste Kohus) või ülemaailmsed (nt Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Rahvusvaheline Kohus asukohaga Haagis). Generaaladvokaatide kaasamine Euroopa Kohtu koosseisu on seega igati erandlik nähtus, mille peamist põhjust tuleb otsida kohtu asutamise käigus peetud vaidlustes selle üle, kas kohtuniku eriarvamus tulevases õigusemõistmise institutsioonis peaks olema lubatav või mitte (Léger 2000: 262). Kollegiaalses kohtukoosseisus on tavaline, et kohtunikud langetavad kohtuotsuse hääletamise teel, ning samavõrd tavaline on ka see, et otsus võib, kuid ei pruugi olla üksmeelne. Kohtuniku eriarvamus kujutab endast hääletamisel vähemusse jäänud

¹⁶Euroopa Sõe- ja Teraseühenduse kui praeguse Euroopa Liidu ühe eelkäija asutamisleping sõlmiti 18. aprillil 1951 Belgia, Hollandi, Itaalia, Luksemburgi, Saksamaa Liitvabariigi ja Prantsusmaa vahel.

kohtunike võimalust väljenduda kriitiliselt enamuse langetatud otsuse suhtes ja põhjendada ühtlasi, miks oluks nende arvates õige otsustada teisiti. Kui ühest küljest edendab eriarvamuse lubamine seeläbi juriidilist vaidlust, siis teisest küljest murendab see nõupidamistoa saladuse põhimõtet, lastes välja paista, mille üle kohtunikud otsust tehes iseäranis vaidlesid ning milliste kohtunike häälte toel lõplik otsus langetati. Ehk nagu on teada igapähele, kes keskmisest rohkem kohtusüsteemiga kokku puutunud, on tihti peale kohtulahendiga tutvumist otstarbekas alustada just eriarvamuste lugemisest, sest sealt saab kiiresti kätte, milles täpselt seisnes vaidluse põhituum kohtukoosseisu arvates ja millised olid kohtunike ees olnud lahendusvariandid. Eriarvamuse lubamine loob nõnda olukorra, kus kohus ei kõnele enam ühel häälel ja kohtuotsus jääb ilma absoluutse tõekuulutaja oreoolist, mis omakorda võib tekitada küsimusi kohtuvõimu autoriteedist. Nõnda ei ole riiklikes kohtusüsteemides juba ajaloolistel põhjustel olnud kunagi konsensust eriarvamuse lubatavuse küsimuses: aktsepteeritud teatud õigussüsteemides, leiab see samas täielikku tagasilükkamist teistes.

Eelnevat silmas pidades ei tohiks olla üllatav, et kohtuniku eriarvamuse võimalikkus tulevases Euroopa Kohtus muutus ühendust algselt moodustama asunud liikmesriikide vahel üheks aruteluobjektiks. Kuna Prantsuse õigusemõistmise traditsioon suhtub kohtuniku eriarvamusse eitavalt, eelistades ühemõtteliselt, et kohtuotsuse kaudu kõneleks kohus kui institutsioon tervikuna, mille ees kohtunike isiklikud seisukohad peavad taanduma, siis ei pooldanud asutamislepinguid läbi rääkinud Prantsuse delegatsioon selle lubamist ka tulevases Euroopa Kohtus. Et hoida ära õigusemõistmise kapseldumist, pakkusid prantslased aga välja Euroopa Kohtu juurde generaaladvokaadi institutsiooni loomise. Ettepaneku põhjenduste kohaselt pole Prantsuse õigussüsteemi näitel ühtegi põhjust kahelda selle ameti kandjate täielikus sõltumatuses ega nende positiivses mõjus kohtupraktika arengule, mistõttu nende kaasamisel tulevase Euroopa Kohtu töösse oleks vaid soodus toime (Ruiz-Jarabo Colomer, López Escudero 1999: 523–524). Seda algatust toetati ja nõnda hakkasid Euroopa Koh-

tus kohtunike kõrval töötama ka generaaladvokaadid (Clément-Wilz 2011: 1–2).

Kuigi ametikoha sisustamisel peeti taustsüsteemina silmas Prantsuse Riiginõukogu valitsuse komissari staatust ja ülesandeid, laenati Euroopa Kohtu tarbeks selle nimetus siiski Prantsuse üldkohtusüsteemist. Ilmselt ei sobinud Prantsuse halduskohtusüsteemis kehtinud suure revolutsiooni aegne mõistekasutus enam Euroopa Ühenduste loomise ajastu lõimumispüüdlustega. Igal juhul oleks selles sisaldunud viide valitsusele saatnud vale signaali selle ametikoha loomisega taotletavate eesmärkide kohta. Romaani üldkohtusüsteemist pärinev generaaladvokaadi ametinimetus oli igas mõttes neutraalsem. Nii nägid asutamislepingud ette, et generaaladvokaat esitab erapooletult ja sõltumatult kohtule lahendamiseks antud asjades põhjendatud arvamuse, mida kuulutatakse avalikult. Seevastu generaaladvokaadi staatus ja funktsioonid kopeeriti üsna üheselt Prantsuse kõrgemalt halduskohtult, niisamuti ka generaaladvokaadi koostatava arvamuse prantsuskeelne nimetus (*conclusions*). Rõhutades generaaladvokaadi erapooletust ja sõltumatust, kriipsutati asutamislepingutes alla, et oma seisundilt on generaaladvokaat kohtu liige ja seega võrdne kohtunikega. Samas tähendab see ühtlasi, et arvamust andes on advokaat sõltumatu ka üksikut asja lahendavast kohtukoosseisust. Oma eeskuju ehk valitsuse komissari ametiga on sarnane ka generaaladvokaadi ülesanne — toetada kohtunike kohtuasjade lahendamisel, pakkudes välja juriidiliselt põhjendatud ettepaneku, mil viisil võiks kohus üksikus asjas otsustada. Erinevalt kohtunikest ei lahenda ka Euroopa Kohtus generaaladvokaat ühtegi kohtuvaidlust selles otsuse tegemise tähenduses, vaid koostab üksnes argumenteeritud arvamuse kohtuasja võimaliku lahenduskäigu kohta. Ülesehituselt järgib generaaladvokaadi arvamus siiski kohtulahendi struktuuri, jagunedes peaaegjalikult kaheks selgelt teineteisest eristuvaks osaks ehk arutluskäiguks ja resolutsiooniks. Neist mahukam on mõistetavalt esimene, mis sisaldab ettepaneku põhjendusi, kuna teise objektiks on analoogiliselt kohtulahenditega esitatud otsustus (ettepanek), kuidas kohtuasi lahendada. Ettepanek pole kohtule siduv, kuid praktika kinnitab, et kohus järgib ettepanekut hinnanguliselt 67–

70 protsendil juhtudest.¹⁷ Seejuures on märgatav suundumus, et mida radikaalsem on generaalandvokaadi arvamus sisuliselt, seda tõenäolisemalt valib kohus asja lahendamiseks teise tee. Klassikaliseks tuntud näiteks on siinkohal kujunenud generaalandvokaat Sir Francis Geoffrey Jacobsi arvamus kohtuasjas, milles vaieldi selle üle, millistel tingimustel võib üksikisik Euroopa Liidu Kohtus vaidlustada liidu õiguse üldakti.¹⁸ Kindlustamaks lünkadeta õiguskaitset, pakkus F. G. Jacobs välja uudse lahenduse, mis oleks lõdvendanud senise kohtupraktika nõudeid sellele, mil määral peab kaebaja ise olema seotud vaidlustatud aktiga. Tõenäoliselt kartuses, et pakutud lahendus võib kaasa tuua liidu õigusaktide valimatu kohtuliku vaidlustamise laine, ei läinud kohus generaalandvokaadi ettepanekutega kaasa, jäädes endise kohtupraktika juurde,¹⁹ olgugi et selle probleemid akti vaidlustamiseks õigustatud isikute ringi määratlemisel on üldtuntud (Barnard, Peers 2020: 295–310).

Siiski ei järgi Euroopa Kohtus omaksvõetud generaalandvokaadi mudel täht-tähelelt oma eeskujuriigi paradigmat. Erinevalt Prantsuse Riiginõukogust ei kuulu generaalandvokaat Euroopa Kohtus algusest peale kohtukoosseisu, vaid on sellest lahutatud kohtu liige. Generaalandvokaat ei osale kohtuotsuse tegemiseks nõupidamistoas peetavatel aruteludel, vaid tema töö konkreetses kohtuasjas lõpetab üksikus asjas põhjendatud ettepanekute avalik kuulutamine. Avaldatud ettepanekud on kohtunike nõupidamise aluseks, kuid ilma generaalandvokaadi enda vahetu osalusega. Niisamuti on üksikut kohtuasja lahendamist puudutav erialane suhtlemine generaalandvokaadi ja ettekandja-kohtuniku vahel pigem harv erand, samas kui Prantsuse kõrgemates kohtuastmetes on see pigem reegel. Hoolimata sellest, et mõlemad on koh-

¹⁷Mõistetavalt ei ole sellise statistika koostamine kohtuasjade erineva olemuse tõttu lihtne ülesanne, eeldades süvenemist iga kohtuasja eripärasse ning generaalandvokaadi arvamuse ja kohtulahendi üksikasjalikku kõrvutamist. Vt selle kohta Arrebola jt 2016.

¹⁸Generaalandvokaadi 21.03.2002 arvamus kohtuasjas C-50/00P — *Unión de Pequeños Agricultores* (UPA) vs. Nõukogu.

¹⁹Euroopa Kohtu 25.07.2002 otsus kohtuasjas C-50/00P — *Unión de Pequeños Agricultores* (UPA) vs. Nõukogu.

tu liikmed, rõhutatakse kohtunike ja generaaladvokaatide kuulumist eraldi klastritesse ka õigusemõistmise väliste tunnuste kaudu: nad sisenevad istungisaali eraldi uste kaudu ning võttes saalis istet kohtukoosseisuga ühise laua taga, asub generaaladvokaat füüsiliselt neist siiski eraldi. Oma töö korraldamiseks moodustavad generaaladvokaadid kohtus eraldi kolleegiumi, mille juhtimiseks valivad nad enda seast esimese generaaladvokaadi. Seevastu ei osale generaaladvokaadid kohtu esimehe valimisel, kes saab tulla vaid kohtunike seast. Kokkuvõtvalt toetab Euroopa Kohtu kontseptuaalne lähenemine generaaladvokaadile pigem tema sõltumatust kohtunikonnast, samas kui lähtekohaks valitud Prantsuse Riiginõukogu praktika pooldab tema tugevamat lõimimist kohtunike otsustuskäiku (Clément-Wilz 2011: 975).

Kuigi esialgsete alustekstidega võrreldes on generaaladvokaadi ülesannete ring mõnevõrra teisenenud, ei ole need muudatused põhimõtteliselt korrigeerinud tema staatust ega kohustuste olemust. Peamise uuendusena loobuti 2000. a sõlmitud Nizza lepinguga nõudest, et generaaladvokaat peab andma arvamuse kõigis kohtuasjades.²⁰ Euroopa Kohtusse laekuvate asjade hulga suurenemise tõttu ei olnud varasem ühesugune lähenemine kõigile kohtuasjadele enam põhjendatud, seda enam et aastate jooksul oli juba kujunenud arvestatav kohtupraktika, millest sai vahetult juhinduda ka uute analoogiliste asjade lahendamisel. Neil põhjustel muudeti menetlusreegleid selliselt, et edaspidi vajasid generaaladvokaadi arvamust vaid need kohtuasjad, milles tuli läbi vaatamisele täiesti uus õigusprobleem. Seevastu asjad, mida oli võimalik otsustada varasematele pretsedentidele tuginedes, lahendas kohus edasiselt vahetult ise, generaaladvokaati kaasamata. Pidades silmas, et kohtupraktika peab olema järjepidev ning looma õiguskindlust, saab sellist lahendust pidada igati mõistlikuks. Peale eelneva on mõistagi muutunud generaaladvokaatide arv Euroopa Kohtus vastavalt sellele, kuidas Euroopa Liit on laienenud. Kui päris alguses oli kohtu juures vaid kaks generaaladvokaati — üks Prantsusmaalt ja teine Saksamaalt —, siis uute liikmesriikide lisandudes on kasvanud ka generaaladvokaatide

²⁰Euroopa Liidu Kohtu statuudi art 20 lg 5.

hulk, mis on nüüdseks jõudnud üheteistkümneni. Seega erinevalt kohtunikest, keda on üks igast liikmesriigist, on generaalladvokaatide arv vastavalt nende ülesannete mahu erinevusele väiksem. Kehtib osalise rotatsiooni põhimõte: kui viiel suurel liikmesriigil (Hispaania, Itaalia, Poola, Prantsusmaa, Saksamaa) on alaline generaalladvokaadi koht, siis ülejäänud saavad selle koha ajutiselt kindlate vaheaegade tagant.

4. GENERAALADVOKAADI INSTITUTSIOONI KRIITIKA

Pärinedes ühest kindlast, s.o Prantsuse õiguskultuurist, ei ole generaalladvokaadi vajalikkus kohtuliku arutamise juures ühemõttelist heakskiitu leidnud, mida kinnitab seegi, et suurem osa tänapäeva maailma kohtusüsteemidest toimib väga edukalt ilma generaalladvokaatideta. Lähtudes juba Rooma õigusest pärinevast õigusemõistmise üldpõhimõttest *iura novit curia*, tunneb kohus ise õigust ega vaja selle õigeks kohaldamiseks kellegi suunamist. Kuigi generaalladvokaati kasutatakse kohtusüsteemi juures veel mõnes muus romaani õigussüsteemist mõjutatud riigis, on üldiselt siiski tegemist juriidilise haruldusega. Sellepärast pole midagi imestada, et õiguslike standardite ühtsustamist taotlevas Euroopa õigusruumis on suhtumine sellesse ametisse mõnevõrra ebalev. Peaasjalikult on generaalladvokaadi rolli kohtulikul arutamisel kritiseerinud Euroopa Inimõiguste Kohus. Kahtluse alla pole siiski seatud generaalladvokaadi olemasolu kohtumenetluses üldiselt. Selle asemel on paradoksaalsel kombel laitude ära teeninud tema liiga tihedad sidemed asja arutava kohtukoosseisuga ja liiga napp suhtlus kohtumenetluse pooltega. Kokkuvõttes on kriitika põhialuse moodustanud Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni 6. artikli nõuete rikkumine, mis näeb ette igäihe õiguse õiglasele kohtumenetlusele. Vastavate kohtulahendite loetelu on praeguseks muljet avaldavalt pikk, mistõttu käsitlen neist vaid olulisemaid.

Generaalladvokaadi kohta hakati etteheiteid tegema üsna pea pärast inimõiguste konventsiooniga ette nähtud kaitsemehhanismi töölerakendamist. Esimest korda seati generaalladvokaadi rol-

li kooskõla õiglase kohtumenetluse nõudega kahtluse alla juba 1970. aastal, mil vaidlustati generaaladvokaadi osalemine Belgia kassatsioonikohtus kohtuotsuse tegemisel. Oma 17. jaanuari 1970. a otsusega Delacourt'i asjas lükkas kohus siiski vastava süüdistuse tagasi. Kohus leidis, et kuigi kaebajal võib jääda kassatsioonimenetlusest ebaõige mulje nähes, kuidas generaaladvokaat teeb istungil esmalt ettepaneku jätta tema kaebus rahuldamata ja eemaldub seejärel koos kohtukoosseisuga nõupidamistuppa, ei anna üksnes asjade selline väline käik veel alust teha järeldust konventsiooni rikkumise kohta. Kuna Belgia kõrgema kohtu menetluskorra täpsem uurimine kinnitab, et generaaladvokaat ei ole kohtumenetluse pool ega toeta seega süüdistust või kaitset, vaid üksnes nõustab kohut sõltumatu ja erapooletu ametiisikuna, kelle ülesanne on seista seaduse õige kohaldamise ja tõlgendamise eest, siis pole põhjust rääkida õiglase kohtumenetluse põhimõtte eiramisest.²¹ Olgugi et kõnealune kohtuotsus leidis hiljem ülekinnitamist tol ajal Inimõiguste Kohtu eelastmena toiminud Euroopa Inimõiguste Komisjoni praktikas, ei olnud sellel lähenemisnurgal ometigi määratud kestma jääda.

Pööre tuli Euroopa Inimõiguste Kohtu 30. oktoobri 1991. a lahendiga *Borgers'i* asjas, milles taas vaidlustati Belgia kassatsioonikohtus toimunud kriminaalmenetlus põhjusel, et generaaladvokaat osales koos kohtunikega kohtuotsuse tegemisel, samuti see, et kaebajal puudus võimalus vaielda vastu generaaladvokaadi arvamuses esitatud seisukohtadele enne kohtu siirdumist nõupidamistuppa. Seekord soostus kohus põhimõtteliselt kaebaja kriitikaga, tuvastades õiglase kohtumenetluse põhimõtte rikkumise. Seadmata endiselt kahtluse alla generaaladvokaadi objektiivsust ja erapooletust, ei nõustunud Strasbourg'i kohus seekord enam Belgia valitsuse vastuargumendiga, et generaaladvokaadi roll nõupidamistoas on aidata pelgalt kaasa kohtupraktika järjepidevusele. Olukorras, kus generaaladvokaadi ettepanek kohtule sisaldab selget seisukohavõttu küsimuses, kas kõrgem kohtuaste peaks kaebaja kassatsiooni rahuldama või selle tagasi lükkama,

²¹Euroopa Inimõiguste Kohus (edaspidi EIK) 17.01.1970 *Delacourt vs. Belgia*, p-d 27–37.

ei saa kohtu hinnangul väita, nagu oleks generaaladvokaadi positsioon kaebaja suhtes neutraalne. Iseäranis juhtumil, mil ta teeb ettepaneku lükata kaebaja kassatsioon tagasi, on generaaladvokaat väliselt kaebaja suhtes vastupidisel seisukohal. Tema järgnev osavõtt kohtunike nõupidamisest loob mulje sellise positsiooni vahetust esindatusest kohtuotsuse tegemisel, millele kaebajal seevastu juurdepääs puudub. Kohtumenetluse õiglus on seda rohkem kahtluse alla seatud, et esinedes kohtuistungil viimasena, ei saa kaebaja generaaladvokaadi teesidele enam vastu vaielda.²² Mõni aasta hiljem tuvastas Euroopa Inimõiguste Kohus sarnastel motiividel õiglase kohtupidamise põhimõtte rikkumised ka mitmes Belgia Kassatsioonikohtu ees toimetatud tsiviilkohtumenetluses,²³ samuti Hollandi kõrgemas kohtus läbiviidud maksuasja menetluses.²⁴

Edasi jõudis järg juba generaaladvokaadi ajaloolise kodumaa ehk Prantsuse kohtukorralduse juurde. Euroopa Inimõiguste Kohus leidis 31. märtsi 1998. a Reinhardti ja Slimane-Kaïdi kohtuasjas tehtud otsuses, et õiglaseks ei saa pidada Prantsuse Kassatsioonikohtus toimuvat menetlust selles osas, mis puudutab generaaladvokaadi suhtlemist kohtukoosseisuga kohtulikku arutamist ettevalmistavas järgus. Nimelt oli Prantsuse kõrgemas kohtus aegade jooksul välja kujunenud praktika, mille kohaselt edastas kohtukoosseisu ettekandja-kohtunik enne kohtuistungi toimumist mitteformaalselt generaaladvokaadile nii istungil avaldamisele tuleva kohtuettekande kui ka tulevase kohtulahendi projektid, samal ajal kui kohtumenetluse pooltele neid ei väljastatud. Kohtu otsuse kohaselt viib olukord, kus üks kohtuistungil ülesastujatest on rohkem informeeritud kui ülejäänud menetlusosalised, kohtuliku arutamise tasakaalu rikkumiseni. Samas jäi kohus

²²EIK 30.10.1991 *Borgers vs. Belgia Kuningriik*, p-d 26–28. Hiljuti leidis veel kord aset õiglase kohtumenetluse põhimõtte rikkumine kriminaalasja arutamisel Belgia kassatsioonikohtus, sest süüdistatav ei saanud generaaladvokaadi järeldustele vastu vaielda oma viibimise tõttu kinnipidamiskohas: EIK 22.10.2019 *Venet vs. Belgia* p-d 36–50.

²³EIK 20.02.1996 *Vermeulen vs. Belgia Kuningriik*, p-d 29–34; 30.05.1997 *Van Orshoven vs. Belgia* p-d 35–41.

²⁴EIK 27.03.1998 *J. J. vs. Madalmaad* p-d 41–43.

seekord äärmiselt vaoshoituks küsimuses, kas poolte võimatuses vaielda istungil avalikult vastu generaaladvokaadi seisukohtadele võiks samuti näha konventsiooninõuete eiramist. Kohus tõdes vaid, et kuna praktikas kujunenud tava järgi teavitab generaaladvokaat enne istungi toimumist mitteametlikult pooli oma tulevase arvamuse põhisuundadest, siis annab see neile võimaluse neid ka kohtulikult arutamisel oma vaatenurgast rahuldavalt käsitleda.²⁵

Kriitikast ei pääsenud ka valitsuse komissari roll kohtuasjade arutamisel Prantsuse Riiginõukogus. Kaebajate põhietteheited, mis andsid alust Euroopa Inimõiguste Kohtu 7. juuni 2001. a otsuse tegemiseks asjas Kress Prantsusmaa vastu, olid sarnased juba varem lahendatutega. Taas kord kahtluse alla seadmata valitsuse komissari sõltumatust ja erapooletust, rõhutas kohus, et kohtumenetluse õigluseks peavad kõik pooled saama võrdse võimaluse esitada oma väited ja vastuväiteid kõigis küsimustes, mida tulevane kohtulahend võib puudutada. Kuna seekordses asjas leidis kinnitust, et Riiginõukogus toimunud tava kohaselt viis valitsuse komissar istungiks valmistudes pooled kurssi oma tulevase arvamuse põhisuundadega, siis ei tuvastanud kohus selles osas õiglase kohtumenetluse põhimõtte rikkumist. Isegi juhul, kui komissar avaldas istungil midagi poolte jaoks üllatuslikku, nägi protsessinormistik kohtule ette võimaluse kohtulik arutamine katkestada, et pooled saaksid sellele vastamiseks piisavalt valmistuda. Nii nagu juba arutatud Belgia kohtuasja puhul, leidis kohus õiglase kohtumenetluse põhimõtte rikkumise aga põhjusel, et valitsuse komissar viibis kohtuotsuse tegemisel nõupidamistoas. Rikkumist tuvastades polnud tähtsusetu ka kõnealuse menetlusosalise ametinimetus — valitsuse komissar —, mis iseäranis halduskohtumenetluses, mille üheks vaidlevaks pooleks on avalik võim ise, loob vähemalt väliselt mulje, et erinevalt kaebajast saab valitsuse komissar osaleda ka kohtulahendi tegemisel.²⁶ Kokkuvõttes ei saa

²⁵EIK 31.03.1998 Reinhardt ja Slimane-Kaïdi vs. Prantsusmaa, p-d 105–106.

²⁶EIK 07.06.2001 Kress vs. Prantsusmaa, p-d 63–87.

sellist Riiginõukogus toimuvat kohtumenetlust tervikuna pidada õiglaseks.²⁷

Mõistetavalt on rahvusvahelise kohtu sellist kriitikat generaaladvokaadi rolli suhtes asjapuutuvates riikides omakorda tugevalt arvustatud, kutsudes seda “näivuse türanniaks”, mis ei süvene piisavalt puudutatud riikide õigusemõistmise põhjendatud eripäradesse (Abraham, Bonichot 1998). Arusaama, et kohtupidamine ei pea mitte ainult olema õiglane, vaid ka sellisena näima (*Justice must not only be done, but must also be seen to be done*), omistatakse algelt *common law*’ õigussüsteemile. Selle järgi ei saa kohtupidamise juures aktsepteerida tegusid, mis võiksid kahtlust tekitada, et õigusemõistmise käiku on ebakohaselt suunatud. Kõnealune maksim sündis ühe konkreetse Suurbritannia kohtus arutatud asja järel, milles kohtualust süüdistati liiklusõnnetuse põhjustamises ohtliku juhtimisstiili tõttu. Kui süüdimõistmise järel selgus, et otsuse teinud kohtunikku selles asjas abistanud kohtuametnik (*clerk*) oli ühtlasi selle advokaadibüroo palgal, kes esindas teises kohtuasjas samast liiklusõnnetusest väljakasvanud tsiviilhagi kohtualuse vastu, tühistas kõrgem kohtuaste süüdimõistva otsuse. Kuigi tehti kindlaks, et kohtuametnikul puudus igasugune mõju kohtulahendile, kahjustas juba ainuüksi tema tolpeliseisund õigusemõistmise autoriteeti.²⁸ Kohtu erapooletus ja

²⁷Üldisemalt moodustavad kõik vaadeldud lahendid osa Euroopa Inimõiguste Kohtu mahukamast praktikast, mis keskendub menetlusosaliste võrdsele kohtlemisele kohtulikul arutamisel, uurides ühest küljest seda, kas ja millistel tingimustel võib kohus otsust tehes tugineda materjalile, millega kõik pooled pole saanud tutvuda ega selle kohta oma seisukohti esitada, ning teisest küljest, kes peale kohtunike on õigustatud otsuse tegemise juures viibima. Nii on nt Inimõiguste Kohus analoogselt tuvastanud õiglase kohtumenetluse põhimõtte rikkumise asja arutamisel Austria ja Portugali kõrgemates kohtutes põhjusel, et *Attorney-General*’i arvamus esitati üksnes kohtukoosseisule, seda eelnevalt pooltele tutvustamata, ning et *Attorney-General* viibis nõupidamistoas kohtulahendi tegemise juures. Vt vastavalt EIK 22.02.1996 Bulut vs. Austria p-d 44–50; 20.02.1996 Lobo Machado vs. Portugal p-d 28–33.

²⁸England and Wales High Court 09.11.1923 *The King vs. Sussex Justices. Ex parte Mccarthy*. Selles kohtuasjas otsuse koostanud Lord

sõltumatus kui õigusemõistmise vundament on seega sedavõrd olulised väärtused, et isegi juhul, kui õigusemõistmisesse tegelikult ei sekkunud, võib väline mulje asjade sellisest käigust diskredeerida kohtuotsuse legitiimsust.

Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika näitab hästi, kuidas sõltuvalt sellest, kas vaatluse alla võetakse kohtuliku arutamise sisulised tingimused või kohtumenetluse põhjal keskmise inimese jaoks kujunev välismulje, võib sõltuda hinnang kohtumenetluse õiglusele. Generaaladvokaadi rolli sisuanalüüs Belgia kõrgema kohtu menetluses kinnitas, et kuigi kohtupidamise kord võib konventsiooni moodsate nõuete valguses näida anakronistlikuna, oli kohus oma otsustustes siiski täiesti vaba. Lõpuks ongi generaaladvokaadi ülesanne esitada kohtule poolte väidete ülene erapooletu vaatenurk kohtuasjale ja seeläbi suunata kohut otsustama teatud kindlal viisil. Mõistagi on see kohtu mõjutamine, kuid et see toimub õiguslike argumentide kaudu ja seeläbi kohtupidamisele ainuomaste vahendite kasutamise teel, siis pole selles midagi taunimisväärselt. Kas generaaladvokaati pidada kohtukoosseisu teatud eriülesandega liikmeks ja sellisena kaasata koos ülejäänud kohtukoosseisuga otsuse tegemisele, on üksiku õiguskorra subjektiivsete maitse-eelistuste pärusmaa seni, kui generaaladvokaat ei osale vaidluse lahendamisel hääleõigusega. Õiglase kohtumenetluse põhimõtet nõnda rikutud ei ole. Uus ja tänapäevani domineeriv lähenemisnurk Inimõiguste Kohtu praktikas rõhutab seevastu kohtumenetluse korralduse kaudu igapäevse õigusemõistmisest loodava välise pildi tähtsust. See, et generaaladvokaat on kohtuliige, kes sel põhjusel suundub koos ülejäänud kohtukoosseisuga nõupidamistuppa, on täiesti ebaoluline võrreldes asjaoluga, kuidas seeläbi luuakse asjassepühendamatu avalikkuse jaoks mulje, et teatud juhtudel kaebaja vastu esinenud generaaladvokaat saab veel väljaspool istungit võimaluse kohtunikke mõjutada. Kas kohtunikud üldse toetusid generaaladvokaadi arvamusele

Hewarti välja öeldud põhimõte “See pole mitte lihtsalt oluline, vaid erakordselt oluline, et õigust mitte ainult ei mõistetak, vaid et see ka näeks ilmselt ja kahtlusteta õigusemõistmisena välja” on ilmselt kohtupraktikas üks enim korratud õiguslauseid.

või jõudsid nõupidamise käigus temaga samale seisukohale teistsuguse arutluskäigu tulemusel, pole tähtis. Üldiselt omaksvõetud arusaama järgi õigusemõistmisest avaldab kohus oma otsuse alles pärast kohtuistungit peetud nõupidamise tulemusena, ning kui otsuse tegemisest võtab osa keegi, kelle arvamus juba avalikul istungil kõlas, siis see lihtsalt ei näe hea välja. Tavakodaniku jaoks määrab õigusemõistmisest kujunevat ettekujutust samamoodi see, kui generaaladvokaat vahetab enne asja arutamist kohtukoosseisuga mingit informatsiooni, mida teiste menetluspooltega ei jagata. Neil põhjustel ei saa sellist menetlusmudelit pidada konventsiooni mõttes õiglaseks kohtupidamiseks.

Üldisemalt kumab kõnealusest kohtupraktikast aga läbi teatav sallimatus konventsiooni osalisriikide ajalooliselt kujunenud õiguslik-kultuuriliste erinevuste suhtes ja soov neid erinevusi tasandada. Mõneti läheb riikide ülene konventsiooni tõlgenduspraktika näivusküsimustes seega kaugemale oma algsest Briti eeskujust, milles selgelt tauniti teatud faktiliste asjaolude kokkusaatumist kohtupidamisel — kohtuniku abilise topeeltrolli kohtuametniku ja praktiseeriva juristina —, laiendades sellise olukorra lahendamiseks kujundatud põhimõtteid üksikule õigusemõistmise paradigmale tervikuna. Ei ole kahtlust, et toimunud õigusemõistmisest võib jääda väär üldmulje, kui asjaosalised on mingite muude tegurite mõjul omavahel rohkem seotud, kui nad seda sõltumatu ja erapooletu kohtupidamise korral olema peaksid. Sellise etteheite on Euroopa Inimõiguste Kohus teinud ka Eestile ühe kriminaalasja arutamise kohta esimese astme kohtus, kus pärast kohtuotsuse tegemist ilmnes, et asja arutanud kohtuniku abikaasa oli juhtinud sama kriminaalasja uurimist kohtueelses menetluses.²⁹ Kohtupidamise ja selle tulemuse üldise aktsepteeritavuse huvides tuleb selliseid juhtumeid vältida. Märksa nüansseeritumalt tuleks aga suhtuda õiguskultuurilistesse erinevustesse. Mida kaugemale minevikku konkreetse riigi kohtukorraldus ulatub ja mida järjepidevamalt on see toiminud, seda suurema tõenäosusega leiame selle juurest artefakte, millest arusaamine

²⁹28.04.2008 Dorozhki ja Pozharskiy vs. Eesti, vt samuti Riigikohtu kriminaalkolleegiumi 26.01.2009 kohtuotsus asjas nr 3-1-2-2-08.

nõuab vastava õigusemõistmise paradigma ajaloolise konteksti mõistmist. Ilmselt pole selle ilmestamiseks võimalik leida paremat näidet Suurbritannia kohtusüsteemist, milles kuni 2005. a põhiseadusreformideni täitis formaalselt kõrgeima kohtu ülesandeid parlamendi ülemkoda ning meie mõistes justiitsminister (*Lord Chancellor*) täitis valitsuse liikmena samal ajal ülemkohtu eesistuja kohuseid! Hoolimata elementaarsest võimude lahususe põhimõttest eiramisest, mida selline riigikorraldus pealtnäha võis endast kujutada, ei seadnud ometi keegi kunagi kahtluse alla Briti õigusemõistmise sõltumatust. Seetõttu tähistab Briti kohtukorraldus vähemalt kaude ühtlasi neid loomulikke piire, kui kaugele saab sõltumatuse näivusnõudega õigusemõistmises minna, ilma et selle põhimõtte deklareerimine satuks ise tegeliku olukorraga selgesti vastuollu. Ühemõtteliselt keeruline on üksnes selle välisfassaadi mõningate ebatasasuste põhjal hukka mõista kohtusüsteemi, mis on sajandeid teisi riike inspireerinud oma kohtukorralduste rajamisel ning mida on põhjendatult peetud pioneeriks inimõigustele kohtuliku kaitse andmisel ja õiglase kohtumenetluse standardite väljatöötamisel.

Sajanditevanusel generaaladvokaadi institutsioonil tuli sellegipooldest tänapäeva õiguse esteetilisele normile alla vanduda. Strasbourg'i kohtu otsuste mõjul jäi see amet selle endistes funktsioonides küll kõigi asjassepuutuvate kõrgemate kohtute koosseisu ja selle kandjaid peeti endiselt kohtu liikmeteks, kuid teatud juhtudel muudeti selle ametikoha nimetust ning tema osavõttu kohtuotsuse tegemisest piirati. Nii loobuti keelelistest stigmadest vabanemiseks Prantsuse Riiginõukogus valitsuse komissari ametinimetusest ja nüüd kutsutakse vastavat kohtuliiget avalikuks ettekandjaks (*rapporteur public*) ning Belgia kassatsioonikohtus on tema nimetuseks *auditeur public*. Selle ülesande täitja on staatusest võrdne kohtunikega, kuid ta pagendati nõupidamistoast, kus ta ei saa enam osaleda isegi hääleõiguseta. Generaaladvokaadi kohta tehtud kriitika nõudis ka Euroopa Kohtu reageeringut. Kohtuasjas Emesa Sugar 4. veebruaril 2000. a tehtud määruses märkis liidu kohus, et Euroopa Inimõiguste Kohtu tauniv praktika generaaladvokaadi seisundi kohta mõne liikmesriigi kohtusüsteemis ei ole ülekantav generaaladvokaadi kaasamisele Euroo-

pa Liidu kohtus. Põhimõttelisi erinevusi toodi esile neli. Esiteks nimetatakse Euroopa Liidu kohtus nii kohtunikud kui ka generaaladvokaadid ametisse samadel alustel ja nende staatus kohtu liikmetena on ühesugune. Generaaladvokaatide vahel pole mingit hierarhiat ja erinevalt mõnest liikmesriigist ei kuulu nad prokuratuuri ega ühegi muu ametkonna võimkonda. Teiseks on generaaladvokaat oma arvamust andes täiesti sõltumatu ja erapooletu. Kolmandaks lõpetab advokaadi arvamuse väljakuulutamise kohtuliku arutelu, avades nõupidamise staadiumi, ja tema arvamus on eeskätt ühe kohtuliikme arvamus asja võimaliku lahenduse kohta. Ning viimaseks tuleb silmas pidada, et generaaladvokaat osaleb isiklikult avalikus kohtumenetluses, kandes seeläbi talle usaldatud õigusemõistmisülesannet. Tema arvamus kuulutatakse välja avalikult nagu kohtulahendki. Tähtsusetu polnud mõistagi seegi, et erinevalt mõnest liikmesriigist ei ole generaaladvokaat Euroopa Liidu kohtus kunagi osalenud kohtuotsuse tegemisel.³⁰

Käsitletud kohtupraktikat kokku võttes võib öelda, et tagasi-vaates on generaaladvokaadi ametiseisundit mõjutanud peaaesjalikult kaks tegurit. Kõigepealt üleeuroopalisel tasandil raskesti hoomatav generaaladvokaadi menetlusseisund. Selles skeemis, kus valitseva õigusliku taksonoomia järgi jagab enamik õigussüsteeme kohtuliku arutamise osalised vaidlevateks poolteks ja vaidlust lahendavaks kohtukoosseisuks, kellest esimesed esitavad oma positsiooni ja seda toetavad õiguslikud argumendid ning teine otsustab nende ärakuulamise põhjal vaidluse tulemuse, on generaaladvokaadile raske kohta leida. Ehk kui tegemist on kohtu liikmega, siis miks avaldab ta oma arvamuse juba kohtulikult arutamisel? Ning vastupidi — kui esinemine kohtuistungil iseloomustab teda pigem kohtumenetluse poolena, siis kuidas põhjendada tema osalemist kohtuotsuse tegemisel nõupidamistoas? Nõnda ei mahu tavapärasesse, üldreeglina kolmnurksesse kohtumenetluse mudelisse — kaks omavahel vaidlevat poolt ja kohtus — kuidagi ära spetsiifilise ülesandega kohtukoosseisu liige, kes poolte ärakuulamise järel teeb ülejäänud kohtukoosseisu liik-

³⁰Euroopa Kohtu 4.02.2000 lahend asjas C-17/98 (Emesa Sugar), p-d 10–18.

metele ettepaneku, kuidas tema hinnangul kohtuasi tuleks lahendada. Teiseks ei saa kunagi alahinnata terminite mõju kogu õigussüsteemile. Mõiste *generaaladvokaat* sisu ei ole kergesti ligipääsetav teistest õigussüsteemidest pärit juristidele, kus ollakse harjunud nägema advokaadi ülesannet vaidlevate poolte esindamises. Advokaat, kes ei astu üles ühegi poole nimel, vaid esindab hoopis nende ülest puhtõiguslikku vaadet kohtuasja lahendamisele, on Prantsuse kohtusüsteemiga varem kokku puutumata juristile äärmiselt harjumatu nähe. Terminoloogiliselt vajub aga süsteem kõrvalvaataja jaoks sootuks kreeni, kui generaaladvokaadi paralleelmõistena võtta kasutusele *valitsuse komissari* kontsept. Kuna juba ainuüksi kõnealune keelend ise seostub automaatselt valitsuse esindajaga kohtuprotsessis, siis on raske veenda kedagi sisuanalüüsi toel vastupidises, eriti kui arutluse all on valitsuse komissari osavõtt halduskohtu otsuse tegemisest.

Eesti õiguses on sarnase terminoloogilise kaose tekitanud generaaladvokaadi mõiste tõlkimine Euroopa Liidu õigust üle võttes *kohtujuristik*s, mis nii meie ajaloolises kui ka tänapäevases kontekstis on seostunud kohtuniku alluvuses töötava, iseseisva otsustusõigusega või väga piiratud otsustusõigusega ametnikuga, kelle põhiülesande moodustab kohtuniku abistamine kohtuasja ettevalmistamisel.³¹ Nagu siinses artiklis esitatud generaaladvokaadi ameti kujunemisloost ja tema ülesannete kirjeldusest nähtub, on kohtujuristi mõiste generaaladvokaadi vastena äärmiselt eksitav. Ebaadekvaatsete seoste vältimiseks on seetõttu soovitatav nende juriidiliste terminite tõlkimisel, mille denotaat selles õiguskorras puudub, jääda võimalikult originaalkeelse mõiste juurde. See võimaldab säilitada õiguskorra jaoks võõra mõiste autonoomse sisu, eristades seda seeläbi muudest, juba juurdunud õigusterminitest. Nii ongi generaaladvokaat kui mõiste võetud enamikku Euroopa Liidu ametlikesse keeltesse sellele omakeelset vastet välja mõtle-

³¹Vt nt 2002. a vastuvõetud kehtiva kohtute seaduse (RT I 2002, 64, 390; 28.01.2021, 3) § 125¹ lg 1: Kohtujurist on kohtuametnik, kes osaleb kohtuasjade menetlemiseks ettevalmistamisel ja menetlemisel kohtumenetluse seaduses ettenähtud ulatuses iseseisvalt või kohtuniku järelvalve all.

mata.³² Igale uuele võõrkeelsele terminile vägisi emakeelse vaste leiutamine ei vii alati sihile, eriti juhul, kui omamaises õiguskultuuris vastav nähtus puudub ja selle ülevõtmine vaevalt kunagi päevakorda kerkibki. Nõnda on näiteks Eesti ajalooteaduses prantsuskeelne *États généraux* (Prantsuse seisulik esinduskogu) kõhklusteta tõlgitud *generaalstaatideks*, eesliidet *generaal* sugugi kartmata,³³ ja seda põhjendatult, sest ükskõik millise omakeelse tõlkevaste loomine institutsioonile, mida kodumaine õiguskultuur ei tunne, oleks ilmselgelt tähendanud mõistetavuse vähendamist.

5. LÕPETUSEKS

Ühe Itaalia kohtuniku sõnade kohaselt võib generaaladvokaati pidada kohtupidamise zooloogias nokkloomaks, s.o imetajaks, kes samal ajal ka muneb ning kes eluneb üksnes Austraalia kaguosa vetes (Ruiz-Jarabo Colomer, López Escudero 1999: 542). Ehk teisisõnu — generaaladvokaat on äärmiselt kitsa levialaga justiiitsharuldus. Võrdlus on sedavõrd tabavam, et üldjuhul tuleb õigusemõistmine maailma eri paigus tõepoolest toime generaaladvokaati kaasamata, lähtudes arusaamast, et õigusvaidluse lahendamisega tuleb kohus toime vahetult ise, vajamata selleks eelnevalt kellegi suunamist peale kohtumenetluse poolte. Gene-

³²Nt bulgaaria keeles *генерален адвокат*, hispaania keeles *Abogado general*, hollandi keeles *Advocaat-generaal*, inglise keeles *Advocate General*, itaalia keeles *Avvocato generale*, läti keeles *Generāladvokāt*, leedu keeles *Generalinis advokatas*, malta keeles *Avukat Ġenerali*, poola keeles *rzecznik generalny*, portugali keeles *Advogado-Geral*, rootsi keeles *Generaladvokat*, saksa keeles *Generalanwalt*, sloveenia keeles *generálny advokát*, taani keeles *Generaladvokat*, tšehhi keeles *generální advokát*. Paradoksaalselt eristuvad generaaladvokaadi vaste osas muudest Euroopa Liidu ametlikest keeltest just soome-ugri keeled, püüdes seda võimalikult omakeelseks kohaldada ja makstes selle arvelt lõivu sisulisele arusaadavusele (soome keeles *Julkisasiamies* ehk avalik advokaat ning ungari keeles *főtanácsnok*, mille vasteks võiks olla "peanõuandja").

³³Võimalik, et sellise vaste sünni taga seisab saksa keele mõju, millesse prantsuse *États généraux* on vahendatud kui *Generalstände*.

raaladvokaat on nišinähtus, tema roll ja vajalikkus jääb enamikule praktiseerivatest juristidest arusaamatuks. Kasvanud välja monarhistliku Prantsusmaa õigusemõistmise traditsioonist, on see õigusemõistja siiski tänapäevani romaani õigussüsteemis toimiva kohtupidamise maamärk. Generaaladvokaadi ameti kõige silmapaistvamaks ekspordinäiteks on kindlasti selle ülevõtmine Euroopa Liidu kohtupidamise mudelisse. Soovides vältida kohtunike eriarvamusi kohtuotsuse tegemisel, võeti prantslaste algatusel juuriidilise pluralismi huvides kohtu liikmete sekka kohtunike kõrval ka generaaladvokaadid. Juhul kui kohus generaaladvokaadi ettepanekuga ei nõustu ja teeb sellest erineva otsuse, jääb advokaadi ettepanek esindama üksiku kaasuse alternatiivset lahendusvõimalust.

Siiski tuleb tunnistada, et moodsa kohtusüsteemi valguses on generaaladvokaadi rolli hädavajalikkust üha keerulisem põhjendada. Kohtute institutsionaalse sõltumatuse moodsate standardite võtmes ei ole lihtsalt mõeldav, et keegi esindab õigusemõistmise juures täitevvõimu tahet nii, nagu ajalooliselt generaaladvokaadi ülesanne seda esmalt monarhi ja seejärel keisri hääletoruna ette nägi. See poleks võimalik isegi mitte formaalse esindamisena olukorras, kus kohtule edastava seisukoha kujundab ametikandja täiesti sõltumatult ja erapooletult. Täiesti iseseisva kohtu või selle juures toimiva prokuratuuri liikmena dubleerivad generaaladvokaadi funktsioonid aga kohtu ülesandeid, sest mõlemad tegelevad kohtuasja erapooletu sisulise lahendamisega, olgugi et vormiliselt teeb esimene seda kohtule esitava lahendusettepaneku kujul ja teine kogu õiguskorda siduva kohtulahendina. Täiesti erapooletu ja sõltumatu generaaladvokaadi arvamus, mis tehakse asjas pärast kõigi poolte ärakuulamist, ei kujuta endast materiaalses mõttes midagi muud kui mittesiduvat eelkohtuotsust. Kohtuasja kahekordne lahendamine pikendab paratamatult menetluse kui terviku raha- ja ajakulu. Nii ongi Euroopa Liidu kohtu kontekstis selle endine kohtunik Pierre Pescatore generaaladvokaadi rolli kohta kriitiliselt märkinud, et selle juurutamine on toonud kaasa intellektuaalsete ja rahaliste vahendite pihustumise ja väärusliku menetlusaja pikenemise, šokeerides nendest maadest pärit menetlusosalisi, kus seda institutsiooni ei tunta (Clément-Wilz

2011: 24). Loomulikult on arvamuste mitmekesisus õigusemõistmisel nagu ühiskonna muudeski sfäärides oluline väärtus, kuid kohtunike eriarvamuste lubamine oleks selle saavutamiseks menetlusökonomiliselt ilmselgelt lihtsam tee.

Toomemäel rektor ja professor Peeter Tulvistele pühendatud pargipingile graveeritud sõnumi kohaselt seisneb maailma ilu selle mitmekesisuses. Kindlasti kehtib see väide täiel määral ka õigusmaailma kohta. Generaaladvokaat on selle heaks näiteks, kinnitades, et kuigi õigusemõistmine on teatud vormis olemas ilmselt kõigis ühiskondades, ei pea selle teenistuses olev kohtupidamine toimima alati ühesuguse paradigma järgi, vaid võib võtta väga erinevaid vorme, mille puhul puhtpragmaatilised kaalutlused ei pea olema alati esirinnas. Iseäranis tänapäeval, mil õigusemõistmise üheks kesksemaks mõõdikuks on kujunemas menetlusaja kestus, on generaaladvokaadi institutsioonis midagi aristokraatse luksuseseme sarnast, mille valdaja ei lase end kõigutada hetkesuundumustest.

Kirjandus

- A b r a h a m, Ronny, Jean-Claude B o n i c h o t 1998. Le commissaire du gouvernement dans la juridiction administrative et la convention EDH. — *La semaine juridique : Édition générale*, n° 45, novembre, p. 1945–1953
- A r r e b o l a, Carlos, Ana Júlia M a u r í c i o, Héctor Jiménez P o r t i l l a 2016. An econometric analysis of the influence of the Advocate General on the Court of Justice of the European Union. — *Cambridge Journal of International and Comparative Law*, Vol. 5, No. 1, pp. 82–112
- B a r n a r d, Catherine, Steve P e e r s 2020. *European Union Law*. Third edition. Oxford: Oxford University Press
- C l é m e n t - W i l z, Laure 2011. *La fonction de l'avocat général près la Cour de justice des Communautés européennes*. Bruxelles : Bruylant
- E l l u l, Jacques 1962. *Histoire des institutions de l'époque franque à la révolution*. Paris : Presses Universitaires de France

- Farcy, Jean-Claude 2015. *Histoire de la justice en France, de 1789 à nos jours*. Paris : Découverte
- Guillien, Raymond 1955. Les commissaires du gouvernement près les juridictions administratives, et spécialement près le Conseil d'État français. — *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger*, 61e année, p. 281–303
- Le Divellec, Armel, Michel de Villiers 2020. *Dictionnaire du droit constitutionnel*. 12e éd. Paris : Sirey
- Léger, Philippe 2000. De la nature de l'avocat général à la Cour de justice des Communautés européennes. — *Mélanges en l'honneur de Jean-Claude Soyer : L'Honnête Homme et le droit*. Paris : L.G.D.J.
- McLynn, Frank 1997. *Napoleon*. Tlk Lauri Vahtre. Tallinn: Varrak
- Olivier-Martin, François 1951. *Histoire du droit français des origines à la Révolution*. 2. tirage. Éditions Domat
- Roussellet, Marcel 1957. *Histoire de la Magistrature française des origines à nos jours*. Tome 1. Paris : Plon
- Ruiz-Jarabo Colomer, Dámaso, Manuel López Escudero 1999. L'institution de l'avocat général à la Cour de Justice des Communautés européennes. — *Mélanges en hommage à F. Schockweiler*. Baden-Baden : Nomos, p. 523–550
- Sautel, Gérard 1969. *Histoire des institutions publiques depuis la Révolution française : Administration, justice*. Paris : Dalloz
- Ylikangas, Heikki 1993. *Miks õigus muutub?: Seadus ja õigus ajaloolise arengu osana*. Tlk Jaan Isotamm. Tartu: Fontes Iuris

PRIIT PIKAMÄE (1973) on õppinud Tartu Ülikooli õiguse erialal bakalaureuseõppes 1992–1997, magistriõppes 1999–2001 ning doktoriõppes 2002–2006, õigusteaduse doktor (TÜ 2006). Kodakondsus- ja Migratsiooni ameti nõunik ning õigusosakonna juhataja 1994, Välisministeeriumi konsulaarosakonna 7. büroo juhataja 1995–1996, Justiitsministeeriumi karistusõiguse osakonna juhataja 1996–2001, Tallinna Linnakohtu kohtunik 2001–2002, Tallinna Ringkonnakohtu kohtunik 2002–2006, Riigikohtu kohtunik 2006–2009 ja kriminaalkolleegiumi esimees 2010–2013; Riigikohtu esimees 2013–2019; TÜ õigusteaduskonna külalisprofessor 2012–2017; Euroopa Kohtu kohtujurist a-st 2019.

KÄRT KUNNUS. Ahel rappa (2022)

TOLSTOI VABASTAMINE

Ivan Bunin

Tõlkinud Rainis Toomemaa

XIV

Aksakov¹ kõneles Gogolist:

“Tema närvid on meie omadest ehk sada korda ergemad: kuulevad seda, mida meie ei kuule, värehtavad meile tundmata põhjustel... Tõenäoliselt on kogu tema organism üles ehitatud kuidagi teisiti kui meil...”

Tolstoi organism oli samuti üles ehitatud “teisiti”.

Kord märkis üks kuulus Vene kirjanik² pilkavalt: “Tolstoi! Kuidas see Jules Verne’il oligi? “80 000 kilomeetrit vee all?”³ Tolstoi kohta saaks ütelda midagi sarnast: 80 000 versta ümber iseenda.”

Seda fraasi korraldi seejärel lõpmatuseni. Ei kirjanik ise ega selle korrutajad isegi ei aimanud, millise Tolstoi sügava omapära üle nad irvitavad. “Kes sa oled — mis sa oled?” Ega ta asjatult vaimustunud sellest, et just see küsimus ja mitte mõni muu ei

Иван Бунин. Освобождение Толстого. Paris: YMCA-Press, 1937, lk 179–203. © The Ivan Bunin Estate (University of Leeds, Great Britain), 2022. Avaldame autoriõiguse valdaja loal.

¹Sergei Aksakov (1791–1859) — Vene kirjanduskriitik, teose *История моего знакомства с Гоголем* (1890) autor. Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole märgitud teisiti.

²Gleb Uspenski (1843–1902) — Vene kirjanik-narodnik.

³Pr k *Vingt mille lieues sous les mers*, eesti k 20 000 ljööd vee all (1. tr Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958; tlk Ott Ojamaa). Toim.

kostnud tema vanale hoidjale kella ühtlases tiksumises, mis mõõtis naisele välja tema vaese maise elu kaduvat aega. Saanuks ju kuulda tavapärast: tikk-takk, tikk-takk... Tema aga kuulis oma, muud: “Kes sa oled — mis sa oled?” Tolstoi ise kuulis seda pärimist eneses kogu elu — lapsepõlvest kuni oma viimse hetkeni välja.

“Kalduvus targutamisele,” kirjutas ta juba “Poisieas”, “mis mu edasises elus teeb veel palju kahju.”⁴ “Ma armastasin seda hetke, kus aina kõrgemale mõttevalda tõustes tunnetad äkki selle ääretust.”⁵

“Targutamises” oli veel üks tähelepanuväärne joon: püüd heita enesele pilku väljastpoolt.

“Aasta vältel, millal ma elasin üksildast, iseendassetõmbunud moraalselt elu, kerkisid mul juba esile kõik abstraktsed küsimused inimese kutsumusest, tulevases elust ja hinge surematusest.”⁶

Miks sümmeetria on silmale meeldiv? [Mis on sümmeetria?] See on kaasasündinud tunne, vastasin ma iseendale. Millele see on rajatud? Kas kõigis asjades elus on sümmeetria? Vastupidi — siin on elu — ja ma joonistasin tahvlile ovaali. — Pärast elu läheb hing igavikku[; see on igavik] — ja ma vedasin ovaali ühelt poolt joone tahvli ääreni. Miks teisel pool ei ole samasugust joont? Ja tõepoolest, kuidas saab olla igavik ainult ühelt poolt, me arvata-vasti olime olemas ka enne seda elu, kuigi me seda ei mäleta [---]. Kuid ükski filosoofilistest vooludest ei kõitnud mind nii kui skeptitsism, mis üksvahe viis mind peaaegu hullumeelsuseni. Ma kujutasin ette, et peale minu pole maailmas olemas kedagi ega midagi, et asjad ei ole asjad, vaid kujutused, mis ilmuvad ainult siis, kui ma neile tähelepanu pööran, ja et niipea kui ma lakkan nendele mõtlemast, kaovad ka kujutused.⁷

Sageli, kui ma hakkasin mõtlema kõige lihtsamast asjast, sattusin oma mõtete analüüsimise nõiaringi [---]. Küsides endalt: mida ma mõtlen? vastasin: ma mõtlen, mida ma mõtlen. Ja mida ma mõtlen

⁴Lev Tolstoi. *Lapsepõlv, poisi-iga ja noorus*. Tlk Otto Samma. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk 177.

⁵Samas, lk 184.

⁶Samas, lk 165.

⁷Samas, lk 166.

nüüd? Ma mõtlen, et ma mõtlen, mida ma mõtlen, ja nii edasi. Mõttekäik läks segamini...⁸

“Sina ära mõtle!” ütlesin ma talle.

(Aleksandra Lvovna⁹ — temale, kes ta oli suremas.)

“Ah, kuidas ära mõtle!? Peab, peab mõtlema!” kostis tema.

Temas oli *kõik* “teisiti” ja kõik nii hämmastav, et miski muu poleks saanud rohkem hämmastada. Aga ikkagi paned imeks — uuesti ja uuesti lausud enesele: millises suures “askeldamises” inimene, kes jutlustas “mittetegutsemist”, saatis kogu oma elu mööda, kui palju “kinkis Issandale ihuvilja”,¹⁰ kui tüdimatult ta (kes ta hiljem igasugust “vara” eitas) enesele mõisat nõutas... Aga tema raugematu tarvidus “sõna sekka öelda”, pihtida? Terved köited päevikuid, pihtimusi. Päevikut hakkas ta pidama juba noore mehena, jätkates peaaegu iga päev vaat et kogu oma elu, ja — mis kõige imestamisväärsem — ei jätnud seda ka enne surivoodit, vaid isegi seal, surivoodil, kasutades iga sonimisest vaba viivu, ning isegi meeltesegaduses olles.

“Peab, peab mõtlema!” Midagi sellesarnast rääkis ta mitut puhku varemaltki.

“Nagu viieteistaastaselt, ikka tahaks aru saada sellest, millest pole võimalik aru saada.”¹¹

“Ebanormaalne” oli tema igapäevaste sissekannete hulk oma mõtetest, tunnetest ja tegudest, “ebanormaalne” oli ka nende kvaliteet (tõesuse, avameelsuse mõttes). Merežkovski¹² ütles tabalt:

⁸Samas, lk 167.

⁹Aleksandra Tolstaja (1884–1979) — Tolstoi noorim tütar ja isa usaldusisik-sekretär; 1929. aastal lahkus Nõukogude Liidust.

¹⁰Vrd IMs 11:15 — “ja temale sündis poegi ja tütreid”.

¹¹Tolstoi kirjas Tatjana Behrsile (Kuzminskajale), 20. II 1865.

¹²Dmitri Merežkovski (1865–1941) — Vene sümbolistlik poeet ja mõtleja, kirjanduskriitilise monograafia *Л. Толстой и Достоевский* (1900–1902) autor.

“Kõigi rahvaste ja ajajärkude kirjanduses leidub vaevalt teist kirjanikku, kes paljastanuks oma elu säärase avameelsusega nagu Tolstoi.”¹³

Ka Sofja Andrejevna¹⁴ ütles sedasama:

“Ta kirjutas päevikutes enesest selliseid asju, et mulle ei mahu pähe, kuidas saab endast sedasi kirjutada!”

Atavistlik enesepaljastamine? Pühakute enesepaljastamine, enesepiitsutamine?

“Ebanormaalne” oli ka see: kogu elu, lapsepõlvest kuni surivoodini välja “ennast paremaks muuta, täiustada”. Ega asjata ei öelnud Dmitri Nehljudovi ema Kolenka Irtenjevile:

*C'est vous qui êtes un petit monstre de perfection.*¹⁵

Sofja Andrejevna nii kirjutas kui ka kõneles:

“Milline vaimujõud läheb tühja puid saagides, samovare üles pannes ja saapaid õmmeldes!”¹⁶

“Kui õnnelik inimene nagu Ljovotška näeb ühtäkki elus vaid kõike võigast, aga heale sulges silmad, siis tuleb see haigusest.”

Ning lisas, mehe poole pöördudes:

“Sind tuleb terveks ravida.”¹⁷

Jah, “see tuleb haigusest”. Jumal andis enneolematu talendi, ebatavalise vaimujõu, ja inimene teab ise seda suurepäraselt. Näikse, mida siis veel vaja? Siin on kogu elutöö, selle peamine siht — kasutada vaid oma ligimese suureks meeleheaks talenti ja mõistust. Ent see inimene kulutab end samovaride, puude

¹³“Kõigi ajajärkude ja rahvaste kirjanduses leidub vaevalt teist kirjanikku, kes paljastanuks oma isiklikku, eraelu, puhuti oma elu piinliku külge, säärase suuremeelse ning riivatu avameelsusega nagu Tolstoi. Tundub, et ta ütles meile enese kohta kõik, mida ütelda oskas, ning me teame temast kõike, mida ta ise enda kohta teadis.” (Мережковский. Л. Толстой и Достоевский, I osa, I ptk.)

¹⁴Sofja Tolstaja (1844–1919) — Tolstoi abikaasa.

¹⁵Pr k “Just teie olete väike täiuslikkuse monstrum”. Lev Tolstoi. *Lapsepõlv, poisitiga ja noorus*, lk 260.

¹⁶Sofja Andrejevna kirjast Lev Tolstoile, 23. X 1884.

¹⁷Parafraseering Sofja Andrejevna kirjast Lev Tolstoile, 3. III 1882.

lõhkumise, ahjuladumise peale, puhuti katkestab terveteks aastateks kirjandusliku töö pedagoogika pärast. . . vanaduse lävel hakkab ühtäkki õppima vanakreeka keelt, siis heebrea keelt, omandab mõlemad mõistetamatu rutuga, endast kõike välja pannes, nii et tunneb täielist vajadust sõita Baškiiriasse kumõssi jooma — pääsemaks surmavast üleväsimusest, kaasasündinud tiisikuse kurjakuulutavaist ilminguist — tuberkuloosikõhast ning -higist; pärast koostab “Aabitsa”, aritmeetikaõpiku, lugemikud koolile ja kooliväliseks ajaks, uurib näitekirjandust — Shakespeare’i, Goethe, Molière’i, Sophoklest, Euripidest, teeb tutvust astronoomiaga; pärastpoole jälle: “Aina mõtlen kasvatus, õpetamise peale, olen üleni pedagoogika kütkes nagu neljateistkümne aasta eest.”¹⁸ Sofja Andrejevna oli täiesti õigus, kui selle üle otsustada lihtsa argimõistuse seisukohast: “Need aabitsad, aritmeetikad, grammatikad — ma põlastan neid. Tema töö on romaanide kirjutamine.”¹⁹ Ent ta õpib kogu elu — ja õpetab: kas see on vaid lihtne kirg? Kas pole see piibli prohvetite, Buddha, braahmanite kirg (või kohus)?

Kõrgem kast, braahmanite, rahva õpetajate kast nõudis inimeselt ükskõiksust maiste hüvede vastu ja kõrgema loomuse võitu madalama üle. Eldati, et braahmanite kastis kehastunud inimene on juba läbi käinud kõik madalamad astmed ning omandanud kõlbelise jõu ja tarkuse tänu sõnakuulelikkusele, oma kohuse täiuslikule täitmisele ning ponnistustele võitluses õige asja pärast — teinud selle kõik varasemais kehastustes läbi, ja see on andnud talle õiguse õpetada ning kohustanud õpetama. Braahmanite paleuseks ja eesmärgiks oli ju tarkus, seesmine vabadus, kõigeandestamine, armastus kõige elava vastu, puhtus ning üksolu elu Algallikaga.

“Maailma südametunnistus,” nenditakse tema kohta. Südame-tunnistus oli tal samuti “ebanormaalne”, hüpertrofeerunud. Näeb teine pakaselisel talvapäeval vaest külaeite: Jumal küll, milline südamevalu, häbi, põlastus enese vastu! Eit külmetab, on näljane,

¹⁸Parafraseering Tolstoi kirjast Aleksandra Tolstajale, 15. (30.) XII 1874.

¹⁹Parafraseering Sofja Andrejevna kirjast õele Tatjana Kuzminskajale, 12. XII 1874.

“aga mina soojas poolkasukas, jõuan peagi koju ja kukun mune õgima!” Öösel vedivad kardavoid Moskva tänaval viieteistaastast prostituuti jaoskonda — taas õudus, piin: “Tema veeti politseisse, aga mina läksin puhtasse, mugavasse kambrisse magama ja raamatuid lugema ning viigimarjavett peale jooma! Mis see siis olgu?”²⁰ Jah, mis see siis olgu? Aga miljonid tavainimesed ütlevad — “normaalne”: “Nii see on, ent kas on võimalik kõiki külas taga nutta! See on juba hullumeelsus.” Ka ta ise möönab: “Kuid mina ju tean, et ma olen hullumeelne!”²¹

1865. a näljasuvel paneb ta ainuüksi temale omase jõuga paberile:

Meil on laual roosa redis, kollane või, pruuniks küpsenud pehme leib puhtal laudlinal, aias rohelus, meie noored daamid musliinkleitides, rõõmsad, et on palav ja vari, aga teisal katab nälg põlde malsaga, lõhub kuivanud mulda pragusid, koorib maameestelt ja eitedel mõhnalisi kandu ning pinnib loomadel sõrgu.²²

Jah, see on jube. Kuid inimesed elavadki ju jubeduste keskel. Miks siis temagi mitte? Miks ta aina kõiki külas taga nutab?

“80 000 versta ümber iseenda.” Ei, ka ümber kõige maailmas. Kas saab omada säärast südametunnistust, sellist “tundlikku südant”, nagu temal nii varases nooruses kui ka meheas, mil ta oli ihult ja hingelt sitke ning juba määratu elukogemusega? Läbi ja lõhki “ebanormaalset” vastuoksused! Nii noorest peast kui ka küpses põlves, vanuigi takkaotsa, kordan, oli temas varjul kõik-sugu maiseid ning isegi loomalikke jõude, ja milline tõmme nende poole, milline tundlemine ja neist vaimustumine! Lõi ju tema nooruses, justkui oma liha ja verega, Jeroška ja Lukaška,²³ küllaltki “sisetundeta” inimesed; ta nägi tuhandeid kannatusi ja surmasid nii Kaukaasias kui ka Sevastopolis, aga küpses eas ilmutas

²⁰Parafraseering Tolstoi kirjast Vladimir Tšertkovile, 27. III 1884.

²¹Vt “Hullumeelse märkmed”. — Lev Tolstoi. *Lugusid ja jutustusi* (1872–1886). (Kogutud teosed 10.) Tlk Jüri Piik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 357.

²²Parafraseering Tolstoi kirjast Afanassi Fetile, 16. V 1865.

²³Tegelaskujud Tolstoi 1863. a jutustusest *Kasakad*.

mitte üksnes tegelikkuses, vaid ka kirjutuslaua taga, paljude aastate töö vältel “Sõja ja rahu” kallal, sellist inimelu ning kõigi selle halastamatute ja vääramatute seaduste tundmist, et tundub, nagu ei tarvitsenuks tal nutta vaese eide pärast ega needa end ärasöödud muna tõttu. Aga vaat — nutab.

Merežkovski kirjutab kirjaniku 100. sünniaastapäeval: “Tema olid tervenisti kehastunud sotsiaalse südametunnistuse piinad.”²⁴ “Sotsiaalse”! Märksa rohkem oli õigus Aldanovil:²⁵ “Ta hoidis kogu elu kõrvale ühiskondlikest kohustustest (ehkki puhuti ei tulnud see välja)... Tema kohta võiks pigemini ütelda, et ta oli *ühiskonnastane* tegelane.” Vanaduses ütles ta juba kogu hingejõuga ära igasugusest teotsemisest, igasugustest “tegemistest”. Ega teisiti saanukski; sest nagu ütles Plotinos: “Teo-inimene on alati piiratud, tegevuse sisu seisneb enesepiiramises: kellele pole jõukohane mõtelda, see toimetab.”²⁶ Kes aga suudab, see “rebib end lahti olemisest olematusse”, hakkab pärima: “Ehk ongi elu surm, aga surm elu?”²⁷, mille kohta filosoof Šestov täheldab: “Elu surmaga ja surma eluga võib segi ajada [tavalisest vaatekohast] ainult hullumeelsus”,²⁸ teisiti öeldes ebanormaalsus. Tolstoi südametunnistusepiinad olid suured mitmel põhjusel — ka sellepärast, nagu ta ise märkis, et tema kujutlusvõime oli “pisut suurem kui teistel”, ning seepärast, et ta oli kõrgest soost. Seda tuleb üldse tema elust kõneldes meeles pidada. Talle kõige lähemad suguvõsad olid loomult, nii füüsiliselt kui ka vaimselt, teravalt välja joonistunud. Peale selle olid nad üksteisest väga erinevad, vastandlikud. Krahvid Tolstoid, vürstid Gortšakovid, vürstid Trubetskid, vürstid Volkonskid — siin on kõigel, nagu igas

²⁴Vt Merežkovski artiklit “Поденщик Христов” (1916).

²⁵Mark Aldanov (Landau; 1886–1957) — Vene emigrantlik kirjanik ja publitsist.

²⁶Vrd Lev Šestovi tõlget Plotinose *Enneaadidest* (III.8.4): Lev Šestov. *Hiiobi vaekaussidel. Palverännakud läbi hingede.* (Avatud Eesti raamat.) Tlk Ants Paikre, kreekaakeelsed tsitaadid toimetanud Triin Rebane. Tartu: Ilmamaa, 2019, lk 75.

²⁷Šestovi Euripidese-parafraaseering. Vt Lev Šestov. *Hiiobi vaekaussidel*, lk 63.

²⁸Vt Lev Šestov. *Hiiobi vaekaussidel*, lk 65.

vanas suguvõsas, kellel polnud ka mitte väike osa oma maa ajaloolises elus, selged, teravad, omapäraseid jooned. Sellest ka kõik vastuolud, kogu jõud ja omapära tema enda karakteris. Kuid peaaegu, sellest ka üks neid lugematuid patte, mida ta peaaegu kogu elu enda peal tundis ning mille tohutuse suuruses ta kogu maailma veenda püüdis: patt kuuluda “selle maailma vürstide” hulka. Sellest patust oli ta prii, ent ükstapuha: “Meie isad sõid viinamarju, ent meil on hambad hellad.”²⁹

Ja ikkagi sõltus tema süümepiinade küllus peaaegu peaaegu teda haaranud “elu ühtsuse” tundest, kui taas kord kasutada India tarkusetera. Buddha ei võinud mitte teada, et maailmas leidub tõbesid, kannatusi, vanadust ja surma. Miks teda siis rabas selle kõige nägemine oma kuulsate väljasõitude aegu linna? Sest ta nägi neid justkui rikkumata ning samas juba sellise inimese silmaga, kelle lugematud varasemad elud ühtäkki ringiks koondusid ja kus viimane lüli esimesega liitus. Ja sellest oli tal ka erakordne “elu ühtsuse” tunne, aga seega ka erakordne südametunnistus, mida on India tarkuses ikka ja alati peetud inimteadvuse kõrgema arengu väljenduseks. Kord, kui Tolstoi istus ja luges, libises luust paberinuga tema põlvedelt maha “nagu kohe midagi elusat”, ning ta “võpatas üleni selle noa tõeliku elu tajumisest”.³⁰ Kas saab pärast seda veel imeks panna tema pisaraid, häbi ja hirmu vaese eide ees!

XV

Filosoofi, moralisti ja usuõpetajana jääb ta enamiku jaoks ikkagi mässajaks, anarhistiks, uskmatuks. Selle enamiku jaoks on tema filosoofia ähmane ja raskesti mõistetav, moraalijutlus paneb

²⁹Vrd Jr 31:29–30 — “Neil päevil ei öelda enam: “Isad sõid tooreid viinamarju, aga laste hambad on hellad”, vaid igaüks sureb oma süü pärast: iga inimesel, kes sööb tooreid viinamarju, lähevad ta oma hambad hellaks.”

³⁰Tolstoi kirjutas 3. II 1898 päevaraamatus: “Paberinuga kukkus põlvedel raskusest ümber ja mulle heiaustus, et see on elus, ning ma võpatasin. Mispärast? Seepärast, et kõige elava ees on kohustused, ning ma jahmusin, et pole neist kinni pidanud, litsusin laiaks elusolendi.”

kas muigama (“ilus, ent elukauge sonimine”) või tekitab meelepaha (“mässaja, kellele pole miski püha”), aga usuõpetus, niisama mõistetamatu kui filosoofia, on segu pühaduserüvetusest ja ateismist. Niisiis püsib tema suhtes, ehkki pisut teisel kujul, samasugune suhtumine, mis valitses kunagi Venemaal. Pelgalt üks “vasakpoolne” osa sellest enamikust ülistab teda kui rahva kaitsjat ning rikaste ja valitsejate paljastajat, valgustatud humanisti, revolutsionääri, ja seetõttu on tema nime juurde kinnistunud tiitlid “maailma südametunnistus”, “tõe ja armastuse apostel”...

Äärmusliku näite tema õpetuse ning kõigi tema kirjatööde mõtte kõige nürimast tõlgitsemisest andsid Vene marksistid. Juba hulk aastaid tagasi, enne kui kommunistid Venemaal troonile asusid, pidas kuulus marksist Deitš³¹ Pariisis loengu “Tolstoist teadusliku sotsialismi vaatekohast”. Loenguga käisid kaasas teiste oraatorite ülesastumised, nende hulgas ühe mitte üksi Venemaal, vaid kogu sotsialistlikus Euroopas kuulsaima marksisti — Plehhanovi oma. Ta kuulas täiesti tõsiselt Deitši, polnud temaga kõiges ühel nõul, ent tervitas kõnemeest lõppude lõpuks: “Ometi on see esimene katse,” lausus ta, “valida võtit Tolstoi loomingu avamiseks.” Aldanov, kelle teateid ma siinkohal kasutan, märgib sellest võtmest Tolstoi 100. sünniaastapäevaks avaldatud kirjutiises, et samasuguse õigusega võiks otsida Darwini liikide tekkimise teooriast võtit Beethoveni loomingu avamiseks. Oleks võinud loota, jätkab ta, et “esimene katse” valida Tolstoi jaoks välja selline võti jääb viimaseks; ent see lootus ei täitunud: kommunistlikul Venemaal on ilmunud juba üle 80 töö Tolstoi kohta — kõik “teadusliku sotsialismi vaatekohast”. See vaatekoht on õige lihtne: “Tolstoi rabab oma sotsiaalse armetusega, ideoloogilise pettusega, ent on hinnatav selle poolest, et tõstis pimedal reaktioonialjal häält nende vastu, kes parasiteerivad ning vägivaldlatsevad.” Selle kohta, et Tolstoi oleks tõstnud ka kommunistliku “reaktsiooni” ajal häält kogu sellegi vägivalda vastu, mõistagi mitte sõnagi. “Tolstoi õõnestas kodanlust ning aadlike-mõisnike isevalitsust... Tolstoi kohta on praegu tarvis lugeda nii Leninilt, Lunatšarskilt...” Mida võib siis lugeda Leninilt?

³¹Lev Deitš (1855–1941) — Vene narodnik ja menševik.

Tema artiklist, mis kirjutatud Tolstoi 80. sünnipäevaks, lugesin ma järgmist:

Vastuolud Tolstoi teostes, vaadetes, õpetuses, koolkonnas on tõepoolest karjuvad. Ühelt poolt geniaalne kunstnik, kes on andnud mitte ainult võrratuid pilte vene elust, vaid ka esmaklassilisi maailmakirjanduse teoseid. Teiselt poolt mõisnik, vaga hull Kristus. Ühelt poolt haruldaselt tugev, otsene ja siiras protest ühiskondliku vale ja valskuse vastu, — teiselt poolt “tolstoilane”, s.t. jõuetu, hüsteeriline hädavares, keda nimetatakse vene haritlaseks, kes avalikult endale vastu rindu tagudes ütleb: “Olen paha, olen ilge, kuid tegelen kõlbelise enesetäiustamisega; ma ei söö enam liha ja toitud nüüd riisikotlettidest.” Ühelt poolt kapitalistliku eksploateerimise halastamatu arvustamine, valitsuse vägivallategade, kohtu ja riigivalitsemise komöödia paljastamine, kogu nende vastuolude sügavuse esiletoomine, mis valitsevad rikkuse kasvu ja tsivilisatsiooni saavutuste ning töölishulkade viletsuse, metsistumise ja piinade kasvu vahel; teiselt poolt — kohtlane jutlustamine “kurjale mitte vastupanemisest” vägivallaga. Ühelt poolt kõige kainem realism, igasuguste maskide maharebimine; — teiselt poolt ühe kõige jäledama asja, mis maailmas üldse leidub, nimelt religiooni — jutlustamine, püüd panna kroonuameti poolest pappide asemele papid, kes on seda kõlbelise veendumuse poolest, s.t. kultiveerida kõige rafineeritumat ja sellepärast eriti jälki papimeel-sust.³²

Siin meenub ka Gorki. Gorki, kellel oli samuti hämmastav võime muuta kõik, millest iganes ta ka rääkis, sootuks madalaks ning lamedaks, jutustab oma mälestustes Tolstoist (mis on ülimalt väärad vaat et igal sammul³³), justkui kuulutanuks Tolstoi talle kord: “Teadus on kullakang, mille on valmistanud šarlatan-alkeemik. Te tahate teda lihtsustada, teha kogu rahvale arusaadavaks, — see tähendab: müntida palju valerahasid. Kui rahvale

³²Vladimir Lenin. *Lev Tolstoi kui Vene revolutsiooni peegel*. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 10.

³³Bunin ei kannatanud Gorki “libamälestusi” ja kirjutas Ivan Naživini (1874–1940) 7. IX 1920 pärast nende lugemist Saksa ajalehtedest: “[L]ugesin, kisendades raevust ja vastikustundest. Mis litapoeg see on? Mis näitleja!... Aga ümberringi — hurraa... Mida see tähendab “valitud”, “esimene sort”?”

saab selle raha tõeline väärtus arusaadavaks, siis ta meile tänu ei avalda.”³⁴ Siin pole mõistagi ainsamatki Tolstoi sõna — kõik on välja mõeldud ning kõik tervenisti vastuoksa Tolstoi vaimule ja kõnele. Ent asi pole selles. Kui sisuliselt rääkida: kas Gorki erinebki väga igasugu muist Tolstoi tõlgitsejaist? Teised kõnelevad samaviisi. “Parempoolsed” tõlgendajad lausuvad meelepahas: “Too moralist ning sotsiaalne reformaator oli kõige ohtlikum revolutsionäär, vene hinge kõige mässumeelsemate omaduste väljendaja.” Aga “vasakpoolsed” vaimustuvad: “Näib, et majandus-, riigi- ja rahvusvahelises elus polnud ainumatki saatuslikku küsimust, mida ta poleks puudutanud.” Seda rõhutavad ka tema biograafid: üks (Birjukov³⁵) peab Tolstoi kõigi piinade aluseks seda, et “Tolstoi arvates on rahva kohal olev nõndanimetatud kõrgem, valitsev klass kuritegelik”. Teine (Polner³⁶): “Staarets Tolstoi nägi kõigi sotsiaalsete hädade peapõhjuse suurimas kurjas — kehtivate maasuhete ebaõigluses.”

“Goethe ütles, et poliitika ei saa ilmaski olla luule asi.”

Kas võib kõne alla tulla, et suur poeet Tolstoi, kelle hing püüdis lapsest saati “kõige tähtsama poole” (“elus pole miski kindlamat kui see, et kõik mulle arusaadav on tühine ning kõik mulle arusaamatu ja tähtsaim on ülev”), kes elas tundega, et kõik maised asjad ja hiilgus on tühised ning kaduvad, oli poliitik? — “Ta paljastas kõike ja igaüht.” Aga ka Kristus paljastas. Ainult et tema kõneles: “Minu kuningriik pole sellest ilmast.”³⁷ Ja paljastas ka Buddha: “Häda teile, valitsevad vürstid, rikkad, küllastunud.”

“Milline vaimujõud läheb tühja puid lõhkudes, samovare üles pannes ja saapaid õmmeldes!”³⁸

³⁴Maksim Gorki. Lev Tolstoi. — Maksim Gorki. *Kirjandusest*. Tlk Otto Samma ja Kira Sipjagina. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 173.

³⁵Pavel Birjukov (1860–1931) — teose *Биография Л. Н. Толстого в четырёх томах* (1905–1924) autor.

³⁶Tihhon Polner (1864–1935) — Vene ajakirjanik ning kirjastaja, avaldas 1928. a emigratsioonis biograafilise ülevaate *Лев Толстой и его жена: История одной любви*.

³⁷Jh 18:36. *Toim*.

³⁸Sofja Andrejevna kirjast Lev Tolstoile, 23. X 1884.

“Kui õnnelik inimene nagu Ljovotška näeb ühtäkki elus ainult kõike võigast, aga heale sulges silmad, siis tuleb see haigusest.

Sind tuleb terveks ravida.”³⁹

Saapaid õmmeldes oli võimatu nendel vaimsetel jõududel mitte kaotsi minna. Aga äkki seetõttu, et oli tarvis elu “ühiskondliliselt” edendada ning “klassiline ebavõrdsus” kaotada?

Tema, “õnneseen”, nägi elus ainult halba. Millises elus? Vene elus, üleeuroopalises, oma isiklikus koduses elus? Kõik need elud on aga vaid piisad meres. Ja need elud tekitavad jubedust ning neis on talumatu oleleda, ent kõige õudsem on peaasi: igasugune inimelu on väljakannatamatu, “kuni pole leitud selle mõte, pääsemine surmavallast”.

Ja enamgi veel: selle koorma alt ei pääse kuhugi, kuni ei lahku mitte üksi Jasnaja Poljanast, Venemaalt ega Euroopast, vaid maisest, inimese elust üldse.

“See tuleb haigusest, sind on tarvis terveks ravida.” Aga mida on kõnelda Buddha — Tolstoi — “tervisest” ja arstimisest!

“Maailma südametunnistus, tsiviliseeritud maailma südame-tunnistus.” Selles, mida rääkis maailm ja mida kõneles tema, olid vaid kokkulangevused.

Ta märkis:

Me (kristlased) petame end pahatihti sellega, et arvame revolutsionääridega kokku puutudes, nagu oleksime nendega lähedased. Näib, et kõik on üks ja seesama. Siin pole aga mitte ainult suur erinevus, vaid pole meist kaugemaid inimesi kui revolutsionäärid.⁴⁰

Ta küsis:

Masinad, et teha mida? Telegraafid/-fonid, et anda edasi mida? Koolid, ülikoolid, akadeemiad, et õpetada mida? Koosolekud, et arutada mida? Raamatud, ajalehed, et levitada sõna millest? Raudteed, et sõita kelle juurde, kuhu?

³⁹Parafraseering Sofja Andrejevna kirjust Lev Tolstoile, 3. III 1882.

⁴⁰Parafraseering Tolstoi kirjust Vladimir Tšertkovile, 27.–28. V 1886.

Kokku kogutud ja ühele võimule alistatud miljonid inimesed selleks, et teha mida?”⁴¹

Polneri biograafias saadab seda kuulsat tsitaati naiivne seletus: “Sotsiaalse ebavõrdsuse tingimustes ei suutnud Tolstoi leida nendele küsimustele rahuldavaid vastuseid.” Aga kui poleks sotsiaalselt ebavõrdsust? Polner ei pööra vähimatki tähelepanu viimasele Tolstoi küsimusele:

“Haiglad, arstid, apteegid selleks, et pikendada elu, aga pikendada seda misjaoks?”⁴²

Veider on seda kõike selgitada. Ent selgitama veel peab. Tuletan meelde ühe kõige säravama vene inimese, hulk aastaid Tolstoide kodus ühe neile kõige lähema inimese, nimeka advokaadi ja poliitikategelase Maklakovi⁴³ kõnet, mille ta pidas Prahas.⁴⁴ Maklakov samuti selgitas. Ta lausus:

Vägagi tähelepanuväärne on asjaolu, et maailm neil juubelpäevadel meenutab Tolstoid ainult kui kunstnikku ja poliitikut, ent usu-line ja filosoofiline mõte vaikivad. Kunstnikuna seisab Tolstoi, tõepoolest, väljaspool kahtlust. Ent milles veel kahtlust pole? Tema poliitilises tegevuses. Poliitikud, ühed meeletu häärmi, teised ülis-tusega, märgivad Tolstoi heitlust valitsusega, igasugu vägivallaga, privileegidega, rikaste ning vägevatega. Ühtele on see õudne: ta oli ideeliselt süüdi vene revolutsioonis; teistele aga on see tema suur teene; nende jaoks on üks asi Tolstoi puhul jabur — tema õpetussõnad kurjale mittevastupanemisest, tema “järelemõtlematus”, mis nende arusaamist mööda johtus sellest, et ta ei tundnud Marxi õpetust ega isegi riigiõiguse algõpikuid. Kas see üldse peab paika, et Tolstoi oli poliitik, ehkki kirjutas näiteks “Piinliku”⁴⁵

⁴¹Päevik 10. mai 1910. — Lev Tolstoi. *Elada praegust hetke: Päevikud 1909–1910*. Tlk Rainis Toomemaa. Tartu: Johannes Esto Kirjastus, 2018, lk 280–281.

⁴²Samas, lk 281.

⁴³Vassili Maklakov (1869–1957), elas 1917. aastast Pariisis.

⁴⁴В. А. Маклаков. Толстой как мировое явление. — *Современные записки*. 38. kd. Париж, 1929.

⁴⁵Tolstoi 1895. a kirjutatud artikkel “Стыдно” ilmus esmalt tsen-suurikärbetega, täiestekst Vene pagulaste 1898–1902 Inglismaal ilmunud väljaandes *Листки “Свободного слова”*. Toim.

ja “Ei saa mitte vaikida”,⁴⁶ riivas poliitilisi teemasid isegi “Üles-tõusmises”, ajas asju võimudega ning Riigiduumaga, et viia seadusandlikus korras ellu Henry George’i ideid.⁴⁷ Ei, ikkagi ei olnud ning pidas poliitilist tegevust paheks; esitades enesele teoses “Kristlik õpetus”⁴⁸ küsimuse, miks maailm Kristuse järel ei läinud, leiab ta vastuse asjaolust, et maailmas on “kiusatused”, need hea hukutavad teisikud, millesse inimesed end kui lõksu näiteks poliitilistel seadustel võrgutada lasevad. Siin, ütleb ta, on isegi kõige ohtlikum kiusatus, kui riik õigustab enda sooritatavoid patte sellega, et ta justkui tagab heaolu enamikule inimestest, rahvale, inimsoole. Jah, Tolstoi kõneles palju inimeste ühiselu puudustest nagu meiegi, maailma inimesed, poliitikud, ent meil on pelk väline õigus teda enda hulka arvata, sest tema jaoks polnud need puudujäägid esiplaanil, ta mõtles sellest, millest meie, teadvustamata eluinstinktiga inimesed, liialt vähe oma igapäevaaskeldustes mõtleme — surmaga lõppeva elu mõttest. Ta pajas ise oma “Pihitumustes”, mis teda “murranguni” viis: mõte surmast. Talle hakkas tunduma, et kui surm võtab meilt ära kõik selle, mille nimel me elame — kõik maised hüved, naudingud elust, jõukusest, kuulsusest, auavaldustest, võimust, pole neil hüvedel pisimatki mõtet. Kui elu pole otsata, siis on ta lihtsalt mõttetu, aga kui ta on mõttetu, siis ei maksagi elada, tuleb võimalikult ruttu sellest enesetapuga vabaneda. See ongi ootamatu ning trööstitu järeldus, milleni mõte surmast teda viis.

Jääb arusaamatuks, miks kasutas Maklakov sõna “ootamatu”. Seejärel aga kõneleb ta jälle õigesti:

Elu mõtte probleem pole seotud ühegi kindla ajastu, rahva ega riiklusevormiga. . . Tolstoid ei tule kõrvutada meiega, poliitikute-ga ega nendega, kes taotleavad heaolu kasvatamist ning selle õiglast jaotust ühiskonnas, vaid usuõpetajatega. . . Tolstoi on *positivistliku ajajärgu poeg ja ise positivist*; kummatigi oma vaimsetelt vajadustelt suures osas usuline natuur.

⁴⁶Lev Tolstoi. Ei saa mitte vaikida. Tlk Rainis Toomemaa. — *Vikerkaar* 2015, nr 7–8, lk 56–67.

⁴⁷Tolstoi püüdis oma elu viimastel aastatel Maklakovit tulutulult veenda tõstatama Riigiduumas küsimust maa eraomandi kaotamisest ja Henry George’i “ainsa maksu” kehtestamisest.

⁴⁸Tolstoi 1895. a artikkel “Христианское учение”. *Toim.*

See kõik on õige (kui mõistagi välja arvata Tolstoi nimetamine positivistiks) ning oma seletuste õigsuse kohta võiks Maklakov tuua küllaga muidki tõestusi. Ka Tolstoi ise kõneles samas vaimus:

Inimesed, kes vihkavad kehtivat korda ja valitsust, kujutavad enesele ette mõnda teist asjade korraldust või isegi ei kujuta ette ainsamatki, ja purustavad maksva korra kõigi jumalakartmatute, ebainimlike abinõudega — tulekahjude, rüüstamise, tapmistega. . .⁴⁹ Ent asi pole valitsusevahetuses. Kas elu muutub tõesti paremaks, kui Nikolai II asemel hakkab valitsema Petrunkevits⁵⁰?⁵¹

Aleksandra Lvovna jutustab, et isa oodanud pärast Jaapani sõda Venemaal revolutsiooni puhkemist: tööliste, soldatite, talupoegade meelestatust ei tundnud ta mitte üksi jutuajamiste põhjal nendega, vaid ka lõputuist kirjadest, mis temani kõigist Venemaa nurkadest voolasid. Ent talle oli täiesti selge, et revolutsioon rahva olukorda ei paranda: iga võim rajaneb vägivallal ning on seepärast halb. Ta lausus: “Uus valitsus hakkab samuti rajanema vägivallal nagu vanagi. Nii kuidas Cromwell ja Marat oma vastased lämmatasid, nii lämmataks ka uus valitsus meil konservatiivid. . .”

Ta kirjutas “Valitsusele, revolutsionäridele ja rahvale”:⁵²

Selleks et inimeste elujärg paraneks, on vaja, et inimesed ise paraneksid. See on samasugune truism kui see, et veenõu ülessoojenemiseks peavad soojenema kõik veetilgad. Ja selleks, et inimesed muutuksid paremaks, peavad nad iseendale, oma seespärasele elule üha rohkem tähelepanu pöörama. Välispidine, ühiskondlik tegevus, iseäranis ühiskondlik võitlus, tõmbab alati inimeste tähelepanu seesmiselt elult ära ja rikub seepärast vältimatult inimesi, madaldades alati nende ühiskondliku kõlbluse taset. Ühiskondliku kõlbluse taseme langus toob aga kaasa selle, et ühiskonna kõige

⁴⁹Parafraseering Tolstoi kirjast Aleksander III-le, 8.–15. III 1881.

⁵⁰Ivan Petrunkevits (1844–1928) — Vene semstvoliikumise juhte, kadett ja I Riigiduuma saadik; 1919. aastast emigratsioonis.

⁵¹Tolstoi mõttekäik tütre Aleksandra Tolstaja mälestusteraamatust *Жизнь с отцом*.

⁵²Vt “Обращение к русским людям. К правительству, революционерам и народу” (1905).

kõlvatumad osad kerkivad üha enam ja enam pinnale ning kujuneb kõlvatu avalik arvamus, mis lubab kuritegusid ja kiidab need isegi heaks. Kujuneb nõiarling: ühiskondlikust võitlusest kaasa haaratud ühiskonna kõige halvemad osad anduvad innuga oma madalale kõlblustasemele vastavale avalikule tegevusele ning see tegevus omakorda ahvatleb endaga kaasa ühiskonna veel hullemaid elemente.

Maklakov selgitas oma kõnes muudki: “Kõige olulisem Tolstoi ilmavaates on tema usulised seisukohad.” Ma ei peatunud juhtumisi sel kõnel: selliste inimeste nagu Maklakov arvamus ei saa jätta inimesi ükskõikseks kas või oma igas suhtes harukordse Tolstoi-tundmise poolest, mis Maklakovil on. Mida kõneles ta siis Tolstoist kui usuõpetajast? Ta rääkis:

Tolstoi ei kinnitanud mitte üksi kirjasõnas, vaid ka paljudes vestlustes minuga, et ta pole loonud omaenda kristlikku õpetust, et ta taastas üksnes Kristuse tõeliku õpetuse, mille on ähmanud ilmalik ja kiriklik õpetus. Kristuse ees kummardades ei näinud Tolstoi temas Jumalat: kuulsin temalt eneselt rohkem kui korra, et kui ta peaks Kristust Jumalaks, kaotaks Kristus tema jaoks kogu oma võlu. *Tavaline uskmatute seisukoht*. Tolstoi oli kaasaja inimene, positivist. Ta oli piisavalt tark, et aru saada meie mõistuse piiratusest, ent tunnistades mõistuse piiratust, ei möönnud ta samas, et mõistus ei võiks usu ja ilmutusega absoluutset tõde teada saada. Ta armastas kasutada sõnu: usk, Jumal, surematus... Ent Jumal oli talle — hoomamatu algjõud, hinge surematus — lihtsalt tõsiasja tunnistamine, et meie vaimne elu on kusagilt tulnud ning järelilikult peab kuhugi ka minema; ent usk, Ivan Kirejevski⁵³ sõnade järgi, mida ta korrata armastas, pole mitte niivõrd tõe teadmine, kuivõrd tõetruudus. Kõik see jääb õige kaugele kiriku õpetusest ning seepärast on Tolstoi oma ilmavaatelt täielik positivist, meie aja poeg. Ent märkimisväärne on see, et ta ei kõnelenud positivistide moodi, nagu oleks Kristuse õpetus vastuolus inimloomusega, et tema õpetuses tuleb näha pelka maapeal saavutamatu ideaali — ta arvas, et seda õpetust peab saama ja saab täita: ta õpetas ilmaliku maailmavaate juures elama Jumalale meelepäraselt.

“Milleks elada Jumalale meelepäraselt? Aga sellepärast, et muidu on surmaga lõppev elu mõttetus.”

⁵³Ivan Kirejevski (1806–1856) — Vene filosoof-slavofiil.

Kristus tegi tähendamissõnas⁵⁴ juttu rikkast mehest: too kogus oma aitadesse kokku terve varanduse ning tahtis sellest koos sõpradega rõõmu tunda; rumal, sest kas ta teeks seda, kui talle oleks teada, et Issand ta sel ööl enda juurde ära kutsub? Tolstoi kuulutab, et inimesed, kes ei mõtle surmast, käituvad nagu too rumal mees; surma olemasolu korral tuleb kas vabatahtlikult elust lahkuda või elu muuta, leida sellele mõte, mida surm ei hävitaks. Seda, kui rumal on ta kurjale mittevastupanemise jutlustamine, tõestati sellegagi, et kurjale vastu astumata jättes saavad hukka nii meie elu, kultuur kui ka riik, kõik langeb vägivallatsejate ohvriks. Kummagi tema jaoks oli selline tõestus jabur: milleks meie meie elu ja kõik selle hüved, kui surm neelab mõlemad? Surmahirm on seda tugevam, mida rohkematest hüvedest hinge heites ilma jääb. Mida siis tarvis läheb? Sellist elu, mille juures surm pole hirmus. Milline see elu on? Sellele annab vastuse ainuüksi religioon, kristlik religioon, nende religioon, kes on “vaesed, alandlikud ega targuta”. Ja see viis ta võitlema kirikuga. Kiriklik-religioosne müstika ei kõlanud kokku juba ainuüksi tema positivismiga, ent mitte see ei tõuganud teda eemale kirikust: eemale tõukas selle suhtumine maisesse ellu, see, et kirik ei põlanud ära maiste hüvede ilmalikkude ihalemist, nagu Kristus seda tegi, ei öelnud nagu tema: jaga laiali oma vara, ära pane vastu kurjale vägivallaga, pööra selle poole, kes vastu su vasemat põske lööb, ka parem, ära mõista kohut, ära saada hukka... Kirik võttis omaks, kinnitas ja isegi pühitses kõik maised arusaamad ning institutsioonid koos kõigi nende pattude ja üleastumistega, hakkas õpetama täielikku kuuletumist neile institutsioonidele; vähe sellest, näitas oma esindajatega, et peab ka ise lugu kõigist maistest hüvedest. Milleks elada, kui me oleme surelikud? Kiriku müstika kostab vastu: ei, oleme surematud, teispoolsuses pälvime taevase, igavese elu ning karistuse või tasu maise, ajaliku elu eest. Selline müstika lepitab inimese tema maise elu mõttetuse ning hullumeelsusega. Jah, kirik ütleb, et pattude eest tuleb karistus, ent kummatigi pidas ta võimalikuks inimese tavapäraselt halba elu maapeal, kinnitas inimestes õpetusega hauatagusest elust janu maiste hüvede, rõõmude, pattude ning kiusatuste järele ning tunnistas inimese õigust osutada oma inimlikule nõtrusele. Tolstoi ütles, et Jumala kirik unustas Kristuse ning hakkas kuulutama kristlust ilma Jumalata. Juba nooruspõlves kõneles ta: inimene peab eneses teadvustama oma isikut mitte kui miskit maailmale vastanduvat, vaid kui tibatillu-

⁵⁴Lk 12:16–21.

kest osakest suurest ning igavesti elavast maailmast. Nõndasamuti ka Kristus: “Armasta oma ligimest nagu iseennast.” Ning isiklik õnn saab olla vaid üks: elada teistele. Ennast teistele ohvriks tuues muutub inimene surmast vägevamaks. Just seepärast avasid Kristuse käsusõnad Tolstoile maise elu mõtte ning põrmustasid tema varasema hirmu surma ees. Oo, mõistagi saavad nii positivism kui kirik säärase õpetuse vastu paljut väita. Positivism väidab: milleks on vaja mingit elu mõtet, kui on olemas eluinstinkt ja kõik selle rõõmud? Kirik aga ütleb: kas ei tähenda kuulutada Kristus inimeseks ning eitada tema ülestõusmist kristluse taandamist elukaueks, inimesele kättesaamatuks ning ebahuvitavaks moraaliuks? Kas mõistuspärane teooria ühisest maisest elust, mis justkui kaotab surmahirmu, suudab asendada usku Jumala armastusse ja halastusse, Jumala hoolitsusse inimese eest ning lõplikku Jumalaga ühekssaamise rõõmu teispoolsuses? Ent Tolstoi läks kiriku vastu ja maailma vastu — ning ässitas enda vastu nii maailma kui ka kiriku.

Nii seletas Tolstoid Maklakov. Ning nõnda hämmastavalt vaheldusid tal mõnikord õiged hinnangud lausa arusaamatutega.

“Tolstoi — positivistliku ajajärgu poeg ja ise positivist.”

Äraütle mata pentsik on kutsuda “positivistliku ajajärgu po-jaks” seda, kes ühtelugu kõneles ja pani paberile:

Pole laiali lagunenumat ebausku kui see, et inimene ühes oma kehaga on midagi reaalselt.⁵⁵ Aine ja ruum, aeg ja liikumine eraldavad mind ja igat elusolendit [Kogu] Jumalast. . .⁵⁶ [Mida kauem elan,] seda vähem taipan ainelist maailma ja vastuoksa, seda enam ja enam tunnen seda, mida mõista ei suuda, ent saab üksi tunnetada.⁵⁷ Materia on minu jaoks kõige arusaamatum asi. . . Mis ma olen? Mõistus ei anna mingit vastust neile südame küsimistele. . . Sellest ajast saati, kui on olemas olnud inimesed, ei ole nad vastanud sellele mitte sõnadega, s.t mõistuse riistapuuga, vaid kogu

⁵⁵Päevik, 21. jaanuar 1910. — Lev Tolstoi. *Elada praegust hetke*, lk 236.

⁵⁶Päevik, 1. aprill 1910. — Samas, lk 262.

⁵⁷Päevik, 10. mai 1910. — Samas, lk 279.

oma eluga.⁵⁸ Et elul oleks mõte, peab selle eesmärk väljuma inim-mõistusega hoomatavaist piirest.⁵⁹

Kirik väidab, et oleme surematud? Ent Tolstoigi rääkis vahetpidamata surematusest:

Mõtlesin, nagu mõtlen lakkamatult, surma peale. Ning kui klaariks kõik lõi, et pärast surma on niisama hea, kuigi teistmoodi. . . Sai selgeks, et seal on niisama hea — ei, parem veel. Püüdsin endamisi selles teises elus kahelda nagu varemalt, ent ei suutnud nagu enne —, kuid suutsin endas veendumusele jõuda.⁶⁰

Ikka kindlamalt ning kindlamalt tean, et tuli, mis kustus siin, lahvatab uuel kujul “mitte siin” — see on. . . Eile [oli] väga huvi-pakkuv keskustelu Konšiniga⁶¹ — haritud materialist. Ei veennud teda, mõistagi, ei Jumala olemasolus ega tulevases elus, ent ise olen üha rohkem veendunud.⁶²

Ta ei näinud Kristuses Jumalat? Kuid kas selline on “tavaline uskmata ilmutuste ilmavaade”?

On ju ilmas miljoneid mittekristlasi, miljoneid, kes ei tunnista Kristust Jumalaks, kuid on siiski usklikud.

Vene kirjanik IVAN BUNIN (1870–1953) pani oma mälestused ja mõtisklused Lev Tolstoist (1828–1910), suurest eeskujust ning õpetajast, kirja aastail 1936–1937 emigratsioonis Pariisis oma kuulsuse harjal ja vanaduse künnisel — mõni aasta pärast esimese venelasena Nobeli kirjandusauhinna pälvimist. Tolstoi vaimustas oma talendi ja tõeotsingutega tulevast nobelisti noorusest saati, mil ta õpetajaga kirju vahetas ning tolstoilastega kokku puutus. “Milline õnn see oleks — raputada jalgadelt kogu meie ülekohtuse elu tolmu ja vahetada see puhta, tööka elu vastu kuskil stepikülas, valgeks lubjatud savimajas Dnepri kaldal!”⁶³

⁵⁸Parafraseering Tolstoi kirjast Nikolai Strahhovile, 27. I 1878.

⁵⁹Päevik, 10. oktoober 1901.

⁶⁰Tolstoi kirjast Sofja Andrejevnale, 6. V 1898.

⁶¹Aleksandr Konšin (1867–1919) — Vene kirjastaja.

⁶²Tolstoi kirjast Tatjana Suhhotina-Tolstajale, 8. III 1901.

⁶³Ivan Bunin. Arsenjevi elu. — Ivan Bunin. *Arsenjevi elu*. (Nobeli laureaat.) Tlk Maret Käbin. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk 363.

Mälupilte Tolstoist hakkas Bunin emigrantlikus ajakirjanduses avaldama juba 1920. aastatel. Hiljem “kogus ta liha luudele” Nõukogude Liidus sellal avaldatud Tolstoi kogutud töödest 90 köites. *Tolstoi vabastamine* on postmodernistliku koega (koosneb peaaegjalikult väljavõtetest Tolstoi enda kirjutatust ning tema biograafide ja ideoloogiliste vastaste tunnistustest, ent ei sisalda täpseid viiteid) suure mõtleja ja inimesesoo moraalse majaka apoloogia — katsumusteküllane, harjumatu silmale, allamäge teekond siinpoolsest sealpoollasse, magusatest “piltidest” selleni, mis pole enam “pilt”, kui kasutada Hermann Hesse sümbolit kunstmuinasjutust “Iiris”. Lenini, Deitši, Aldanovi, Maklakovi, Merežkovski, Sofja Andrejevna jt tarkus ilmestab eredalt nende, aga ka üldiselt siinpoolse õpetatud inimese küündimatust mõista “vaga hullu Kristuses” (Lenin), ühe “misantroobi” (Aldanov) ja “klimakteerunud kunstniku” (Stefan Zweig) pakku pugemist tsivilisatsiooni, ajaloo ja teaduse eest. “Ma hävitan tarkade tarkuse ja mõistlike mõistuse teen olematuks” (Js 29:14) ehk ketist valla!

Tänapäeval on Bunin kirjandusringkondades õige kõrgesti austatud oma kujundliku stiili ja olukirjelduste poolest. Kogu lugupidamise juures oma kumiiri vastu pole tema jutustustes ja romaanides palju ühist Tolstoiga. Ehk vaid elu põgusus ja unenäolisus surma palge ees (“Valge hobu”, 1907–1929; “Tšangi unenäod”, 1916; “Legend”, 1949 jt), eitav sättumus tänapäeva liimi ja värvi hõngu tsivilisatsiooni ja klantskultuuri, kunstlikesse elutingimustesse, kus on vähe tõelist ning kus inimese surma peljatakse ja ikka imeks pannakse (jutustused “Isand San Franciscost”, 1915; “Vanaeit”, 1916 jt). Kui õpetaja hindas esimeseks kangelaste sisemonoloogi, südame heitlust mõistusega ning vaimlisi igapäevadilemmasid, siis õpilasel lugeja seda ei kohta. Ka Bunini mahukas kirjavahetuses ning päevikutes on usulis-eksistentsialistlikud mõttearendused harvad ning “Jumal” esineb pigem kõnekeelsetes fraasides *дай Бог, слава Богу, ради Бога* jt.

R. T.

EESTI HALDUSTERRITORIAALSE JAOTUSE TEADUSPÕHINE VISIOON

Riho Nõmmik

1. PROBLEEMI OLEMUS

Maailm on üksainus lõputu probleem.

Inimesed tahavad elada üha paremini. Aga parem elu võib saada ainult siis, kui areneb riik, kus elatakse, kui arenevad kõik selle osad. Demokraatlike riikide valitsustele on elanike elatustaseme tõstmine peamine ülesanne, mida saab lahendada mõistliku haldamise (valitsemise) teel. Haldamisel on kaks külge: mida ja kuidas hallata.

Esimese küsimusega (mida?) tegeleb reaalteadus — inimgeograafia, mis opereerib peamiselt kolme komponendiga. Nendeks on inimese eksisteerimise alused:

- 1) tootmine (majandus),
- 2) tarbimine (sotsiaalsfäär ehk avalikud teenused),
- 3) territoorium, kus mõlemad tegevused toimuvad (geograafia).

Kokku moodustavad need sotsiaal-majandusgeograafia.

Teisele küsimusele (kuidas?) peab vastama sotsiaalteadus: politoloogia.

Peamine neist kahest ehk probleemi vundament on “mida hallata”. Kui pole “mida”, siis ei teki ka küsimust “kuidas”. Ajalugu

on näidanud, et riiki on võimalik tõhusalt hallata ainult siis, kui see on jaotatud osadeks. Jaotamise ehk rajoneerimisega tegeleb sotsiaal-majandusgeograafia ja selle tulemuseks on hierarhiline territoriaalsüsteem.

Riigi haldamise tõhusus sõltub eelkõige sellest, kui objektiivsed on riigi sotsiaal-majandusgeograafia põhilise rajoneerimise tulemused, mil määral need arvestavad tootmise ja tarbimise kasvavat mitmekesisust. Meenutagem tootmise arengut: loodusannid, maavarad, aurumasin, elekter, elektroonika, IT... Ja tarbimist: kõhutäis, karusnahk, meditsiin, haridus, kultuur... See kõik toimus territooriumil, oli seotud territooriumi iseärasustega. Ja loomulikult muutus ka haldussüsteem oma haldusühikutega, kuni lõpuks asendus feodaalühiskond tehnoloogiaühiskonnaga.

Meenutagem: olid kubermangud oma linnade ja mõisaval dustega, pärast maakonnad oma valdadega. Teadus ütleb, et infoühiskonnas peab neile lisanduma midagi uut ja tundmatut — nn regioonid! Parema haldamise nimel eristatakse peale territoriaalühikute ka suuremaid linnu. Seda kõike nimetatakse arenguks!

Käesoleva artikli eesmärk on selgitada, mil määral 2017. aasta haldusreformi tulemusena loodud haldusterritoriaalne skeem soodustab Eesti riigi arenguprotsessi, ning pakkuda praegusele haldusjaotusele reaalteaduspõhelist alternatiivi.

Mõtlemiseks. Võrdlemiseks. Vaidlemiseks.

2. SOTSIAAL-MAJANDUSGEOGRAAFIA-ALASE RAJONEERIMISE SISUST JA VORMIST

Igal asjal on nii sisu kui ka vorm.

Sotsiaal-majandusgeograafia-alases rajoneerimises — nagu kõiges muuski — võib eristada kahte külge: vormi ja sisu.

Rajoneerimise vorm

Territooriumi sotsiaal-majandusliku rajoneerimise pioneer oli Saksa teadlane Walter Christaller (1893–1969). Tema keskuste teooria ja asustussüsteemi hierarhia analüüs põhines hajutatud ja ühtlasel asustusel, mis on iseloomulik põllumajanduslikule tootmisele.

Christaller analüüsis asustuskooslusi, mis osutasid elanikkonnale teenuseid ja mille järele oli erinev vajadus. Peale turunduse ja transpordi eristas ta keskusi ka nende haldusfunktsioonide põhjal ja leidis, et iga suur halduskeskus teenindab keskmiselt seitset väiksemat (halduskordaja ehk haldusüksuste arv ühel haldusastmel $K = 7$), neist igaüks omakorda seitset veel väiksemat ja nii edasi n korda, kus n on haldusastmete arv. Kõik see kujutab endast hierarhilist haldusterritoriaalset süsteemi.

Turunduse puhul, mis iseloomustab pigem sotsiaalseid vajadusi, on astmekordaja suurus $K = 4$. Kõik. (Christaller 1933.)

Kuna iga keskus koos tagamaaga moodustab territooriumil omaette rajooni — haldusobjekti —, siis hierarhilist haldussüsteemi peaks iseloomustama üks ja seesama astmekordaja $K = 7$. Aga päris elus seda ei saa juhtuda, sest:

- territoorium on üliharva puhtalt põllumajanduslik, mis oli aluseks Christalleri mudelile;
- riikide põhistruktuur võib varieeruda (liitriigid!);
- hallatavate territooriumide suurus on alati piiratud: riigipiir, meri, saared, suured järved, sood-rabad. Seetõttu ei ole süsteemid sümmeetrilised nagu Christalleril, vaid moonutatud;
- territoriaalsed üksused moodustuvad asustussüsteemide põhjal, mis sõltuvad territooriumi omadustest, s.t loodusressursside paigutuse iseloomust.

Kõige selle tõttu võib riikide halduskordajate suurus olla eri haldusastmetel erinev.

Kokkuvõttes. Christaller lõi alused astmelise haldusterritoriaalse süsteemi kvantitatiivseks kirjeldamiseks. Niisugused parameetrid nagu haldusastmete arv (n) ja haldusüksuste arv haldus-

astmel (K_n) annavad objektiivse aluse riikide haldussüsteemide võrdlemiseks, mida siin artiklis on ka kasutatud.

Rajoneerimise sisu

Kui Walter Christaller töötas välja rajoneerimise kvantitatiivsed alused (vormi), siis Eesti teadlane Salme Nõmmik (1910–1988) töötas välja rajoneerimise kvalitatiivsed printsiibid ja neil põhineva Eesti rajoneerimise süsteemi. Nüüd sellest parema arusaamise nimel põhjalikumalt.

Oma teaduskandidaadi väitekirjas “Kagu-Eesti majandusgeograafiline ülevaade” (Nõmmik 1956) tuli autoril Eesti territoorium kõigepealt jagada osadeks. Seda tehes juhindus ta eelkõige territooriumi osade geograafilisest asendist. See skeem sisaldas viit regiooni: Kirde-Eesti keskusega Kohtla-Järve, Kagu-Eesti (Tartu), Põhja-Eesti (Tallinn), Lääne-Eesti (Pärnu) ja Saare (Kingissepa, praegu Kuressaare).

Edasises teadustöös tegeles Salme Nõmmik inimgeograafia probleemistikuga, millest on üksikasjaliselt kirjutatud Eesti Geograafia Seltsi aastaraamatus (Nõmmik 2020) ja teoses *Kaks teed teaduses* (Nõmmik 2021).

Oma inimgeograafiaalase töö tulemused võttis Salme Nõmmik kokku doktoriväitekirjas “Astmelise sotsiaal-majandusliku rajoneerimise olemus, ülesanded ja meetodid” (Nõmmik 1970). Väitekirja sissejuhatuses sõnastas autor oma töö kreedo: “Rajoneerimine selgitab välja erineva sotsiaal-majandusliku struktuuri ja arenguvõimalustega terviklikud territooriumi osad.”

Just piirkondade sotsiaal-majanduslikud omadused on eelkõige aluseks sotsiaal-majandusgeograafilisele rajoneerimisele, aga mitte aritmeetilised tehted, mis lähtuvad territooriumi suurusest või elanike arvust. Edasises töös tegi Salme Nõmmik kindlaks rea sotsiaal-majandusgeograafilist rajoneerimist iseloomustavaid seaduspärasusi. Nendega võib tutvuda algupärase ülikoolidele mõeldud geograafiaõpikus *Eesti NSV majandusgeograafia* (Nõmmik 1979), monograafias *Nüüdisaegne geograafia: teooria küsi-*

musi (Mereste, Nõmmik 1985) ja trükiste põhjal, mille teemapõhine nimistu on toodud raamatus Nõmmik 2021.

Kõik see lubas Salme Nõmmikul oma Eesti rajoneerimise süsteemi täpsustada. See süsteem oli Eesti piirides kolmeastmeline: regioonid, rajoonid (praegu maakonnad) ja külanõukogud (praegu vallad). On huvitav, et Salme Nõmmik laiendas oma rajoneerimissüsteemi ka tervele tookordsele Nõukogude Liidule ja leidis selle olevat viieastmelise — samasuguse, nagu on haldussüsteem praegu Euroopa liitriikides Suurbritannia ja Põhja-Iiri Ühendkuningriigis ning Saksamaa Liitvabariigis.

Nii oma teadustöö fundamentaal- kui ka rakenduslikku külge Eesti sotsiaal-majanduslikul rajoneerimisel kirjeldab Salme Nõmmik õpikus Nõmmik 1979.

Siin on vaja veel kord rõhutada põhimõttelist erinevust Christalleri ja Nõmmiku astmelise rajoneerimise alusideede vahel. Christalleri uurimisobjektiks oli rajoneerimise vorm, Salme Nõmmik aga tegeles rajoneerimise sisuga. Märgiksin, et sisu määrab vormi, mitte vastupidi.

Salme Nõmmik suri 1988. aastal. Läks nii, et tema kasvata tud teaduskandidaadid geograafia alal erialast tööd ei leidnud ja tal endale järglast kasvatada ei õnnestunud. Tagajärjeks oli, et tema fundamentaalteaduslik koolkond lakkas juhi lahkumise tõttu Tartu Ülikoolis olemast.

Ja edasi algas Salme Nõmmiku teaduspärandi kas vähiklik või pahatahtlik moonutamine. See saavutas haripunkti raamatus *Eesti teaduse 100 aastat* (Engelbrecht, Tammiksaar 2018), milles Salme Nõmmikule omistati tegelemine nõukogudeaegse ideoloogiapõhise temaatikaga, mis on täiesti alusetu väide. Sellest põhjalikumalt artiklis ja raamatus Nõmmik 2020 ja 2021.

Veel hullem! Hiljem, ETV saates Eesti esimesest inimgeograafist Edgar Kantist¹ väitis Toomas Kümmel, et Kanti Eesti rajoneerimisskeemi (Tallinna ja Tartu mõjutsoonid, millest jäid väl-

¹Saade sarjast “Ajavaod. Teaduse mehed” oli eetris 9. detsembril 2018 ja on järelvaadatav aadressil <https://jupiter.err.ee/970874/ajavaod-teaduse-mehed>. *Toim.*

ja Kirde- ja Edela-Eesti) rikkus ära nõukogude geograaf Salme Nõmmik. Nõmmiku algebra rikkus ära Kanti aritmeetika?! Tegelikult, nagu peatselt näeme, on Salme Nõmmiku pool sajandit tagasi koostatud inimgeograafiaalne Eesti rajoneerimise süsteem üks põhialuseid Eesti Vabariigi praegustele arenguplaanidele.

Salme Nõmmiku lahkumisega asendus inimgeograafiaalne fundamentaalteadus Tartu Ülikoolis rakendusteaduse mitmesuguste suundadega, mis on lihtsamad ja ühiskonnale kergemini arusaadavad. Teaduses on nii, et mõni asjalik mõte fundamentaalteadlaselt võib tuua leiva lauale paljudele rakendusteadlastele, aga selleks on vaja fundamentaalteadlase mõttest aru saada.

Fundamentaalteadus teenindab tõde. Rakendusteadus sageli poliitikat.

3. MÕTTEID EESTI PRAEGUSEST HALDUSSKEEMIST

*Maailmas ei ole midagi ideaalset
peale tsivilisatsioonist puutumatu
ürglooduse!*

Toodud moto käib igasuguse inimtegevuse kohta, reformidest rääkimata. Reformid kujutavad endast olemasoleva uuendamist või lappimist, mis on hädavahend ja oodatavat tulemust tavaliselt ei anna. Mis oli enne reformi? Mis sai pärast reformi?

Enne

Enne Eesti Vabariigi taastamist oli Eestis kaheastmeline haldusterritoriaalne süsteem. Selle kaks astet koosnesid 15 rajoonist ja 245 külanõukogust. Christalleri astmekordajad olid selles süsteemis $K_1 = 15$ ja $K_2 = 16,3$ ehk süsteem oli igati harmooniline. Territoriaaluksusi haldas mõlemal astmel riik.

1992. aastal otsustati haldussüsteemi reformeerida ja muuta riigi haldamine vastavaks demokraatia põhimõtetele, s.t viia rahvavõim omavalitsuslikele juhtimistasanditele. Ühtlasi leiti, et

paljud alama astme haldusüksused ehk vallad on tõhusaks haldamiseks liiga väikesed, ja nende osalise liitmisega valdade arvu vähendati.

Seega oli reformi ajendiks poliitika, aga meeles peeti ka seda, et haldamine peab infotehnoloogia abil muutuma tõhusamaks ja odavamaks.

Väljakuulutatud haldusterritoriaalse süsteemi uuendamisel tekkisid erakondadel poliitilised lahkavamused, mistõttu reformimine muutus veerand sajandit kestnud rapsimiseks — väheviljakaks vaidluseks, kus vaikuseperioodid asendusid sageli valimiseelsete ettepanekutega, mille sisuks oli üksnes valdade soovitatav arv, paraku ilma analüüsita selle kohta, mida “vaikuseperioodil” teha (Mäeltsemees 2018).

Pärast

See kõik lõppes 2017. aastal erakondade poliitilise konsensusega. Reformi tulemusena tekkis kaheastmelise haldusterritoriaalse *süsteemi* asemele kahejärguline poliithaldusskeem, mille esimese järgu üksusteks on 15 maakonda ning teise järgu üksusteks 64 valda ja 15 linna. Maakondi haldavad riigi ministeeriumide ametkonnad — kes osutavad ka avalikke teenuseid —, kuid mitte ainult need. Teise järgu üksuste eest kannavad hoolt kohalikud omavalitsused (KOV), mis osutavad (organiseerivad) elanikele igapäevaseid teenuseid ja peavad looma soodsad tingimused kohaliku majanduse arenemiseks.

Haldussüsteemi puhul on tegemist territooriumi osadega, *mida* hallatakse (reaalteaduslik aspekt). Selle põhjal on üles ehitatud Euroopa riikide haldusjaotus. Praegune Eesti haldusjaotuse *skeem* on üles ehitatud selle põhjal, *kuidas* hallata (poliitiline aspekt).

Enne kui asume uue haldusskeemi tõhususe analüüsi juurde, tuleb täpsustada avalike teenuste sisu. Ühiskonna arenedes on teenuste olemus pidevalt muutunud ning nende hulk ja kasutamise sagedus on järjekindlalt kasvanud.

Teenuseid on mõistlik süstematiseerida selle järgi, kui sage li on need elanikele vajalikud. Teenuste kõige alumise rühma

moodustavad need, mille järele on vajadus igapäevane ja mis sisalduvad kohalike omavalitsuste kohustuste nimistus. Ka ülejäänud teenused tuleb liigitada nende vajaduse sageduse järgi. Mida väiksem on vajadus teenuste järele, seda kõrgema haldusastme keskused neid teenuseid osutavad ja seda kaugemal elanikest võivad need olla. Praeguse haldusskeemi järgi on põhivõimalusi selleks ainult kaks: kas pealinn Tallinn või maakonna keskus.

Näide: arstiabi. Meditsiinikeskus (kus vahetatakse elundeid), regionaalhaigla, keskhaigla, maakonnahaigla, perearstikeskus, sünnitusmaja, kommunaalhaigla, EMO, traumapunkt — kus need peaksid asuma? On selge, et mida sagedamini on teenus vajalik, seda ligemal peab selle osutamise koht olema. On silmanähtav, et selle probleemi sihipäraseks lahendamiseks on kahest võimalusest (pealinn ja maakonnakeskus) vähe! Probleemi lahendus — kes, kus ja mida teenustest osutab või rahastab või ehitab — on reglementeerimata ja alalise kodusõja areeniks kohalikest omavalitsustest riigikoguni.

Ja nüüd haldusskeemist enesest. Selle analüüsi alustame kohaliku omavalitsuse üksustest — valdadest ja valikulistest linnadest. Nagu öeldud, on nende haldusüksuste haldamise kohustused kindlaks määratud kohaliku omavalitsuse korralduse seadusega. Aga igapäevase haldamise võimalused, mis on piiratud umbes ühe kümnendikuga elanike riigimaksudest, on haldusüksuseti erinevad. Suurematel linnadel jagub raha nii teenuste osutamiseks kui ka arendustegevuseks. Väikestel valdadel on raske ja riigil tuleb neid sihtprogrammide kaudu aidata.

Tehakse ettepanekuid valdade edasiseks ühinemiseks. See idee jõudis äärmusse riigihaldusministri Jaak Aabi kunagises üleskutses valdadel ühineda maakonnasuurusteks suurvaldadeks! See ettepanek kujutas endast sisuliselt mõtet kaotada vallad kui haldusüksused, s.t muuta Eesti haldussüsteem ühejärguliseks, mis ei vääri kommenteerimist.

Võiks arvata, et väikeste valdade probleemide lahendamine on võimalik siis, kui nende tulubaasi suurendada suurte KOVide arvel. See oleks ühtlasi üks meetmeid ääremaastumise vastu.

Veel üks probleem. Teadust ja kõrgharidust rahastab riik, kuid kaadripoliitikasse ei sekku, jättes selle haritlaste eneste hooleks. Nii peaks see olema ka vähemalt kõikide gümnaasiumide puhul. Siis jääksid ära juhtumid, kus vastselt võimule pääsenud poliitikutud asuvad oma suva järgi vallandama teenekaid pedagooge ja koolijuhte.

KOVide tõhususe probleemid, mida käsitleb rahvaküsitluse põhjal “Haldusreformi seireraport 2022”² ei ole siinse artikli põhiteema. Seda ei saa aga kuidagi öelda maakondade haldamise kohta. Mis on siin reformi tulemusena muutunud, mis siin toimub? Kunagist maakonnavalitsust selle osakondadega enam ei ole. Aga on sageli endises maakonnavalitsuse hoones asuv riigimaja, kus paiknevad ministeeriumide ametkonnad. Kunagise maakonnavalitsuse ülesandeid on määratud täitma:

- 1) riigimaja ametkondade ühine koosolekusaal;
- 2) maakondade koosseisu kuuluvate kohalike omavalitsuste liidu töörühm;
- 3) neid mõlemaid kooslusi nõustavad erilised maakondade mõttekojad;
- 4) piirkondlikud kompetentsikeskused.

Kuidas need uusmoodustised oma ülesandeid peavad täitma ja vastutust jagama, seda reguleerib hulk seadusi, mille paragrahvides orienteerumiseks on vaja kõrge kvalifikatsiooniga juriste. On arusaadav, et niisugune maakondade haldamise moodus on kooskõlas omal ajal sõnastatud reformi eesmärgiga, mis muu hulgas nägi ette “rahvavõimu vabariigisisese detsentraliseerimise omavalitsuslikele juhtimistasanditele”.³

Kui detsentraliseerimine tähendab võimu pihustamist, nii et kõige eest vastutavad kõik. . . ja seega mitte keegi, siis on selle asja nimi organiseeritud kaos. Haldusüksust “maakond” tegelikult keegi ei halda. Maakondade haldamise poliitikapõhine moodus

²Vt www.fin.ee/riik-ja-omavalitsused-planeeringud/kohalikud-omavalitsused/haldusreform-2015-2017#haldusreformi-seirer.

³Vt “Otsus haldusreformi läbiviimisest Eesti NSV-s”, vastu võetud Eesti NSV Ülemnõukogus 8. augustil 1989.

ei saa praegusel kujul olla efektiivne. Efektiivne on see, mis on lihtne.

4. EESTI RIIGI ARENGUPLAANIDEST

*Tulevikku viivad mõtted,
aga mitte soovid ja protsendid!*

Teed tulevikku rajab teadus, teaduspõhine mõtlemine. Tulevik ja mõtlemine. Mis need on? Siin ei saa hakkama akadeemik Gustav Naani pool sajandit tagasi toimunud ülipopulaarsete Tõravere filosoofiaseminarideta, millest autoril oli õnn osa võtta. Need seminarid polnud sugugi marksistlik-leninlikud, vaid tolle aja kohta lausa ketserlikud ja käsitlesid muu seas ka mõtlemisvõimet. Akadeemik jagas mõtlemisvõime kaheks, argimõistuslikuks ja teaduslikuks:

- Esimene tegeleb sellega, mis on. Seda võib nimetada nii argi- kui ka tavamõistuseks.
- Teine, olemasoleva alusel, keskendub sellele, mis tuleb.

Veel nentis Naan, et teaduspõhist mõtlemist ühiskonnas napib ja seda isegi teadlaste hulgas. Riiki juhivad poliitikud, kes omavalhel konkureerivad, et võimule pääseda ja võimule jääda. Selleks tuleb neil rahvale meeldida. Ja lubada kõike — ja kõige paremat ja kohe!

Kuhu ja kuidas suunavad poliitikud meie riiki? Kuidas arendada nii majandust kui ka teenuseid? Loomulik on otsida seda riigi arenguplaanidest. Otsime, ja Google juhatab Suur-Ameerika tänavale, kus rahandusministeeriumis on regionaalarengu osakond, mis juhindub oma tegevuses õigusaktidest ja ministeeriumi siseaktidest. Väga tähtis info, aga kus on teadus, millest — arendustegevuse puhul — eelkõige tuleks juhinduda?

Osakonna koosseisus on allüksus nimetusega “regionaalpoliitika talitus”, mille ametnikud suunavadki riiki helgesse tulevikku. Imestada pole põhjust. Autor muidugi teab, et “raha paneb

rattad käima”. Aga teab ka seda, et alati ei vii rattad edasi: jõusaalis keerlevad need kohapeal, tundmatu tee poris käivad tühjal ringi. Ent just sellest rahandusministeeriumi tagasihoidlikust, kõige madalama järgu allüksusest leiab kõik Eesti arengu seisukohast tähtsad juurprobleemid, juhendid, strateegiad, tegevussuunnad, programmid... Ilma mingi irooniata — kõik nendes dokumentides on ülimalt loogiline ja põhjalik. Siit leiab arvud, protsendid, tabelid, graafikud. Mõnikord ka Eestimaa pilte ja tublide ametnike fotoportreesid. Siin on kõik, mida ametnike arvates on vaja riigi arenguks: kus ja millest on puudus, kus ja mida on vaja suurendada, arendada. Siin on üleskutsed teistele ministeeriumidele, omavalitsustele, maakondadele, piirkondadele ning regioonidele tihedamaks koostööks arengu nimel.

Lehitsemi rahandusministeeriumi regionaalpoliitika talituse dokumente ja püüame neist leida kõige olulisemat. Kõik kasvab juurtest, seetõttu nendest alustamegi.

Eesti regionaalarengu peamised juurprobleemid

Regionaalarengu juurprobleemiks peab rahandusministeerium piirkondade ebavõrdsust. Üheteistkümne ebavõrdsuse ilmingu kohta tuuakse näited maakondadest ja teistest geograafilistest piirkondadest, kus olukord on kas hea või vastupidi, halb.

Siinse loo autori arvates on Eesti arengu juurprobleemiks siiski midagi muud kui piirkondade ebavõrdsus. Selleks on juba eespool märgitud maakondade haldamise ebaloomulik skeem, ja nagu kohe varsti näeme, nn arendusregioonide udune olemus ja staatus.

Strateegia “Eesti 2035” käsitleb regionaalarenguga seoses ainult ühte nähtust, tööhõivet, ja on suunatud sellele, et “tagada tööturu regionaalne tasakaalustatus”. Küsin: kas see ongi riigi arengu ainus strateegiline probleem? Kas Eesti tulevik sõltub ainult ja tingimata tööhõive regionaalsest tasakaalust? Kui see ei tähenda ühesugust kaalu, siis milline see tasakaal peaks olema? Kuna vastust sellele küsimusele dokumendis ei leidu, jääb kogu selle dokumendi mõte arusaamatuks.

Eesti regionaalarengu *strateegia 2014–2020* erineb eelmisest sisurikkuse poolest. Aga paljud selles toodud seisukohad nõuavad kommenteerimist.

Dokumendi alguses defineeritakse strateegias kasutatud mõis- teid. Nendest on võtmetähtsusega termin *arendusregioon*: “Aren- dusregioon on [...] piirkond, mis hõlmab mitut maakonda, mis sarnanevad [...] *arenguvajaduste* iseärasuste poolest.”

Pool sajandit tagasi eristas Salme Nõmmik neidsamu territo- riaalseid üksusi *arenguvõimaluste* põhjal. Arenguvajadus ja aren- guvõimalus ei ole üks ja seesama. Arenguvajadus ei ole stratee- gia, ei vii edasi. Arenguks on vaja leida (avada) võimalusi (ka- sutamata loodus- ja inimressursse). Arenguvajadus iseloomustab olukorda, mis on praegu (tavamõistuslik), arenguvõimalus (tea- duslik) otsib teed tulevikku. See on Gustav Naani täistabamus minevikust. Tõde on sageli kodus, mitte välismaa prügikastis.

Strateegias öeldakse: “Arendusregioonil ei ole halduskorral- duslikku riikliku kohahaldusüksuse funktsiooni.” Salme Nõm- miku sotsiaal-majandusgeograafias on regioon Eesti *territoriaal- jaotuse kõrgemaks astmeks*, mis on selgelt piiritletud ja millel peaksid olema kindlad funktsioonid.

Eesti praegune halduskeem on kahejärguline. Selle aluseks on võetud ajalooliselt kujunenud kaheastmeline haldussüsteem, arvestamata seda, et tsivilisatsiooni arenedes areneb ka riik, ma- jandustegevuse iseloom, teenustest rääkimata. Ja riigi tõhusa hal- damise nimel võib ja vajaduse korra peabki muutma riigi halda- mise hierarhilist territoriaalskeemi.

Edasi vaatame, mida kujutavad endast rahandusministeeriu- mi dokumendis nimetatud arendusregioonid. Neid on dokumen- dis neli: Ida-Viru maakond, Põhja-Eesti, Lõuna-Eesti ja Lääne- Eesti.

On huvitav märkida, et mitmes teises ministeeriumi doku- mendis arendatakse Eestit ka teiste ilmakaarte alusel. Võib kohata Kesk-Eestit, Kagu-Eestit. . . See on seletatav sellega, et minister on poliitik, tema ülesanne on seotud sellega, *kuidas* hallata, aga mitte *mida* hallata, mis on teadlaste ülesanne. Hoidkem kotletid kärbestest ja kärbsed kotlettidest eemal!

Regionaalarengu strateegias toodud regioonide arenguprobleemide kirjeldused, mis pärinevad eri ametnikelt, on mitmekesised, käsitledes kord regioonide üldisemaid arengusuundi, kord jälle konkreetseid valdu-linnu.

Rahandusministeeriumi koostatud ja osalt riigikogu poolt seadusteks kinnitatud arengudokumente on palju, neid kõiki pole võimalik siin analüüsida. Toome vaid mõned üldised märkused.

Dokumentides puuduvad arendustegevuse tulevikuperspektiivide kirjeldused. Millised on regioonis veel kasutamata loodus- ja inimressursid?

Üks dokumentide loosungeid on “Loome ääremaadele rohkem töökohti!”. Kes on selle vastu? Mitmes dokumendis kutsutakse koostama maakondade arenguplaane. Need on muidugi olulised. Aga nende arendusvõimalused (näiteks Lõuna-Eestis) on üksteisega sarnased nagu sibulakoortega värvitud pühademunad. Seetõttu pole olulised mitte niivõrd maakondade, vaid pigem arenguperspektiive avavad regioonide arendusprogrammid.

Arenguregioonid on praegu ainult paberil. Neil pole mingeid kohustusi, õigusi ega vastutust. Neile tuleks riigi arenguplaanide elluviimiseks sobivad pagunid anda, aga sellest järgmises alalõigus.

Mitme dokumendi alguses deklareeritakse, et arenguplaanid on koostatud eduka haldusreformi tulemuste põhjal. Võiks küsida: kui reform oli edukas, miks on siis selle teostamiseks riigi arenguplaanides kasutatud halduskeemiväliseid territoriaalse iseloomuga lisauksusi? Miks kutsutakse riigi arenguplaanide koostamiseks appi tavamõtetega opereeriv ühiskonnaosa, aga väga harva ühiskonda edasiviiv teadus? Miks koormatakse kohalikke omavalitsusi ülesannetega, milleks need ei ole loodud? Nendele küsimustele tuleb vastata.

Reformi ettevalmistamise ajal viidati sageli Euroopa kogemustele. Kahjuks ei kasutatud neid mitte arenguprobleemide, vaid finantsprobleemide lahendamiseks — just seda puudutab kriteerium 5000 (minimaalne inimeste arv vallas). See kriteerium on teravas vastuolus sotsiaal-majandusgeograafilise rajoneerimise põhimõtetega ja viis paljude valdade arenguprobleemide

eiramiseni. Näiteks võib tuua ajaloolise põllumajandus- ja rahvuskultuuri kandja Kambja valla vägivaldse laulatamise sellest suurema Ülenurmega, mis on suuresti Tartu linna magala.

Euroopa riikide haldussüsteemide analüüs viib seevastu hoo pis tähtsa seaduspärasuseni, et sõltumata rahvaarvust on haldusastmete arv riikides väheste eranditega üks ja seesama: kolm. See tähendab, et territoriaalsete haldusastmete arv Eestis ei peaks olema mitte kaks, vaid kolm. Rahvaarvu vähenemisega ei kaasne mitte haldusastmete arvu n , vaid astmetel olevate haldusüksuste arvu K_n vähenemine. See on loomulik, sest Euroopa riikide elanike kultuuritasemele vastav teenuste vajaduse diapaseon on kõikjal ühesugune. Kaheastmeline või -järguline avalike teenuste põhine haldusterritoriaalne süsteem on iseloomulik feodaalühiskonnale, perioodile, mil rahvas käis põõsa taga ja ooperit ei külastanud.

Mõni sõna halduskordajast K_n — haldusüksuste arvust haldusastmel n . Praeguse Eesti haldusskeemi puhul on need näitajad $K_1 = 15$, $K_2 = 5$, 3 . Need arvud näitavad, et süsteem ei ole tasa-kaalus, on küürakas. Ka teadusel on oma arusaamine ilust!

Kui süsteem oleks kolmeastmeline ja selle kõrgeimal astmel oleks neli regiooni, oleksid süsteemile vastavad arvud $K_1 = 4$, $K_2 = 3, 7$, $K_3 = 5, 3$ — ja süsteem oleks lähedane ideaalsele. Sel juhul oleks võimalik elanike vajadusi jaotada halduskeskuste vahel otstarbekohasemalt ja nende arengu nimel sihikindlamalt tegutseda kui praegu.

Siiski ei tegele Eesti riigi arenguprobleemidega ainult vabariigi valitsus. 2020. aastal ilmus rühma teadlaste töö aruanne *Eesti regionaaltasandi arengu analüüs* (Kattai jt 2020). See käsitleb probleeme, mis on tekkinud maakondade ja KOVide haldusalade vahel. On vaja märkida, et:

- Selles uurimuses rohkelt kasutataval terminil *regioon* ei ole midagi ühist siinses artiklis kasutatava terminiga.
- Siinne artikkel käsitleb probleeme teisel, erineval, kõrgemal tasemel: Tallinn — maakonnad.
- Kuigi uuring, millest Kattai jt aru annavad, toimus Tartu Ülikooli egiidi all, ei osalenud selles ülikooli inimgeo-

graafia ja regionaalplaneerimise õppetooli õppejõud-spet-sialistid.

Mis puudutab selle teadlasrühma ettepanekut luua maakon-dade ja valdade vahele veel üks haldusaste, siis muidugi oleks niisugusel juhul võimalik avalikke teenuseid haldusastmete vahel sihikindlamalt jaotada. Ettepaneku elluviimist raskendab aga väi-ke valdade arv mõnes maakonnas. Seda oleks võimalik teoks te-ha ainult siis, kui tükeldada vallad tagasi endisteks, ajaloolisteks haldusüksusteks. Muuseas, nii mõnedki neist, elanud üle tormi nimega 5000, tiksuvad edasi osavaldade nime all.

Oluline on siin see, et nii käesoleva artikli kui ka kõnealuse teadlasrühma uurimuse üks peamine, seejuures teineteisest sõltu-matu ja üksmeelne järeldus on, et haldamise moodus maakondade tasemel ei kõlba kuhugi. Muidugi võib ka siinse kirjatöö tulemusi eirata, nagu seda on tehtud Kattai jt analüüsi puhul. Sellest oleks aga lõpmata kahju — ja kahju saaks eelkõige osaks riigile.

Regionaalarengu dokumentidega tutvumisest jääb mulje, et ametnikud mitte ei lahenda probleeme, vaid loovad uusi, mille lahendamiseks on vaja nii üha uusi seadusi kui ka üha uusi mitte millegi eest vastutavaid ühiskondlikke nõukogusid.

5. EESTI HALDUSTERRITORIAALSE JAOTUSE TEADUSPÕHINE VISIOON

*Kunagi on öeldud, et Eesti on teaduspõhine riik!
Teadus on mõte, mis areneb. Proovigem siis
selle arenguga ühineda!*

Milline peaks olema Eesti haldusterritoriaalne skeem? Selle loo-mulikuks aluseks ei saa olla miski muu kui sotsiaal-majandusgeo-graafiliste põhimõtete järgi loodud versioon. Niisugune on Sal-me Nõmmiku pool sajandit tagasi välja töötatud kolmeastmeli-ne territoriaalsüsteem. Selle esimesel, kõrgeimal astmel oli siis viis regiooni. See erines praegu väljakuulutatud arenguregiooni-de arvust ühe liigse — saarte võrra, mis sel ajal kujutasid endast

suletud piiritsooni. Süsteemi teisel ja kolmandal astmel olid siis rajoonid (maakonnad) ja külanõukogud (vallad).

Sellest ajast on möödunud pool sajandit. Muutused riigikorras, majanduses ja tarbimisvajadustes lubavad teha esialgses skeemis mõningaid korrektiive, millest peamine on regioonide arvu vähendamine viielt neljale, sest saared on kaotanud oma eristaatuse. Seega on sotsiaal-majandusgeograafia-põhised regioonid ligilähedased Eesti arenguregioonidele. Vahe on selles, et praegused neli arenguregiooni on ainult deklaratiivsed, tolleaegsed regioonid olid süsteemi osad.

Kolmeastmelise haldussüsteemi korral oleks avalikke teenuseid võimalik jaotada nelja taseme vahel.

1. tase. Riikliku taseme teenused, mida osutab pealinn Tallinn: siin on riigi valitsus oma ministeeriumidega, riigi esinduskeskused (Rahvusooper Estonia, lauluväljak), rahvusraamatukogu, kompleks kõrgkoole jm.

2. tase. Regionaalsed teenused, mida osutavad regioonide (tõmbe)keskused Tallinn, Tartu, Pärnu ja Narva. Mis puudutab Virumaad, siis väikelinn Jõhvi ei saa teaduspõhiselt kuidagi regiooni tõmbekeskus olla! Regioonides on või peavad olema regionaalhaiglad, KAPO osakonnad, päästkeskused, kõrgkoolid või nende filiaalid, teatrid, spordihallid, suuremate tribüünidega staadionid, siseujulad, keskraamatukogud. Need on transpordisõlmed, nendes on lennujaamad (v.a piirilinn Narva) ja vangimajad (puudub Lääne-Eestis).

3. tase. Ülejäänud episoodilised teenused, mida osutatakse maakondade riigimajade juhtimisel.

4. tase. Igapäevased teenused, mille osutamist korraldavad kohalikud omavalitsused.

Muidugi ei ole see süsteem jäik. Eelkõige on tegu orientiiriga, missuguseid teenuseid on ühe või teise astme halduskeskuses kindlasti vaja osutada.

Põhjendatud vajaduse korral võivad kõrgema astme keskuse teenuseid osutada ka madalama astme keskused ja peavadki se-

da tegema. See on loomulik, sest asulate süsteemid territooriumil ei ole ilusti sümmeetrilised, nagu neid kujutas Christaller, vaid deformeeritud, nii et osa haldusüksusi on keskusest palju kaugemal kui enamik teisi. Eestis on niisugusteks keskusteks Rakvere (Põhja-Eesti arenguregioonis), Viljandi (Kagu-Eesti arenguregioonis) ja Kuressaare, tinglikult ka Kärddla (Lääne-Eesti arendusregioonis). Neis võiks osutada mõningaid teenuseid, mis on iseloomulikud regioonikeskustele.

Teiseks erandiks on ajalooliselt tekkinud keskuse eripära. Näiteks on Tartu Ülikooli kliinikum, kus osutatakse riigitaseme teenuseid.

Kui täpsustada igal astmel osutatavate teenuste nimekirja, oleks niisugune süsteem aluseks teenuste arenguplaanidele ning aitaks vähendada vaidlusi, lobitööd ja hääletamist selle üle, mida ja kus arendada ning kuhu mida ehitada.

*

Kui regioonid on olemas, siis kuidas neid hallata? Kas paberil või territoriaalses tegelikkuses? Mida regioonide — ja mitte ainult nende — haldamiseks vaja oleks? Oleks vaja täiemõõdulist regionaalministeeriumi, mis mitte ainult ei haldaks, vaid koostaks ka arenguplaane ja vastutaks nende elluviimise eest. Ministeeriumi osakonnad peaksid olema kõigis regioonides ja nende koosseisus allüksused, mis asendaksid riigimajade koosolekusaale. Ja kõik üksused peaksid juhinduma teadusest, mitte eeskirjadest. Kõik peaks olema loogiline, lihtne ja läbipaistev.

Kaks märkust. Esiteks, ma ei tea, kust leida sellele ministeeriumile kõrgema haldusastme juhtivaid spetsialiste. Teiseks, ministeeriumi regionaalosakondade ametnikud peaksid perekonniti elama oma teenistuskohas — et enda ja pere nahal tunda hallatava territooriumi avalike teenuste häid ja halbu külgi. Nahk on kohati parem indikaator kui silmad-kõrvad, internetist rääkima. Pretendeerimata absoluutsele tõe arvaksin, et selles ministeeriumis võiks olla ka teisi vajalikke osakondi, sealhulgas KOVi nõustamis- ja infoosakond.

6. LÕPETUSEKS, AGA MITTE LÕPUKS

Ekslik tee viib lõpuks umbtänavasse!

Milleks see lugu? Et tutvustada lugejale Eesti kolmeastmelist teaduspõhist haldusterritoriaalset süsteemi kui võimalikku alternatiivi praegusele poliitpõhisele kaheastmelisele skeemile. Ma ei ole naiivne ega arva, et lugenud seda kirjutist, hakkavad poliitikutud haldusreformi tulemusi teaduslikele rööbastele teisendama. Ma tean, et veerand sajandit kestnud reformi tulemused on kanooniseeritud pühaks lehmaks. Ja ka seda, et reformi tulemust, mis nõuab järjekindlat täiendamist, peavad poliitikutud reformi väärtuseks. Aga mina arvan, et kui uus asi nõuab järgnevalt pidevat remonti, siis see ei ole asja väärtus, vaid annab tunnistust asja puudulikkusest.

Mõnikord jõuab teadus rahva hulka suure hilinemisega ja moonutatud kujul, millest annab tunnistust ka siin kirjutatu. Olen aga veendunud, et kunagi sunnib elu valitsejaid-poliitikutid lõpuks lõpuks pöörduma teaduse poole, nagu see on juhtunud seoses kliimamuutuse ja pandeemiaga. Praegusel juhul on vastav teadusala — sotsiaal-majandusgeograafiline rajoneerimine — tõrjutud kaugesse minevikku. Meie kohus on see sealt tagasi tänapäeva tuua.

Autor tänab Salme Nõmmiku kunagisi õpilasi, TÜ emeriitprofessorit Ott Kursi ja TTÜ emeriitprofessorit Sulev Mäeltsemeest ning klassivennast ajakirjandusveterani Sulev Uusi moraalse toetuse ja kasulike vestluste eest.

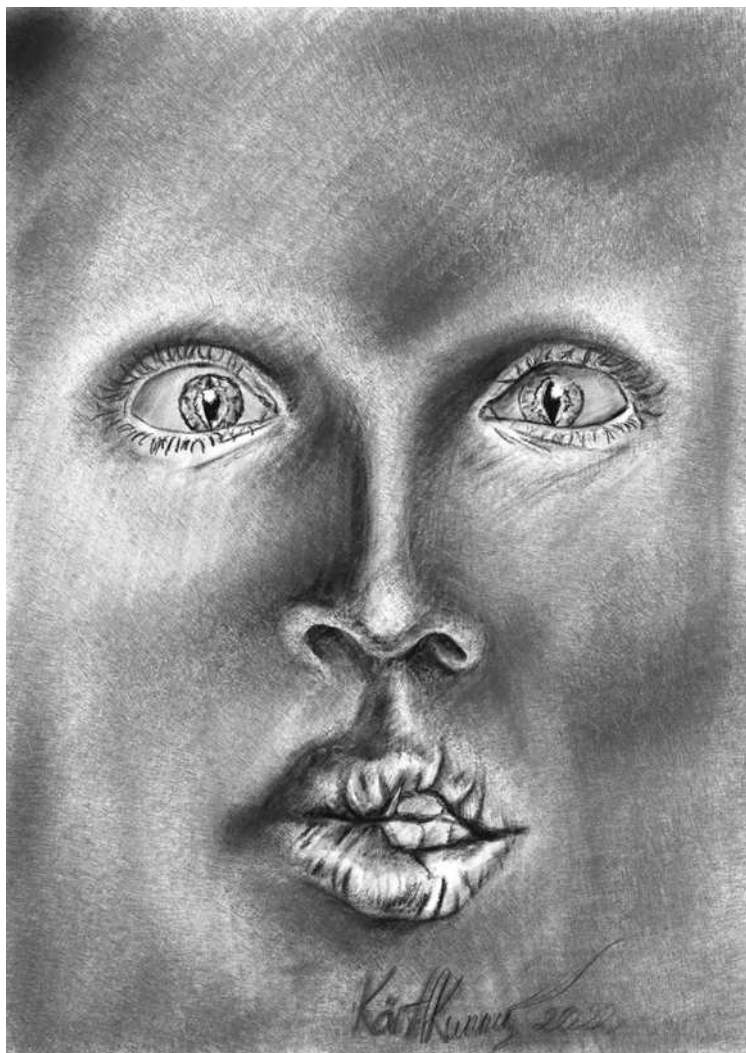
Kirjandus

Christaller, Walter 1980 (1933). *Die zentralen Orte in Süddeutschland: Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischer Funktion*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft

- Engelbrecht, Jüri, Erki Tammi 2018. *Eesti teaduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- Kattai, Kersten, Sulev Lääne, Georg Sootla, Katri-Liis Lepik, Ave Viks, Indrek Saar, Veiko Sepp, Rivo Noorkõiv, Sulev Mäeltsemees 2020. *Eesti regionaaltasandi arengu analüüs: regionaalse valitsemise mudelite kujundamise ettepanekud. Lõpparuanne*. Tallinn: Harjumaa Omavalitsuste Liit
- Mereste, Nõmmik 1984 = Мересте Уно, Ныммик Сальме. *Современная география: вопросы теории*. Москва: Мысль
- Mäeltsemees, Sulev 2018. Mis ja miks võinuks olla teistmoodi 2017. aasta haldusreformi ettevalmistuses? — Sulev Valner (toim.). *Haldusreform 2017. Artiklite kogumik: otsused, taustad, elluviimine*. Tallinn: Menu Meedia, lk 113–122
- Nõmmik, Riho 2001. Vanker ees, hobune järel. — *Postimees*, 5. veebruar
- Nõmmik, Riho 2002. Nõunikest, haridusest, käitumisest ja riigist. — *Postimees*, 8. märts
- Nõmmik, Riho 2018. Milleks teadmised, kui on antud võim? Haldusreform tekitab konfliktid elanike tegelike vajaduste ja võimude pealesunnitud tingimuste vahel — *Eesti Päevaleht*, 14. mai
- Nõmmik, Riho 2020. Salme Nõmmiku tee majandusgeograafiast sotsiaal-majandusgeograafiasse. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, nr 45, lk 141–164
- Nõmmik, Riho 2021. Salme Nõmmiku teadustrükised. — *Kaks teed teaduses*. Tallinn: SE&JS, lk 237–244
- Nõmmik 1956 = Ныммик Сальме. Юго-Восток Эстонской ССР (экономико-географический очерк). Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. Тарту-Ленинград
- Nõmmik 1970 = Ныммик Сальме. Сущность, задачи и методдробного экономического районирования (на примере Эстонской ССР). Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук. Тарту-Москва
- Nõmmik, Salme 1979. *Eesti NSV majandusgeograafia*. Tallinn: Valgus

RIHO NÕMMIK (1936) on lõpetanud Moskva Ülikooli füüsikateaduskonna (1960) ja sama ülikooli aspirantuuri (1963) ning kaitsnud samas

kandidaativäitekirja tuumafüüsika alal (1968) ja doktoriväitekirja kosmosefüüsika alal (1998). Aastatel 1964–1968 osales Tõraveres atmosfäärivälise miniobservatooriumi Kosmos-215 teadusaparatuuri loomise ja seotud uurimistöös ja aastatel 1969–2017 töötas Moskva Ülikooli tuumafüüsika instituudis. Ta on mitme uudse kosmoseeksperimenti autor või kaasautor, teinud kindlaks planeetidevahelisi radiaatsioonivälju iseloomustavad seaduspärasused ja koostanud nende väljade dünaamikat kirjeldavad arvutusmodelid, mis on seni ainsad omataolised ja millest kaks on kinnitatud rahvusvaheliseks standardiks. Paarikümne aasta kestel on ta olnud Rahvusvahelise Standardiorganisatsiooni kosmose keskkonna töörühma juhtiv ekspert. Mõttekaaslase ja mitme trükise kaasautorina assisteerinud oma ema, geograafidoktor Salme Nõmmikut (1910–1988) tema teadustöö eri etappidel. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Teadusega Maalt Marsile: Dokumentaaljutustus” (2020, nr 3, lk 387–416), “Koloniseerime kosmose. Laipadega?” (2020, nr 10, lk 1751–1775) ja “Reis Marsile. Milleks?” (2022, nr 3, lk 387–397).

KÄRT KUNNUS. Sisekõne (2022)

KÜBORGI MANIFEST

Teadus, tehnoloogia ja sotsialistlik feminism 20. sajandi lõpul

Donna J. Haraway

Tõlkinud Indrek Männiste, Toomas Kiho

MIKROKIIBINAISED

Võtan nüüd kokku, milline on naise ajalooline koht arenenud tööstusriikides, mis osalt allub teaduse ja tehnoloogia kujundavatele ühiskondlikele suhetele. Kui idee poolest oligi kunagi võimalik iseloomustada naise elu avaliku ja erasfääri eristamise kaudu — nagu kujutletakse töölisklassi vabriku ja kodu vahel jagatud elu, kodanluse turu ja kodu vahel jagatud elu ning sugude eraja poliitilise sfääri vahel jagatud eksistentsi —, oleks see praegu täiesti eksitav ideoloogia, mis ei suuda näidata, kuidas nende dihhotoomiate paarismõisted teineteist praktikas ja teoorias vastastikku konstrueerivad. Mina pooldan ideed võrgustikust, kus

Algus eelmises numbris.

“A Cyborg Manifesto” was previously published as “Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s,” *Socialist Review*, No. 80 (1985). It is reprinted here by permission of the author and the University of Minnesota Press from the volume *Manifestly Haraway* by Donna J. Haraway (University of Minnesota Press, 2016). Copyright © 2016 by Donna J. Haraway. All rights reserved.

ruume ja identiteete on rohkesti ning isikliku keha ja kehapoliitika piirid lasevad läbi. “Võrgustumine” on korraka nii feministlik praktika kui hargmaine korporatiivne strateegia — ja võrgu koovad opositsioonilised küborgid.

Naaskem varasema kujutluse juurde domineerimisinformaatikast ja vaadelgem üht võimalikku naise “kohta” mikrokiibil, puudutades vaid mõnda idealiseeritud ühiskondlikku positsiooni, nagu neid eeskätt arenenud kapitalistlikus ühiskonnas näha: kodu, turg, tasustatud töökoht, riik, kool, kliinik-haigla ning kirik. Kõik need idealiseeritud paigad on üksteisega loogiliselt ja praktiliselt seotud, pilt sarnaneb holograafilise fotoga. Et saaksime teha vajalikku analüüsi ja praktilist tööd, vaatlen kehtivate ühiskondlike suhete mõju, mis tulenevad uutest tehnoloogiatest. Ent naistele pole nendes võrgustikes “kohta”, on üksnes erinevuste ja vastuolude geomeetria, mis on naiste küborgidentiteedi jaoks keskne. Kui me õpime neid võimuvõrgustikke ja vastavat ühiskonnaelu mõistma, võime avastada uusi seoseid ja uusi koallitsioone. Järgnevat loetelu pole võimalik lugeda “samastumise”, ühtse mina vaatepunktist. Küsimus on hajumises. Eesmärk on diasporaas ellu jääda.

Kodu: Naiste juhitud majapidamised, sarimonogaamia, meeste põgenemine, eakad naised üksinda, kodutööde tehnoloogia, tasustatud töö kodus, kurnavate kodukäitiste taassünd, kodune äri ja kaugtöö, elektroonne kodutööndus, kodutus linnades, ränne, modularhitektuur, tugevdatud (simuleeritud) tuumperikond, laialdane koduvägi.

Turg: Jätkuvalt naiste päralt olev tarbimistöö,⁵⁵ kus viimasel ajal meelitatakse ostma uute tehnoloogiate järgi lademetes toodetud uusi kaupu (eriti kuna võidujooks industrialiseerunud ja industrialiseeruvate riikide vahel vältimaks ohtlikku massilist töötust sunnib neid otsima üha suuremaid uusi turge selgelt üha vähem vajavatele tarbekaupadele); bimodaalne ostujõud, kusjuures reklaam suunatakse mitmesugustele jõukamatele elanikerühmadele, jättes varasema masside turu kõrvale; tööjõu ja tarbekaupade jaoks suu-

⁵⁵*Tarbimistöö* tähistab tegevusi, mis on seotud kaupade või teenuste ostmise, kasutamise, taaskasutamise ja äraviskamisega. Mõiste on kasutusel nt ringmajanduse kontekstis. *Tlk.*

reneb mitteformaalsete turgude tähtsus ning tekib kõrgtehnoloogiline rikas turg; elektroonsete pangaülekannetega seotud jälgimissüsteemid; turg kaugeneb üha enam otsesest tööpanusest (kaubatamine), mis viib välja mõttetult utopiliste või samavõrd küüniliste kogukonnateooriateni; turundus- ja rahastussüsteemi tohtu mobiilsus (abstraktsioon); seksi- ja tööturu põimumine; abstraktse ja võõrduvad tarbimise järjest suurem seksualiseerimine.

Tasustatud töökoht: Säilib selge sooline ja rassiline tööjaotus, ent palju rohkem valgeid naisi ja värvilisi inimesi saab osa privilegieeritud töökohtadest; uute tehnoloogiate mõju naiste tööle mitmesugustes asutustes, teeninduses, tootmises (eriti tekstiilitööstuses), põllumajanduses või elektroonikas; tööliklassi teisenemine kõikjal maailmas; areneb uutmoodi tööajakorraldus, et lihtsustada kodutöömajandust (paindlik tööaeg, osaline tööaeg, ületööaeg, ajapuudus); töötamine kodus ja väljas; kasvab nõudlus kahetasandilise palgasüsteemi⁵⁶ järele; tähelepanuväärsel hulgal sularahast sõltuvaid inimesi kogu maailmas, kel pole püsivat tööd olnud ega ole selleks lootustki; enamik tööjõudu on "marginaalne" või "feminiseerunud".

Riik: Heaoluriigi lagunemine jätkub; detsentraliseerimine koos suurenenud järelevalve ja kontrolliga; telemaatiline kodakondsus; imperialism ja poliitiline võim laias laastus selle põhjal, kas infot on palju või vähe; üha enam on paljud ühiskonnarühmad üha suurema kõrgtehnoloogilise militariseerimise vastu; kapitalimahutused kontoritöösse kasvavad ja töökohti avalikus teenistuses jääb vähemaks, mis toob kaasa värviliste naiste tööjõu liikumise; materiaalse ja ideoloogilise elu ja kultuuri kasvav erastamine; erastamise ja militariseerimise tihe lõimumine, kodanlik-kapitalistliku era- ja avaliku elu kõrgtehnoloogilised vormid; eri ühiskonnarühmad pole üksteisele nähtavad, mis on seotud abstraktsesse vaenlasesse uskumise psühholoogiliste mehhanismidega.

Kool: Süvenev side kõrgtehnoloogilise kapitali vajaduste ja kõigi avaliku hariduse tasemete vahel koos rassi-, klassi- ja sooliste eri-

⁵⁶Kahetasandiline palgasüsteem on palgakorraldus, kus ühele osale töolistest makstakse madalamat palka kui teisele. Põhjuseks võib olla nt tööandja soov tunnustada kogenumaid ja tublimaid töölisi või soov maksta tulemuspalka osale töolistest ilma palgafondi suurendamata või uusi töölisi madalama palgaga tööle võttes hoopis palgafondi vähendada. *Tlk.*

sustega; juhtivad klassid kaasatakse haridusreformi ja hariduse rahastamisse, ohverdades veel säilinud progressiivse demokraatliku haridusstruktuuri, mis puudutab õpilasi ja õpetajaid; tehnokraatlikus ja militariseeritud kultuuris toodab haridus massilist rumalust ja rõhumist; dissidentlikud ja radikaalsed poliitilised liikumised levitavad üha enam teadusvastast müstikat; püsib valgete naiste ja värviliste inimeste suhteline kirjaoskamatus teaduses; teaduspõhise rahvusvahelistumise tõttu (eriti elektroonika- ja biotehnoloogiaettevõtetes) muutub haridus (eriti kõrgharidus) üha tööstuslikumaks; kõrgelt haritud rohkearvuline eliit üha bimodaalsemas ühiskonnas.

Kliinik-haigla: Masina ja keha seos tiheneb; mõtestatakse ümber avalikud metafoorid, mis suunavad igäihe arusaama oma kehast eriti reproduktiooni, immuunsüsteemi toimimise ja “stressinähtudega” seoses; reproduktiivpoliitika muutub intensiivsemaks vastuseks seni adumata maailmaajaloolisele nihkele, kus naised omandavad kontrolli oma paljunemise üle; tekivad uued, enneolematult spetsiifilised haigused; vaieldakse tervise tähenduse üle ja võideldakse tervishoiu vahendite pärast keskkonnas, mis on kõrgtehnoloogiliste toodete ja protsesside päralt; tervishoiualane töö feminiseerub jätkuvalt; üha enam võideldakse riikliku vastutuse eest tervishoius; populaarsete terviselikumiste ideoloogia annab jätkuvalt Ameerika poliitikas tooni.

Kirik: Fundamentalistlikud “supersäästlikud” e-juhlustajad õnnistavad e-kapitali liitu automatiseeritud fetišjumalatega; tõuseb kiriku tähtsus militariseeritud riigile vastu astumisel; keskne võitlus naiste tähtsuse ja võimu pärast religioonis; poliitilises võitluses on spirituaalsus koos soo ja tervisega jätkuvalt omal kohal.

Domineerimisinformaatika pole midagi muud kui ebakindluse ja kultuurilise vaesumise teravnemine, kui kukuvad kokku kõige haavatavamate elatisvõrgustikud. Kuivõrd see kõik on suuresti seotud teaduse ja tehnoloogia sotsiaalsete suhetega, on olemas ilmne vajadus sotsialistlik-feministliku poliitika järele, mis tegeleks teaduse ja tehnoloogiaga. Palju sellest ongi teoksil, ja üks poliitikategemiseks olegi siin rikkalikult ainek. Näiteks peaks meie kõigi jaoks olema tähtsaim aidata naispalgatöötajatel arendada

ühise võitluse teid, nagu näiteks SEIU⁵⁷ District 925.⁵⁸ See on süvitsi seotud tööprotsessi tehnilise ümberstruktureerimisega ja töölisklassi ümberformeerimisega. See võimaldab ka töö korraldamist avaramalt mõista, nii et võetaks arvesse kogukondlikke, soolisi ja perekondlikke teemasid, mida pole kunagi peetud tähtsaks valgete meeste enamusega tööstusametiühingutes.

Teaduse ja tehnoloogia ühiskondlike vahekordadega seotud struktuursed ümberkorraldused tekitavad tugevat ambivalentsi. Lõppkokkuvõttes pole aga tarvis väga masenduda kõigest, mille toovad kaasa 20. sajandi lõpu naiste vahekorrad töö, kultuuri, teadmisloome, seksuaalsuse või paljunemisega nende kõigis aspektides. Täiesti põhjendatult märkab marksism kõige paremini eksploateerimist, kuid jääb hätta selle mõistmisega, mis ainult näeb välja kui väärtadvus või kus inimesed ise on kaasosalised enda hiliskapitalismiaegses rõhumises. Ülioluline on mees pidada, et enamjaolt on kadunud, võib-olla iseäranis naiste vaatepunktist, rõhumise mürgised vormid, mida aga praeguse vägivalla taustal nostalgiliselt suisa loomulikuks peetakse. Vaadeldes lõhkisi ühtsusi, mille on kaasa toonud kõrgtehnoloogiline kultuur, ei tähenda ambivalents mitte teadvuse kateoorilist liigitamist kas “selgepilguliseks kriitikaks, mis on põhistamas kindlat poliitilist epistemoloogiat” või “manipuleeritud väärtadvuseks”, vaid peent arusaamist eelseisvaist naudinguid, kogemustest ja võimust, mis on suuteline tõepoolest mängureegleid muutma.

⁵⁷Service Employees International Union'i kontoritöötajate organisatsioon Ameerika Ühendriikides. [SEIU (eesti k 'teenindustöötajate rahvusvaheline ametiühing') on 1921. aastal Chicagos asutatud ametiühing, mis koondab eeskätt tervishoiu-, avalike teenuste ning hooldus- ja turvatöötajaid USAs, Kanadas ja Puerto Ricos. Praegu on ühingul u kaks miljonit liiget. *Tlk.*]

⁵⁸925 ehk 9to5 oli 1973. a Bostonis asutatud naisõiguslaste organisatsioon, mis tegeles naiste töötingimuste parandamisega USAs. 1977 koliti Clevelandi ja ühineti sealsete mõttekaaslastega ühinguks, mis sai hiljem tuntuks kui National Association of Working Women — see töötavate naiste assotsiatsioon asus 1981. a koostööle SEIUGa ning sellest tekkis USA üleriiklik kontoritöötajate ametiühing nimetusega SEIU District 925. *Tlk.*

On põhjust olla lootusrikas, nähes tekkimas uut tüüpi, ras-side-, sugude- ja klassideülest ühtsust, samal ajal kui need sotsialistlik-feministliku analüüsi elementaarühikud ise on läbi te-gemas suuri muutusi. Üha painavamaks on muutumas raskused, mida kogetakse üleilmselt seoses teaduse ja tehnoloogia ühis-kondlike vahekordadega. Aga mida just kogetakse, polegi nii ilm-selge — meil pole piisavalt täpseid vahendeid, et üheskoos jõu-da teooriani, mis seda kogemust asjalikult seletaks. Olemasole-vad — marksistlikud, psühhoanalüütilised, feministlikud või ant-ropoloogilised katsed seletada kas või “meie enda” kogemust on mannetud.

Olen täiesti teadlik oma kummalisest olukorrast, mis tuleneb minu eluloost: ühele katoliiklikule iiri tüdrukule sai doktorikraad bioloogias võimalikuks tänu Sputniku⁵⁹ mõjule USA riiklikus teadus- ja hariduspoliitikas. Minu keha ja vaimu on konstruee-rinud Teise maailmasõja järgne võidurelvastumine ja külm sõda niisama palju kui naisliikumised. Selmet keskenduda praeguste-le lüüasaamistele, on palju lootusrikkam keskenduda poliitikale, mis oli mõeldud tootma Ameerikale tehnokraate, aga tootis vastu ootusi ka suure hulga teisitimõtlejaid.

Feministlikust vaateviisist, mis on alati erapoolik, tulenevad meie ootused poliitilisele organiseerumisele ja poliitikas osale-misele. Meile pole täielikkust vaja, et töötada hästi. Feministlik unistus ühisest keelest nagu kõik unistused täiuslikult tõesest kee-lest ja täiuslikult usaldusväärsest kogemuse nimetamisest on to-taliseeriv ja imperialistlik. Selles mõttes on ka dialektika unis-tuste keel, mis püüab vastuolusid lahendada. Vahest võime, iroo-niliselt, loomade ja masinatega segunemisest õppida seda, kui-das mitte olla Mees — see Lääne logose kehastus. Naudinguist nendes võimsates ja keelatud segunemistes, mille on teinud välti-matuks teaduse ja tehnoloogia ühiskondlikud vahekorrad, võibki selgineda feministlik teadus.

⁵⁹Mõeldud on esimest Maa tehiskaaslast Sputnik-1, mis lennutati or-biidile Nõukogude Liidust 4. oktoobril 1957. *Tlk.*

KÜBORG: POLIITILISE IDENTITEEDI MÜÜT

Soovin lõpetada müüdiga identiteedist ja piiridest, mis võiks tulla kasuks 20. sajandi lõpu poliitilistele kujutlustele. Siinjuures olen tänu võlgu niisugustele kirjanikele nagu Joanna Russ,⁶⁰ Samuel R. Delany,⁶¹ John Varley,⁶² James Tiptree Jr,⁶³ Octavia But-

⁶⁰Joanna Russ (1937–2011) oli Ameerika kirjanik ja radikaalne feminist. Tuntuimad teosed on satiiriline ulmeromaan *Naismees* (The Female Man, 1975), sarkastiline käsiraamat *Kuidas takistada naisi kirjutamast* (How to Suppress Women's Writing, 1983) ja jutukogumik *Alyxi seiklused* (The Adventures of Alyx, 1976). *Tlk.*

⁶¹Samuel R. Delany (sünd 1942) on Ameerika kirjanik ja kriitik, paljude kirjandusauhindade laureaat, tema tuntuimaks teoseks on 11 mõõga- ja nõidusejuttu koondav neljaköiteline jutukogumik *Naasmine Nevèryoni* (Return to Nevèryon): *Nevèryoni jutud* (Tales of Nevèryon, 1979), *Nevèryóna* (1983), *Põgenemine Nevèryonist* (Flight from Nevèryon, 1985) ja *Naasmine Nevèryoni* (1987). *Tlk.*

⁶²John Varley (sünd 1943) on Ameerika ulmekirjanik. Tema loominguks kuulub nt Gaia triloogia, mis koosneb romaanidest *Titaan* (Titan, 1979), *Võlur* (Wizard, 1980) ja *Deemon* (Demon, 1984). Eesti keeles on avaldatud ulmekogumik *Doktor Surma saar; Barbiemõrvad* (2012, tlk Arvi Nikkarev) ja teaduslik-fantastiline põnevik *Millennium* (2014, tlk Mare Tammark). *Tlk.*

⁶³James Tiptree Jr oli varjunimi, mida kasutas Alice Bradley Sheldon (1915–1987) — Ameerika teadusulmekirjanik, kelle puhul polnud kuni 1977. aastani laiemalt teada, et tegu on naisega. Teoseid: lühijuttude kogumik *Vana primaadi tähelaulud* (Star Songs of an Old Primate, 1978), romaan *Maailma seintest üles* (Up the Walls of the World, 1978). *Tlk.*

ler,⁶⁴ Monique Wittig⁶⁵ ja Vonda McIntyre^{66, 67} Nead on teejuhid, kes jutustavad meile kehastunud olemisest kõrgtehnoloogilistes maailmades. Nad on küborgiteoreetikud. Kehaliste piiride ja ühiskondliku korra kontseptsioonide selgitamisel tuleb tunnustada antropoloog Mary Douglast,⁶⁸ kes on aidanud meil mõista, kui väga sõltub meie maailmanägemine ja seega ka poliitiline keel sellest, kuidas me oma keha kujutame (Douglas 1966, 1970).

⁶⁴Octavia Butler (1947–2006) oli Ameerika mustanahaline kirjanik, esimene teadusulme autor, kes pälvis USA maineka MacArthuri stipendiumi. Romaane: *Minu meele meel* (Mind of my Mind, 1977), *Ellujääja* (Survivor, 1978), *Sugulased* (Kindred, 1979), *Metsik seeme* (Wild Seed, 1980) ning triloogia *Xenogenesis* (hilisema pealkirjaga *Lilithi pesakond* (Lilith's Brood)), mis koondab romaanid *Koidik* (Dawn, 1987), *Täisea riitused* (Adulthood Rites, 1988) ja *Valmik* (Imago, 1989). *Tlk.*

⁶⁵Monique Wittig (1935–2003) oli Prantsuse romaanikirjanik ja feminist. Feminismiteooriasse on ta toonud *heteroseksuaalse lepingu* mõiste (*contrat hétérosexuel*). Ta oli 1970. aastatel mitme feministliku rühmituse asutaja, sh esimese Prantsuse lesbirühma ellukutsuja. Kirjanduslikus loomingus on ta püüdnud nii stilistiliselt kui sisuliselt ületada soolisi piire, tema romaani *Geriljad* (Les Guérillères, 1969) peetakse kogu maailma lesbifeminismi lähtepunktiks. *Tlk.*

⁶⁶Vonda McIntyre (1948–2019) oli Ameerika ulmekirjanik. On kirjutanud mitmeid romaane, nt *Unenäouss* (Dreamsnake, 1978), *Superluminaalne* (Superluminal, 1983), samuti mitu menukat “Star Treki” ja “Tähesõdade” sarja teksti. *Tlk.*

⁶⁷Vt King 1984. Lühendatud nimekirja feministliku teadusulme teostest, millele tugineb käesoleva essee teemadering: Butler 2001, 1984, 2003, 1979; Charnas 1955; Delany 1979; McCaffery 1969, 1978; McIntyre 1983, 1978; Russ 1983a, 1975; Tiptree Jr 1978a, 1978b; Varley 1979, 1981, 1984.

⁶⁸Mary Douglas (1921–2007) oli Briti sotsiaalanthropoloog, lõpetas Oxfordi ülikooli, töötas mitmel pool maailmas, uuris mh leele rahvast Kongos jm. Avaldanud uurimusi inimkultuuri ja sümbolismi seostest ning võrdlevast usuteadusest. Tema tuntuim teos on *Puhtus ja oht* (Purity and Danger, 1966; eesti k 2015, tlk Triinu Pakk), milles ta analüüsib puhtuse ja mustuse vahetõrget eri ühiskondades ja kontekstides. Douglas valiti 1989. a Briti Akadeemiasse. *Tlk.*

Prantsuse feministid, nagu Luce Irigaray⁶⁹ ja Monique Wittig, teavad, hoolimata omavahelistest erinevustest, kuidas kirjutada keha; kuidas kehakujutistest — Wittigi puhul: keha tükkideks võtmisest ja taas kokkupanemisest — kokku kududa erootikat, kosmoloogiat ja poliitikat.⁷⁰ Ameerika radikaalfeministid, nagu Susan Griffin,⁷¹ Audre Lorde⁷² ja Adrienne Rich,⁷³ on põhjalikult mõjutanud meie poliitilisi kujutelmi, ja võib-olla ülemääragi ahtaks muutnud meie arusaamad sõbralikust kehast ja poliitilisest keelest.⁷⁴ Nad rõhutavad kõike orgaanilist ja vastanduvad kõige-

⁶⁹Luce Irigaray (sünd 1930) on Belgia päritolu Prantsuse lingvist, filosoof ja feministlik psühhoanalüütik, on uurinud naisi puudutava keele kasutust ja väärkasutust. Tema tuntuim teos on *Teise naise spekulum* (Speculum. De l'autre femme, 1974), milles ta analüüsib suurte filosoofide tekste läbi freudistliku fallotsentrilise peegli (Platon, Aristoteles, Kant, Hegel jt). *Tlk.*

⁷⁰Prantsuse feministid küborgi heteroglossia kohta: Burke 1981; Irigaray 1977, 1979; Marks, Courtivron 1980; *Signs*, sügis 1981; Wittig 1975; Duchén 1986. Mõne frankofoonse feminismivoolu teksti tõlget inglise keelde vt *Feminist...* 1980.

⁷¹Susan Griffin (sünd 1943) on Ameerika ökofeministlik filosoof ja kirjanik. Oma peateoses *Naine ja loodus* (Woman and Nature, 1978) tõmbab ta paralleele keskkonnakatastroofi, seksismi ja rassismi vahele, järgmine raamat *Pornograafia ja vaikus* (Pornography and Silence, 1981) on kirjutatud pornograafiavastase feminismi positsioonilt. *Tlk.*

⁷²Audre Lorde (1934–1992) oli Ameerika kirjanik ja feminist, kes võitles aktiivselt rassismi, seksismi, klassismi, heteroseksismi ja homofobia vastu. Oma kirjanduslikus loomingus — läbimurdeteoseks luulekogumik *Süsi* (Coal, 1976), palju kuulsust on võitnud ka tema elulooline “biomütograafia” *Zami* (1982) ja esseekogu *Õde-ahutaiser* (Sister Outsider, 1984) — astub ta raevukalt ebaõigluse vastu, mida ta mustanahalise naisena oma elu jooksul koges, ning tegeleb kodanikuõiguste, feminismi, lesbilisuse, haiguse ja puuete ning afroameerika identiteedi teemadega. *Tlk.*

⁷³Adrienne Rich (1929–2012) oli Ameerika luuletaja, esseist ja feminist, mõnel hinnangul 20. sajandi teise poole loetumaid ja mõjukamaid poete, kes tegi naiste ja lesbide allasurumise teema luules keskseks. Richilt pärineb ka *lesbikontiinumi* mõiste, mis märgib kõigi naiste elu läbivat solidaarsust ja loomingulisust. *Tlk.*

⁷⁴Ent kõik need luuletajad on väga keerukad ja mitte vähem selle poolest, kuidas nad käsitlevad selliseid teemasid nagu valetamine ja

le tehnoloogilisele. Aga nende sümbolsüsteemid ja nendega seotud ökofeministlikud ja feministlik-paganlikud seisukohad, mis on tulvil organitsismi, on mõistetavad Sandovali määratluse järgi üksnes 20. sajandi lõppu sobituvate vastuideoloogiatena. Nad lihtsalt ajaks häämingusse igauhe, kes pole just sisse võetud masinatest ja hiliskapitalismi teadvusest. Selles mõttes kuuluvad nad küborgi maailma. Ent sellest on feministidel ka palju võita, kui nad haaravad otse kinni võimalustest, mis tekivad nüüd, kui on kadumas selged eristused nii elusolendi ja masina vahelt kui ka samalaadsed eristused, mis struktureerivad läänelikku mina. See, et mõlemad eristused on kadumas korraga, purustab domineerimismaatriksid ja avab geomeetrilisi võimalusi. Mida võiksime õppida isiklikust ja poliitilisest “tehnoloogilisest” reostusest? Vaatlen lühidalt, kuidas kaht tüüpi feministliku teadusulme tekstides, mis osalt kattuvad, mõistetakse võib-olla kasulikugi küborgi müüdi konstrueerimist: värviliste naiste ja koletislikkude minade konstrueerimist.

Varem ma juba mainisin, et identiteeti “värvilised naised” võib pidada küborgilikuks — “autsaiderliku” ühisidentiteedi alusel on moodustunud tugev subjektiivsus, mille on jäädvustanud ka Audre Lorde oma “biomütograafia” *Zami*⁷⁵ keerukates poliitilis-ajaloolistes kihistustes (Lorde 1982; King 1987a, 1987b). Selle potentsiaali saab mõõta nii materiaalselt kui ka kultuuriliselt. Selle tooni on Lorde pealkirjaga *Õde-autsaider*⁷⁶ täpselt ära tabanud (Lorde 1984). Minu poliitilises müüdis tähistab

erootika või detsentreeritud ühiseid ja isiklikke identiteete: Griffin 1978; Lorde 1984; Rich 1978.

⁷⁵*Zami* on Audre Lorde'i autobiograafiline raamat (1982), mida autor ise kutsub biomütograafiaks, kuna seostab selles nii eluloo, ajaloo kui mütoloogja. *Zami* nimi tuleb tema kinnitusest sellest, et nii kutsutakse Grenadiinide saarestiku Carriacou saarel (sealt on pärit Lorde'i ema) naisi, kes töötavad koos sõprade ja armastajatena. *Tlk.*

⁷⁶*Õde-autsaider* (Sister Outsider) on Audre Lorde'i 1984. a ilmunud esseede ja kõnede valimik, millel on olnud tohutu mõju tänapäevasele feminismiteooriale. Oma tekstides lähtub autor omaenda identiteetidest: mustanahalise lesbilise naisena, luuletajana, vähihaigena, emana ja võitleva feministina. *Tlk.*

õde-autsaiider *offshore*-naist, keda USA nais- või feminiseeritud töötajad üldiselt peavad vaenlaseks, kes takistab nende ühtsust ja ähvardab nende turvatunnet. *Onshore*, USA piiride sees, saab õe-autsaiideri abil manipuleerida eri rassist ja eri etnilise identiteediga naisi, et neid ühtede ja samade tööstusharude piires diferentseerida, omavahel konkureerima panna või ekspluateerida. “Värvilised naised” on teaduspõhises tööstuses eelistatud tööjõud, nad on päris naised, kelle igapäevaelus jooksevad kokku üleilmne seksiturg, tööturg ning paljunemispoliitika. Noored korealannad, kes on hõivatud seksitööstuses või kes panevad kokku elektroonika-seadmeid, palgatakse juba koolipingist ja valmistatakse ette mikroriibi suletud ringi jaoks. Kirjaoskus, eriti inglise keeles, eristabki “odavat” naistööjõudu, mis on hargmaistele ettevõtetele nii atraktiivne.

Vastupidiselt orientalistlikule stereotüübile “suulisest ja alge-lisest” on kirjaoskus värviliste naiste eritunnus, mille USA musta-nahalised naised ja ka mehed on surmaga riskides ajaloo jooksul kätte võitnud: õppida ja õpetada lugema ja kirjutama. Kirjutamine on keskse tähtsusega läänelikus müüdis, kus eristatakse suulisi ja kirjalikke kultuure, algelist ja tsiviliseeritud mõtteviisi ja kus viimasel ajal on need erisused hakanud kaduma “postmodernistlikes” teooriates, mis ründavad Lääne fallogotsentrismi,⁷⁷ mis on aus hoidnud tööd — monoteistlikku, fallilist, autoriteetset ja singulaarset —, ainulist ja täiuslikku nime. (Vt Derrida 1976 (eriti II osa); Lévi-Strauss 2001 (eriti “Kirjutamistund”); Gates 1985; Kahn, Neumaier 1985; Ong 1982; Kramarae, Treichler 1985.) Võistlus kirjutatu tähenduse pärast on nüüdisaegse poliitilise võitluse põhivorm. Kirjutusmängu lahtipäästmine on surmtõsine asi. USA värviliste naiste luule ja proosa on ikka käsitletud kirjutamist, juurdepääsu tähistamisvõimule; aga sedapuhku ei tohi see võim olla ei falliline ega süütu. Küborg ei tohi kirjutada pattulangemisest, ta ei kirjelda ennemuistset täiuslikkust, kui polnud

⁷⁷ *Fallogotsentrism* on Jacques Derrida 1972. a kasutusele võetud termin, milles on ühendatud fallotsentrism ja logotsentrism, s.t psühhoanalüüsi keskne mõiste *fallos* ning lääne filosoofia keskne mõiste *logos*, millega viidatakse maailmamõistmises (*logos*) maskuliinsuse (*fallos*) privilegeeritud seisundile. *Tlk.*

keelt, polnud kirja, polnud inimest. Küborg kirjutab võimest ellu jääda, aga see ei tulene algsest süütusest, vaid sellest, kui võetakse ohjad, et ise juhtida maailma, mis on pidanud teda teisejärguliseks.

Ohjadeks on sageli lood, jutud ning nende teisendid, kus loomulike identiteetide hierarhiline dualism ümber pööratakse või uude ümbrusse asetatakse. Jutustades ümber lugusid algupära kohta kummutavad küborgkirjanikud Lääne kultuuri keskseid põlvnemismüüte. Need alusmüüdid — koos oma töotusega täide minna maailma lõpus — on meid kõiki koloniseerinud. Feministlikele küborgidele kõige tähtsamad fallogotsentrilised algupäralood on kätketud aga tekstitehnoloogiasse — see on tehnoloogia, mis kirjutab maailma, biotehnoloogiat ja mikroelektroonikat —, mis alles hiljaaegu on meie kehad tekstualiseerinud kodeerimisülesandeks K³I võrestikus. Feministlike küborgilugude ülesanne on kommunikatsiooni ja informatsiooni ümberkodeerimine selleks, et kukutada juhtimine ja kontroll.

Keelepoliitika läbib värviliste naiste võitlust nii ülekantud kui otseses tähenduses, keelekäsitlused on võimsalt esindatud ka väga rikkalikus USA tänapäeva värviliste naiste kirjanduses. Näiteks *chicana*'de identiteediloomes kannavad erilist tähendust ümberjutustused pärismaise naise Malinche⁷⁸ eluloost, kellest sai uue maailma "sohirassi", mestiitside esiema, kes valdas keeli ja oli Cortési armuke. Cherríe Moraga⁷⁹ käsitleb oma raamatus *Armastus sõja-aastail* (1983) nende identiteeti, kes pole kunagi valanud oma algset emakeelt, kellele pole kunagi jutustatud oma

⁷⁸La Malinche (u 1500–1529) oli nahua indiaanlane, kes anti 1519. aastal hispaanlastele orjaks, temast sai konkistadoor Hernán Cortési tõlk ja armuke ning neil sündis u 1523. aastal poeg Martín, keda peetakse maailma üheks esimeseks mestiitsiks — El Mestizo. *Tlk.*

⁷⁹Cherríe Moraga (snd 1952) on *chicana* kirjanik ja feminist, kes on oma loominguga ja tegevusega seisnud *chicana*'de hariduse ning kultuuriliste ja pärismaiste õiguste eest. Tema esimene raamat oli inglisehispaania segakeeles kirjutatud *Armastus sõja-aastail*: *See, mis kunagi ei tulnud üle huulte* (Loving in the War Years: Lo que nunca pasó por sus labios, 1983), milles ta avalikult deklareeris oma identiteeti nii *chicana* kui lesbina. *Tlk.*

rahva lugu, kes pole kunagi tundnud seadustatud heteroseksuaalset harmooniat kultuurses Eedeni aias, ja nii ei ole neil võimalik ka oma identiteeti toetada müüdile, algse süütuse kaotamisele ega oma päritolule esiemast või -isast.⁸⁰ Moraga kirjutus, ta suurepärase kirjutamisoskus ilmneb tema luules samasuguse väega nagu Malinche puhul, kes valdas vallutajate keelt — selles avaldub loomuvastane vägivald, mis aga tagab ellujäämise. Moraga keel pole üks “tervik”, vaid teadlikult kokku põimitud inglise ja hispaania keelekimäär, mis on ju mõlemad vallutajate keeled. Ent just see kimäärlik keelekoletis, ilma et ta püüdleks vallutuseelse algkeele poole, loob värvilistele naistele erootilise, pädeva ja võimsa identiteedi. Õde-autsaideri ei viita maailma ellujäämise võimalusele mitte sellepärast, et ta oleks süütu, vaid sellepärast, et ta suudab elada piiri peal ja kirjutada ilma, et ta vajaks loomismüüti algsest ühtsusest, mis toob vältimatult kaasa maailmalõpu, kui lõplikult naaseb surmav Üks, süütu ja kõikvõimas ema — nagu inimkond on teda alati ette kujutanud —, kes lõpuks on pääsenud välja järjekordsest ringist, kus ta on oma pojale kuulunud. Kirjutusega määrab Moraga oma keha, kinnitab, et see on värvilise naise keha, selmet kaasa minna anglosaksi isa määratlemata kategooriaga või lääneliku müüdiga algusest peale kirjaoskamatust emast, keda polnud.⁸¹ Emaks oli siin Malinche, mitte Eeva enne keelatud vilja söömist. Kirjutamine määrab õe-autsaideri, mitte kirjutamisse-langemise-eelse-naise, keda vajab fallogotsentriline mehe perekond.

⁸⁰Värvilistel naistel on terav suhe kirjutamisse — selle teema ja poliitikaga tutvumiseks vt *The Black Woman*... 1985; Evans 1984; Christian 1985; Carby 1987; Fisher 1980; *Frontiers* 1980, 1983; Kingston 1976; Lerner 1973; Giddings 1985; Moraga, Anzaldúa 1981; Morgan 1984. Anglofoonsed Euroopa ja Euro-Ameerika naised on samuti oma erilise suhte kirjutamisega võimsalt üles töötanud: Gilbert, Gubar 1979; Russ 1983b.

⁸¹Cherríe Moraga isa oli valge, ema mehhiklanna. Ema hea jutuvestjanna oli Moragale otseseks eeskujuks, et temast sai kirjanik. Moraga on öelnud ka, et tema jaoks oli hirmutav aru saada, et rassi- ja klassirõhumise objekt asub tema enda sees, mitte väljaspool. *Tlk.*

Kirjutus on eeskätt küborgide tehnoloogia — pindade söövitamine 20. sajandi lõpus. Küborgipoliitika on võitlus keele eest, võitlus täiusliku kommunikatsiooni vastu, selle vastu, et ühe koodiga oleks kogu tähendus täielikult tõlgitav, mis on fallogotsentrismi keskne dogma. Sellepärast küborgipoliitika pooldabki müra ja kaitseb reostumist ning tunneb lõbu loomade ja masinate loomuvastasest ühtesulandumisest. Need on asjaolud, mis teevad mehe ja naise nii problemaatiliseks, muutes ihade struktuuri — iha aga on jõud, mis oli mõeldud looma keelt ja sugusid —, ja nii muudavad nad ka “Lääne” identiteedi, looduse ja kultuuri, peegli ja silma, orja ja peremehe, keha ja vaimu struktuuri ja reproduktsiooniviise. Algselt polnud “meie” valik olla küborg, aga see valik paneb aluse liberaalsele poliitikale ja epistemoloogiale, mis vaatab indiviidide reproduktsiooni enne “tekstide” laialdast kopeerimist.

Küborgide vaatepunktist, kus pole vaja mingit “meie” privileeritud rõhuja positsioonist lähtuvat poliitikat, mis hõlmaks iga-sugust rõhumist, lihtsalt süütuse kaotanute süütust ja looduslähedust, avanevad meile vägevad võimalused. Feministid ja marksistid on takerdunud Lääne epistemoloogilisse imperatiivi, konstrueerides revolutsioonilist subjekti kas rõhumishierarhia perspektiivist ja/või moraalse üleoleku, süütuse või loodusläheduse latentsest positsioonist. Meil pole võtta algset unistust ühisest keelest ega algset sümbioosi, mis töotaks kaitset “meeste” vaenuliku eraldumise eest, aga et me oleme sellesse tekstimängu sisse kirjutatud, millel puudub ainuõige lugemisviis — lunastuslugu, see vabastab meid vajadusest ajada poliitikat lähtudes identititseerimisest, eesrindlikest parteidest, puhtusest või emadusest. Identiteedist ilmajäetuna kuulutab see “sohiraas” marginaalide väge ja Malinche-suguste emade tähtsust. Värvilised naised on muutnud ta kurjast, meest kartvast emast emaks, kes on algusest peale kirjaoskaja ja kes õpetab ellujäämist.

See pole pelk kirjanduslik dekonstruktsioon, vaid siin nihutatakse piire. Kõigis lugedes, mis algavad algsüütusega ja kuulutavad osasaanutele ühtsusse naasmist, kujutatakse eludraamat individueerumisena, eraldumisena, mina sünnina, iseseisvumise tragöödia, kirjutamisse laskumisena, võõrdumisena — s.t sõjana,

mida mahendab kujuteldav puhkepaus Teise rinna. Neid lugusid suunab reproduktiivne poliitika — laitmatu uuestisünd, täiuslikkus, abstraktsioon. Nendes lugudes kujutatakse naisi kas paremate või halvematena, ühel nõul ollakse aga selles, et nad on vähem isekad, neil on nõrgem individuaalsus, suurem tõmme oralse poole, Ema poole ja vähem meheliku iseseisvuse poole. Ent on ka teine tee vähema meheliku iseseisvuse juurde, ja see tee ei läbi Naist, Primitiivi, Nulli, Peegelfaasi⁸² ega selle imaginaarsust. Ta läbib naisi ja muid olevikulisi ebaseadusliku päritoluga küborgi, kes pole esiemast sündinud ja keelduvad ohvri ideoloogilisest rollist, et elada päris elu. Need küborgid on inimesed, kes keelduvad märguande peale lavalt lahkumast, hoolimata sellest, kui palju kordi mõni “lääne” kommentaator teatab järjekordse primitiivi, järjekordse orgaanilise rühma kurvast lahkumisest “lääne” tehnoloogia ja kirjutuse süü tõttu.⁸³ Need päriselu küborgid (näiteks Jaapani ja USA elektroonikafirmades töötavad Kagu-Aasia maanaised, keda kirjeldab Aihwa Ong⁸⁴) kirjutavad agaralt üm-

⁸²*Peegelfaas* ehk *-staadium* on Jacques Lacani psühhoanalüütilise teooria mõiste. Peegelfaasi jõuavad lapsed umbes kuue kuu vanuses, kui nad hakkavad ennast peeglist ära tundma. Enda äratundmine viitab sellele, et mina on objekt, mitte subjekt. *Tlk.*

⁸³Tava ideoloogiliselt kammitseva militariseeritud kõrgtehnoloogiast, reklaamides tema rakendusi kõne- ja liikumispuudega või teistsuguste võimetega inimestele, omandab erilise iroonia monoteistlikus, patriarhaalses ja sageli antisemiitlikus kultuuris, kui arvuti loodud kõne lubab tummal poisil kaasa laulda *haftara*’d oma *bar mitzva*’l. Vt Sussman 1986. Sõjaline kõrgtehnoloogia muudab “võimekuse” alati kontekstitudliku ühiskondliku määratluse eriti klaariks ja koos sellega inimesed juba definitsiooni järgi puudega inimesteks — see on Tähesõdade teadus- ja arendustegevuse loomuvastane külg suuresti automatiseeritud lahinguväljal. Vt Wilford 1986.

⁸⁴Aihwa Ong on Malai hiinlaste ehk perenakani perekonnas 1960. aastal sündinud antropoloog. Ta on uurinud tänapäeva üleilmastumist ja kodakondsuse küsimusi Vaikse ookeani piirkonnas, naistööliste olukorda Malaisias jpm, teoseid: *Neoliberalism kui erand: Muutused kodakondsuses ja suveräänsuses* (Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty, 2006), *Peidus Buddha: Põgenikud, kodakondsus ja uus Ameerika* (Buddha is Hiding: Refugees, Ci-

ber oma keha ja ühiskonda (vt Ong 1987). Selles lugemismängus on kaalul ellujäämine.

Kokkuvõttes: Lääne traditsioonis on kogu aeg püsinud teatud dualism; see on olnud rõhumisloogikas ja -praktikas süsteemne, kui rõhumise all on naised, värvilised inimesed, loodus, töölised, loomad — ühesõnaga kõik, kelle ülesanne on peegeldada mina. Peamised neist muret tegevatest dualismidest on: mina/teine, vaim/keha, kultuur/loodus, mees/naine, tsiviliseeritud/primitiivne, reaalsus/näivus, tervik/osa, toimija/ressurss, valmistaja/valmistatud, aktiivne/passiivne, õige/vale, tõde/illusioon, totaalne/osaline, jumal/inimene. Mina on Üks, keda ei rõhuta ja kes teab seda teise teenimisest; teine on see, kelle käes on tulevik ja kes teab seda oma rõhumiskogemusest — mis tähendab, et mina iseseisvus on vale. Olla Üks — see on olla iseseisev, olla võimas, olla jumal; ent olla Üks on illusioon ja see tähendab, et tuleb koos teisega teha kaasa maailmalõpudialektika. Aga olla teine — see on olla mitmene, ilma selgete piirideta, narmasjas, ebaoluline. Üks on liiga vähe, aga kaks on liiga palju.

Kõrgtehnoloogiline kultuur paneb neid dualisme põneval moel proovile. Inimese ja masina vahelises suhtes pole selge, kumb kumma lõi. Pole selge, mis on vaim ja mis on keha masinales, mis on taandatavad kodeerimispraktikaks. Niipalju kui me end nii formaalses diskursuses (nt bioloogia) kui igapäevaelus (nt kiibistatud kodutöömajandus) tunneme, leiame end olevat küborgid, hübriidid, mosaiigid, kimäärid. Bioloogilistest organismidest on saanud biootilised süsteemid, kommunikatsioonivahendid nagu teisedki. Meie formaalses masina ja organismi, tehnilise ja orgaanilise tundmises puudub fundamentaalne ontoloogiline eristus. Replikant Racheli⁸⁵ kuju Ridley Scotti filmist

tizenship, the New America, 2003), temalt pärinevad mitmed kaasaegsed ühiskonnateooria mõisted, nagu *paindlik kodakondsus*, *astmeline suveräänsus* jms. Praegu on ta antropoloogiaprofessor California ülikoolis Berkeleys, kus ta töötab alates 1984. a. *Tlk.*

⁸⁵Tegelikult Rachael. Ta on tehisorganism ehk replikant, kes aga ise arvab, et on inimene. Filmis kehastas teda Sean Young. *Tlk.*

*Blade Runner*⁸⁶ esindab küborgikultuuri hirmu, armu ja peataolekut.

Üheks tagajärjeks on see, et me tajume ühendust töövahenditega kõrgendatult. Transiseisund, mida on kogenud paljud arvutikasutajad, on leidnud oma kindla koha ulmefilmides ja anekdootides. Vahest mõned mõlemapoolselt halvatud või teised raske puudega inimesed on (ja vahel ongi) kõige intensiivsemalt kogenud hübriidsust teiste kommunikatsioonivahenditega.⁸⁷ Anne McCaffrey⁸⁸ uuris oma feminismieelses raamatus *Lae, kes laulis* (1969) ühe sellise küborgi teadvust, kelles olid koos tütarlapse aju ja keeruline masinavärk ja kes moodustus pärast raske puudega lapse sündi. Soolisus, seksuaalsus, kehalisus, oskused — kõik need moodustati selles loos uuesti. Miks peaks meie keha lõppema nahapinnal või parimal juhul sisaldama teisi nahka kapseldunud olendeid? 17. sajandist kuni tänapäevani on saanud masinaid animeerida, andes neile kummitusliku hinge, et panna nad rääkima, liikuma või hoolitsema oma korrapärase arenemise ja vaimsete võimete eest. Meie organisme saab mehhaniseerida, taandada kehaks ning mõista vaimu allikana. Seesugused masina ja organismi suhted on iganenud, tarbetud. Meie jaoks, meie kujutluses ja praktilises elus võivad masinad olla proteesiseadmed, intiimkomponendid, sõbralikud minad. Kindla terviku, totaalse naise ja tema feministlike teisendite (mutantide?) jaoks ei vaja me orgaa-

⁸⁶*Blade Runner* on Inglise filmirežissööri Ridley Scotti (snd 1937) lavastatud ja kultusfilmi staatusesse tõusnud Hollywoodi ulmefilm (1982). *Tlk.*

⁸⁷James Clifford (1985, 1988) näitab veenvalt ja tunnustavalt, kuidas lääne imperialismipraktikas “mürgistatud” jonnakalt üha taas tekivad ega kao.

⁸⁸Anne McCaffrey (1926–2011) oli Ameerika-liri ulmekirjanik, kes on tuntud kui 1967. aastal alustatud ja 24 raamatust koosneva romaansarja *Perni loheratsutajad* (Dragonriders of Pern) autor. Sellest sarjast on esimene ja neljas romaan Liisi Ojamaa tõlkes olemas ka eesti keeles, vastavalt *Lohelend* (Dragonflight, 1999) ja *Lohelaul* (Dragonsong, 2001). Allpool nimetatud romaan *Lae, kes laulis* (The Ship Who Sang, 1969) on ilmunud väljaspool loheratsutajate sarja. *Tlk.*

nilist holismi.⁸⁹ Selle mõtte lõpetuseks üks väga hingelähedane tõlgendus küborgkoletiste loogikast, mis kuulub minu teise tekstirühma, feministlikku teadusulmesse.

Feministlikus teadusulmes elunevad küborgid muudavad väga problemaatiliseks nii mehe ja naise, inimese, tehise, rassikuu-luvuse, individuaalse entiteedi kui ka keha staatuse. Katie King selgitab, et sellise kirjanduse lugemine ei põhine üldiselt samas-tumisel. Tudengid, kes Joanna Russiga esimest korda kokku puu-tuvad ja kes on õppinud võõristusest vastu võtma modernistlikke kirjanikke nagu James Joyce või Virginia Woolf, ei oska mida-gi peale hakata *Alyxi seiklustega* või *Naismehega*, mille tegelased ei allu lugeja püüdlustele näha neis süütuid tervikuid, samal ajal toites tema muid ootusi, kui ta otsib kangelaslikkust, ülevoolavat erootikat või tõsist poliitikat. *Naismees* on lugu ühe genotüübi neljast variandist, kes saavad kokku, ent isegi üheskoos ei moo-dusta tervikut, ei lahenda moraalsest vägivallategude dilemmat ega vaigista üha paisuvat soolisusskandaali. Samuel R. Delany pilkab oma feministlikus teadusulmes, eriti *Nevèryoni juttudes*, loomislugusid, püüdes kummutada nende usutavust — ta teeb ümber neoliitilise revolutsiooni⁹⁰ ja mängib uuesti ümber lääne tsivilisatsiooni alguskäigud. James Tiptree Jr, kelle kirjanduslikku loomingut peeti eriti mehelikuks, kuni tuli ilmsiks tema “tõeline” soolusis, jutustab paljunemislugusid, mis põhinevad imetamisvä-listel tehnoloogiatel, näiteks kui üle põlvkonna kannavad isased järglasi kukrus ja toidavad neid. John Varley konstrueerib üli-ma küborgi, kui ta arhifeministlikult uurib Gaiat — hullumeelset jumalannat-planeeti-triksterit-vanaeite-tehnikaseadet, kelle välis-pinnal sigib rida erakordseid küborgijärgseid sümbioose. Octavia Butler kirjutab Aafrika nõiast, kes astub võluvõimetega oma ri-vaali geenimanipulatsioonide vastu (romaanis *Metsik seeme*), aja-kõverdusest, mis viib ühe tänapäeva mustanahalise ameeriklan-

⁸⁹Orgaaniline holism ehk organitsism on loodusfilosoofiline vaade, mis käsitleb universumit ja selle osi (nt inimühiskondi) kui orgaanilist tervikut või elusorganismi. *Tlk.*

⁹⁰Neoliitiline revolutsioon on nooremal kiviajal aset leidnud ühis-konna ümberkorraldamine, kui koriliselt ja jahinduselt mindi üle põllu-pidamisele ja karjakasvatusele. *Tlk.*

na orjanduse aega, kus tema vahekordadest oma valge peremehe-eellasega sõltub, kas ta ise kunagi ilmale tuleb või mitte (romaanis *Sugulased*), ning vaatleb illegitiimselt ühe lapsendatud liikidevahelise ristandlapse identiteeti ja ümbrust, kes jõuab arusaamani, et enda vaenlane on ta ise (romaanis *Ellujääja*). Romaanis *Koidik*, mis on *Xenogenesis*'e sarja esimene osa, jutustab Butler (1987) loo Lilith Iyapost, kelle eesnimi meenutab Aadama esimest, mahajäetud naist ja perekonnanimi märgib tema staatust: USAsse Nigeeriast sisserännanute poja lesk.⁹¹ Lilith on mustanahaline naine ja ema, kelle laps on surnud, temast saab vahend inimkonna transformatsiooni juures, kui toimub geenide vahetamine maaväliste armastajate-päästjate-hävitajate-geeniinseneridega, kes taasloovad Maa asurkonda pärast tuumaholokausti ning sunnivad allesjäänud inimesi endaga intiimsuhetesse.⁹² See on romaan, mis tegeleb paljunemis-, keele- ja tuumapoliitikaga müütilises võtmes, mida mõjutavad 20. sajandi lõpu rass ja soolisus.

Et Vonda McIntyre'i *Superluminaalne* on iseäranis rikas mitmesugustest piiridest üleastumiste poolest, siis sobib just tema lõpetama siinset kärbitud nimekirja paljutöotavatest ja ohtlikest koletistest, kes aitavad meil uuesti määratleda naudinguid ja poliitikat, mida pakuvad kehastumine ja feministlik kirjandus. Kirjanduses, kus ükski tegelane pole "lihtsalt" inimene, on inimese staatus ülimalt küsitav. Orca, geneetiliselt moondatud sukelduja, oskab kõnelda tapjavaaladega ja suudab ellu jääda ookeanisügavuses, aga ta unistab hoopis kosmoselendurina ilmaruumi avastamisest, mistõttu ta vajab bioonilisi implantaate, mis aga seavad ohutu tema suguluse sukeldujate ja vaalalistega. Muundumisi viiakse läbi uut arengukoodi kandvate viirusvektorite, siirdamise, mikroelektroonikaseadmete implantaatide, analoogteisikute ja muu-

⁹¹Iyapo tähendab Nigeerias kõneldavas joruba keeles 'palju raskusi'. *Tlk.*

⁹²Romaanis äratavad Lilithi tulnukad oma kosmoselaevas 250 aastat pärast Maa tuumasõda, kus oli hävinud suur osa inimkonnast ning Lilith oli kaotanud oma mehe ja lapse. Tulnukad, oankalid, on suutnud tuumakatastroofijärgse Maa muuta taas elamiskõlblikuks ja tahavad eostada koos inimestega ühise uue segarassi. Lilithist saabki esimese segaverelise oankali-inimolendi ema. *Tlk.*

de vahendite abil. Laenea saab kosmoselenduriks, kui nõustub südameimplantaadiga ja hulga teiste muundustega, mis võimaldavad ellujäämist üleminekul valguse kiirusest suurematele kiirustele. Radu Dracul elab kaugel planeedil üle viirusliku katku ja avastab endas ajataju, mis muudab kogu liigi ruumitajumise piire. Kõik need tegelased kompavad keelepiire, unistavad suhtlemisest ning kogeivad piiride paratamatust, külgetõmmet ja lähedust selleski muunduste ja ühendite maailmas. *Superluminaalne* esindab küborgi maailma määratlevaid vastuolusid teiseski mõttes: tekstiliselt hõlmab ta feminismiteooria ja koloniaaldiskursuse ühisosa teadusulmes, millele olen vihjanud käesolevas essees. Seda pika ajalooga ühisosa on paljud “esimese maailma” feministid püüdnud maha vaikida, kaasa arvatud mina oma loengutes *Superluminaalse* kohta, kuni mind peatas Zoë Sofoulis, kes oma eriasendi tõttu maailmasüsteemi domineerimisinformaatikas oli eriti valvas igasuguse imperialismi suhtes kogu teadusulmekultuuris, sealhulgas naisteadusulmes (Sofoulis *n. d.*). Austraalia feministi tundlikusega tõstis Sofoulis esile McIntyre'i kirjanikuna pigem kapten Kirki ja Spocki seikluste autorina “Star Treki” telesarjas⁹³ kui armastuslugude pajatajana *Superluminaalses*.

Lääne ettekujutuses panevad koletised paika inimühiskonna piirid. Vana-Kreeka kentaurid ja amatsoonid määratlesid Kreeka mehekeskse polise piirid, kuna nad lõhestasid abielusid ja läksid loomaliike sõdalaste ja naistena üle piiride. Siiami kaksikud ja hermafrodiidid olid segadust tekitavaks inimmaterjaliks varauusaegsel Prantsusmaal, mille põhjal tekkisid loomuliku ja üleloomuliku, meditsiinilise ja juriidilise, ettetähenduse ja haiguse diskursused, mis on kõik väga tähtsal kohal tänapäevase identiteedi loomisel.⁹⁴ Arengu- ja käitumisteadustes on 20. sajandi lõpu tööstuslike identiteetide puhul hulga piire maha märkinud (inim)ahvid.

⁹³“Star Trek” on väljamõeldud ulmemaailm, mida on kirjeldatud vähemalt kuues telesarjas, hulgas filmides, raamatutes ja arvutimängudes alates 1966. aastast. Kapten James T. Kirk ja vaid ema poolt inimene ohvitser Spock kuuluvad sarja peategelaste hulka. *Tlk.*

⁹⁴Vt DuBois 1982; Daston, Park *n. d.*; Park, Daston 1981. Nimisõnal “monstrum” (koletis) on sama tüvi mis tegusõnal “demonstreerima” (meelt avaldama).

Feministliku teadusulme küborgkoletised avavad hoopis teistsugused poliitilised võimalused ja avardavad piire, võrreldes nendega, millest räägib tavailukirjandus mehest ja naisest.

Võtta kujutelmi küborgidest tõsiselt ja mitte pidada neid vaenlaseks toob kaasa mitmeid järelemeid. Meie kehadele, meile endile: keha on võimu- ja identiteedikaart. Küborgi keha ei ole süütu, teda ei loodud Eedeni aias, ta ei otsi üht kindlat identiteeti ega loo seetõttu lõputult (või kuni maailma lõpuni) antagonistlikke dualisme, tema jaoks on iroonia enesestmõistetav. Olla üks on liiga vähe ja kaks on ainult üks võimalus. Erakordne rõõm oskusest, masina oskusest, pole enam patt, vaid üks kehalisuse aspekt. Masin ei ole mingi *see*, mida tuleks hingestada, austada või allutada. Masin on meie, meie protsessid, üks meie kehalisuse aspekt. Meie võime vastutada masinate eest; *nemad* ei alluta ega ähvarda meid. Meie vastutada on piirid; meie olemegi nemad. Kuni praeguseni (ükskord ennemuiste) paistis naiseks kehastumine olevat kõrgemalt antud, orgaaniline ja vajalik; ja naiseks kehastumine paistis tähendavat oskust olla ema, seda ka laiemas, ülekantud tähenduses. Ainult võõristades võime masinatest intensiivset naudingut kogeda ja siis vabandada, et lõpuks on see vaid orgaaniline, naistele kohane tegu. Küborgid võivad võtta tõsisemalt osalissi, muutlikke ja juhuslikke soo ja seksuaalse kehastumise aspekte. Soolisus ei pruugi üldse olla üleilmne identiteet, isegi kui tal on sügavad ajaloolised juured.

Ideoloogiliselt laetud küsimusele, mida pidada igapäevategevuseks või kogemuseks, saab läheneda uurides küborgi kuju. Hiljaaegu on feministid jõudnud väiteni, et igapäevasus kuulub naistele, s.t igapäevaelu hoiavad üleval pigem just naised, mitte nii-võrd mehed, ja nii on naistel ka potentsiaalne epistemoloogiline eelisseisund. Sel väitel on üks veenev aspekt, sest ta toob alahinnatud naistetööd nähtavale ja peab neid kogu elu aluseks.

Elu aluseks? Aga naiste rumalus, see kõik, mida nad ei tea ega oska ning nende teadmiste ja oskuste puudujäägid? Aga meeste igapäevaelupädevused — nad teavad, kuidas ehitada asju ja neid koost lahti võtta, kuidas mängida? Kuidas jääb kehalisuse teiste ilmingutega? Küborgsoolisus ilmneb lokaalselt, aga maksab kätte globaalselt. Rass, sugu ja kapital vajavad küborgiteooriat ter-

vikust ja osadest. Küborgid ei püüdle totaalse teooria poole, kuid neil on sisemine kogemus piiridest, nende konstrueerimisest ja dekonstrueerimisest. On teatav müüdisüsteem, millest peab kujunema tugev poliitiline keel, milles saaks käsitleda teadust ja tehnoloogiat ning mis oleks vastukaaluks domineerimisinformaatikale.

Viimane pilt: organismid ja organismiline holistiline poliitika⁹⁵ sõltuvad uuestisünni kujundist ja rõhutavad pidevalt reproduktiivset seksi. Arvan, et küborge puudutab pigem regeneratsioon ning nad on kahtlevad reproduktiivmaatriksi ja üldiselt ka sünnitamise suhtes. Salamandrite puhul tähendab vigastusejärgne regeneratsioon näiteks kaotatud jäseme tagasikasvamist ja tema funktsiooni taastumist — paraku koos võimalusega, et tagasi kasvab topelt või tekib mõni muu veider topograafiline ilming vigastuse kohale. Tagasi kasvanud jäse võib olla järe, kahekordne, tugev. Me kõik oleme haavatud, sügavuti. Me vajame regeneratsiooni, mitte uuestisünni, ja võimalust kestmajäämiseks võime loota unistades utoopilisest koletiste maailmast, kus pole soolüst.

Küborgikujutelm võib aidata väljendada kaht siinse essee põhiväidet: esiteks, üldise kõikehõlmava teooria loomine on suur viga — see ei suuda tabada suuremat osa reaalsusest ilmselt mitte kunagi, aga kindlasti mitte praegu; ja teiseks, vastutuse võtmine teaduse ja tehnoloogia ühiskondlike vahekordade eest tähendab mitte nõustuda teadusvastase metafüüsika ja tehnoloogilise demonoloogiaga ning seega omaks võtta keeruline ülesanne rekonstrueerida igapäevaelu piirid, kus ollakse osalises kokkupuutes teistega ja ühenduses kõigi omaenda osadega. Teadus ja tehnoloogia ei ole lihtsalt suure inimliku rahulduse võimalikud vahendid, vaid ka keeruline domineerimismatriks. Küborgi kuju

⁹⁵Saksa neurofüsioloog Kurt Goldstein (1878–1965) pakkus 1934. aastal välja holistliku organismiteooria, millest arenes välja nt geštaltpsühholoogia ning terve rida holistlikke psühholoogiateooriaid, sealhulgas organismilised teooriad, mille järgi kujuneb inimeste organisatsiooniline ühtsus ja lõimitus välja iga indiviidi, organismi loomupärase arengu ja kasvu pinnalt. *Tlk.*

võib näidata väljapääsu dualismide rägastikust, millega me oma keha ja tööriistu endale selgitame. See pole enam unistus ühisest keelest, vaid uskumata võimsast heteroglossiast.⁹⁶ See on kujutus feministist, kes räägib arusaamatuid keeli ja külvab hirmu uusparempoolsete kõigepäästjate ringkondadesse. See tähendab korraga nii masinate, identiteetide, kategooriate, suhete ja kosmo-sejuttude (üles)ehitamist kui ka purustamist. Kuigi mõlemad on haaratud ringmängu, tahaksin olla pigem küborg kui jumalanna.

Tölke valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri grantid PUT 1494 ja PUT 1481. *Indrek Männiste*.

Kirjandus

- A t h a n a s i o u, Tom 1987. High-Tech Politics: The Case of Artificial Intelligence. — *Socialist Review*, Vol. 92, pp. 7–35
- B a m b a r a, Toni Cade 1981. *The Salt Eaters*. New York: Vintage/Random House
- B a u d r i l l a r d, Jean 1983. *Simulations*. Trans. P. Foss, P. Patton, P. Beitchman. New York: Semiotext[e]
- B i r d, Elizabeth 1984. Green Revolution Imperialism, I and II. Papers delivered to the History of Consciousness Board, University of California, Santa Cruz
- B l e i e r, Ruth 1984. *Science and Gender: A Critique of Biology and Its Themes on Women*. New York: Pergamon
- B l e i e r, Ruth (ed.) 1986. *Feminist Approaches to Science*. New York: Pergamon Press
- B l u m b e r g, Rae Lessor 1981. *Stratification: Socioeconomic and Sexual Inequality*. Boston: Little, Brown
- B l u m b e r g, Rae Lessor 1983. A General Theory of Sex Stratification and Its Application to Positions of Women in Today's World Economy. Paper delivered to the Sociology Board, University of California, Santa Cruz

⁹⁶*Heteroglossia* on Mihhail Bahtini (1895–1975) 1934. aastal pakutud termin, millega ta tähistab mitmete allkeelte kõrvuti eksisteerimist keeles. See pole aga mitte lingvistiline mõiste, vaid keelekasutajate maailmamõistmise, -kirjeldamise ja -kogemise viisi väljendus. *Tlk*.

- Burke, Carolyn 1981. Irigaray through the Looking Glass. — *Feminist Studies*, Vol. 7, No. 2, pp. 288–306
- Burr, Sara G. 1982. Women and Work. — *The Women's Annual*, 1981. B. K. Haber (ed.). Boston: G. K. Hall
- Busch, Lawrence, William Lacy 1983. *Science, Agriculture, and the Politics of Research*. Boulder, CO: Westview Press
- Butler, Octavia 1979. *Survivor*. New York: Signet
- Butler, Octavia 1984. *Mind of My Mind*. New York: Grand Central Publishing
- Butler, Octavia 2001. *Wild Seed*. New York: Grand Central Publishing
- Butler, Octavia 2003. *Kindred*. Boston: Beacon Press
- Butler-Evans, Elliott 1987. Race, Gender and Desire: Narrative Strategies and the Production of Ideology in the Fiction of Toni Cade Bambara, Toni Morrison and Alice Walker. PhD dissertation. University of California, Santa Cruz
- Carby, Hazel 1987. *Reconstructing Womanhood: The Emergence of the Afro-American Woman Novelist*. New York: Oxford University Press
- Charnas, Suzy McKee 1955. *Motherlines*. New York: Berkeley
- Christian, Barbara 1985. *Black Feminist Criticism: Perspectives on Black Women Writers*. New York: Pergamon Press
- Clifford, James 1985. On Ethnographic Allegory. — J. Clifford, G. Marcus (eds.). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press
- Clifford, James 1988. *The Predicament of Culture: Twentieth-century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Cohn, Carol 1987a. Nuclear Language and How We Learned to Pat the Bomb. — *Bulletin of Atomic Scientists*, Vol. 43, No. 5, pp. 17–24
- Cohn, Carol 1987b. Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals. — *Signs*, Vol. 12, No. 4, pp. 687–718
- Collins, Patricia Hill 1982. Third World Women in America. — *The Women's Annual*, 1981. B. K. Haber (ed.). Boston: G. K. Hall
- Cowan, Ruth Schwartz 1983. *More Work for Mother: The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave*. New York: Basic Books
- Daston, Lorraine J., Katherine Park n. d. Hermaphrodites in Renaissance France. Unpublished manuscript

- De l a n y, Samuel R. 1979. *Tales of Nevèrjion*. New York: Bantam Books
- D e r r i d a, Jacques 1976. *Of Grammatology*. Trans. G. C. Spivak. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- D ' O n o f r i o - F l o r e s, Pamela, Sheila M. P f a f f l i n (eds.) 1982. *Scientific-Technological Change and the Role of Women in Development*. Boulder, CO: Westview Press
- D o u g l a s, Mary 1966. *Purity and Danger*. London: Routledge and Kegan Paul
- D o u g l a s, Mary 1970. *Natural Symbols*. London: Cresset Press
- D u B o i s, Page 1982. *Centaurs and Amazons*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- D u c h e n, Claire 1986. *Feminism in France from May '68 to Mitterrand*. London: Routledge and Kegan Paul
- E d w a r d s, Paul 1985. Border Wars: The Science and Politics of Artificial Intelligence. — *Radical America*, Vol. 19, No. 6, pp. 39–52
- E n l o e, Cynthia 1983a. Women Textile Workers in the Militarization of Southeast Asia. — J. Nash, M. P. Fernandez-Kelly (eds.). *Women and Men and the International Division of Labor*. Albany: State University of New York Press, pp. 407–425
- E n l o e, Cynthia 1983b. *Does Khaki Become You? The Militarisation of Women's Lives*. Boston: South End Press
- E p s t e i n, Barbara 1993. *Political Protest and Cultural Revolution: Nonviolent Direct Action in the 1970s and 1980s*. Berkeley, CA: University of California Press
- E v a n s, Mari (ed.) 1984. *Black Women Writers: A Critical Evaluation*. Garden City, NY: Doubleday/Anchor
- F a u s t o - S t e r l i n g, Anne 1985. *Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men*. New York: Basic Books
- F e m i n i s t Issues: A Journal of Feminist Social and Political Theory*. 1980. Vol. 1, No. 1, special issue on Francophone feminisms
- F e r n a n d e z - K e l l y, Maria Patricia 1983. *For We Are Sold, I and My People*. Albany: State University of New York Press
- F i s h e r, Dexter (ed.) 1980. *The Third Woman: Minority Women Writers of the United States*. Boston: Houghton Mifflin
- F l a x, Jane 1983. Political Philosophy and the Patriarchal Unconscious: A Psychoanalytic Perspective on Epistemology and Metaphysics. — *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. S. Harding, M. Hintikka (eds.). Dordrecht: Reidel, pp. 245–282

- Foucault, Michel 1963. *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. Trans. A. M. Smith. New York: Vintage
- Foucault, Michel 2005. *Seksuaalsuse ajalugu: 1, Teadmistahe*. Tlk Indrek Koff. Tallinn: Valgus
- Foucault, Michel 2014. *Valvata ja karistada: Vangla süünd*. Tlk Mirjam Lepikult. Tartu: Ilmamaa
- Fraser, Kathleen 1984. *Something. Even Human Voices. In the Foreground, a Lake*. Berkeley, CA: Kelsey St. Press
- Frontiers: A Journal of Women's Studies*. 1980. Vol. 1
- Frontiers: A Journal of Women's Studies*. 1983. Vol. 3
- Fuentes, Annette, Barbara Ehrenreich 1983. *Women in the Global Factory*. Boston: South End Press
- Gates, Henry Louis Jr. 1985. Writing "Race" and the Difference It Makes. — "Race," *Writing and Difference*. Special issue, *Critical Inquiry*, Vol. 12, No. 1, pp. 1–20
- Giddings, Paula 1985. *When and Where I Enter: The Impact of Black Women on Race and Sex in America*. Toronto: Bantam Books
- Gilbert, Sandra M., Susan Gubar 1979. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and The Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven, CT: Yale University Press
- Gordon, Linda 1988. *Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence, Boston 1880–1960*. New York: Viking Penguin
- Gordon, Richard 1983. The Computerization of Daily Life, the Sexual Division of Labor, and the Homework Economy. — Silicon Valley Workshop Conference, University of California, Santa Cruz
- Gordon, Richard, Linda Kimball 1985. High-Technology, Employment and the Challenges of Education. — Silicon Valley Research Project, Working Paper, No. 1
- Gould, Stephen J. 1981. *Mismeasure of Man*. New York: W. W. Norton
- Gregory, Judith, Karen Nussbaum 1982. Race against Time: Automation of the Office. — *Office: Technology and People*, Vol. 1, pp. 197–236
- Griffin, Susan 1978. *Women and Nature: The Roaring Inside Her*. New York: Harper and Row
- Grossman, Rachel 1980. Women's Place in the Integrated Circuit. — *Radical America*, Vol. 14, No. 1, pp. 29–50

- Haas, Violet, Carolyn Perucci (eds.) 1984. *Women in Scientific and Engineering Professions*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Hacker, Sally 1981. The Culture of Engineering: Women, Workplace, and Machine. — *Women's Studies International Quarterly*, Vol. 4, No. 3, pp. 341–353
- Hacker, Sally 1984. Doing It the Hard Way: Ethnographic Studies in the Agribusiness and Engineering Classroom. Presented at the California American Studies Association, Pomona
- Hacker, Sally, Liza Bovit 1981. Agriculture to Agribusiness: Technical Imperatives and Changing Roles. Presented at the Society for the History of Technology, Milwaukee
- Haraway, Donna J. 1979. The Biological Enterprise: Sex, Mind, and Profit from Human Engineering to Sociobiology. — *Radical History Review*, Vol. 20, pp. 206–237
- Haraway, Donna J. 1983. Signs of Dominance: From a Physiology to a Cybernetics of Primate Society. — *Studies in History of Biology*, Vol. 6, pp. 129–219
- Haraway, Donna J. 1984. Class, Race, Sex, Scientific Objects of Knowledge: A Socialist-Feminist Perspective on the Social Construction of Productive Knowledge and Some Political Consequences. — *Women in Scientific and Engineering Professions*. V. Haas, C. Perucci (eds.). Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 212–229
- Haraway, Donna J. 1984–1985. Teddy Bear Patriarchy: Taxidermy in the Garden of Eden, New York City, 1908–36. — *Social Text*, Vol. 11, pp. 20–64
- Haraway, Donna J. 1989. *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science*. New York: Routledge
- Harding, Sandra 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- Harding, Sandra, Merrill Hintikka (eds.) 1983. *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. Dordrecht: D. Reidel
- HartsocK, Nancy 1983a. The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism. — *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*. S. Harding, M. Hintikka (eds.). Dordrecht: Reidel, pp. 283–310
- HartsocK, Nancy 1983b. *Money, Sex, and Power*. New York: Longman

- H a r t s o c k, Nancy 1987. Rethinking Modernism: Minority and Majority Theories. — *Cultural Critique*, Vol. 7, pp. 187–206
- H o g n e s s, Erik Rusten 1983. Why Stress? A Look at the Making of Stress, 1936–56. Unpublished manuscript
- h o o k s, bell 1981. *Ain't I a Woman*. Boston: South End Press
- h o o k s, bell 1984. *Feminist Theory: From Margin to Center*. Boston: South End Press
- H r d y, Sarah Blaffer 1981. *The Woman That Never Evolved*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- H u b b a r d, Ruth, Mary Sue H e n i f i n, Barbara F r i e d (eds.) 1979. *Women Look at Biology Looking at Women: A Collection of Feminist Critiques*. Cambridge, MA: Schenkman Publishing
- H u l l, Gloria, Patricia Bell S c o t t, Barbara S m i t h (eds.) 1982. *All the Women Are White, All the Men Are Black, But Some of Us Are Brave*. Old Westbury, NY: Feminist Press
- I n t e r n a t i o n a l Fund for Agricultural Development 1985. *IFAD Experience Relating to Rural Women, 1977–84*. Rome: IFAD
- I r i g a r a y, Luce 1977. *Ce sexe qui n'en est pas un*. Paris: Minuit
- I r i g a r a y, Luce 1979. *Et l'une ne bouge pas sans l'autre*. Paris: Minuit
- J a g g a r, Alison 1983. *Feminist Politics and Human Nature*. Totowa, NJ: Roman and Allenheld
- J a m e s o n, Fredric 1984. Post-Modernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism. — *New Left Review*, Vol. 146, pp. 53–92
- K a h n, Douglas, Diane N e u m a i e r (eds.) 1985. *Cultures in Contention*. Seattle: Real Comet Press
- K e l l e r, Evelyn Fox 1983. *A Feeling for the Organism*. San Francisco: W. H. Freeman
- K e l l e r, Evelyn Fox 1985. *Reflections on Gender and Science*. New Haven: Yale University Press
- K i n g, Katie 1984. The Pleasure of Repetition and the Limits of Identification in Feminist Science Fiction: Reimaginings of the Body after the Cyborg. Presented at the California American Studies Association, Pomona
- K i n g, Katie 1986. The Situation of Lesbianism as Feminism's Magical Sign: Contests for Meaning and the U.S. Women's Movement, 1968–72. — *Communication*, Vol. 9, No. 1, pp. 65–92
- K i n g, Katie 1987a. Canons without Innocence. PhD dissertation. University of California, Santa Cruz

- King, Katie 1987b. *The Passing Dreams of Choice: Audre Lorde and the Apparatus of Literary Production*. Book prospectus
- Kingston, Maxine Hong 1976. *The Woman Warrior*. New York: Alfred A. Knopf
- Klein, Hilary 1989. Marxism, Psychoanalysis, and Mother Nature. — *Feminist Studies*, Vol. 15, No. 2, pp. 255–278
- Knorr-Cetina, Karin 1981. *The Manufacture of Knowledge*. Oxford: Pergamon Press
- Knorr-Cetina, Karin, Michael Mulcahy (eds.) 1983. *Science Observed: Perspectives on the Social Study of Science*. Beverly Hills, CA: Sage Publications
- Kramarae, Cherie, Paula Treichler 1985. *A Feminist Dictionary*. Boston: Pandora Press
- Kristeva, Julia 1984. *Revolution in Poetic Language*. New York: Columbia University Press
- Latour, Bruno 1984. *Les Microbes: guerre et paix, suivi des irréductions*. Paris: Métailié
- Latour, Bruno, Steve Woolgar 1979. *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills, CA: Sage Publications
- Lauretis, Teresa de 1985. The Violence of Rhetoric: Considerations on Representation and Gender. — *Semiotica*, Vol. 54, pp. 11–31
- Lauretis, Teresa de 1986. Feminist Studies/Critical Studies: Issues, Terms, and Contexts. — T. de Lauretis (ed.). *Feminist Studies/Critical Studies*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 1–19
- Lerner, Gerda (ed.) 1973. *Black Women in White America: A Documentary History*. New York: Vintage
- Lévi-Strauss, Claude 2001. *Nukker troopika*. Tlk Indrek Koff. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tallinn: Varrak
- Lewontin, Richard C., Steven Rose, Leon J. Kamin 1984. *Not in Our Genes: Biology, Ideology, and Human Nature*. New York: Pantheon Books
- Lorde, Audre 1982. *Zami: A New Spelling of My Name*. Watertown, MA: Persephone Press
- Lorde, Audre 1984. *Sister Outsider*. Trumansburg, NY: Crossing Press
- Lowe, Lisa 1986. French Literary Orientalism: The Representation of “Others” in the Texts of Montesquieu, Flaubert, and Kristeva. PhD dissertation. University of California, Santa Cruz

- M a c k e y, Nathaniel 1984. Review. — *Sulfur*, Vol. 2, pp. 200–205
- M a c k i n n o n, Catherine 1982. Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory. — *Signs*, Vol. 7, No. 3, pp. 515–544
- M a c k i n n o n, Catherine 1987. *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- M a n y V o i c e s, *One Chant: Black Feminist Perspectives*. 1984. *Feminist Review*, Vol. 17, Special Issue
- M a r c u s e, Herbert 1964. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Boston: Beacon Press
- M a r k o f f, John, Lenny S i e g e l 1983. Military Micros. Presented at Silicon Valley Research Project Conference, University of California, Santa Cruz
- M a r k s, Elaine, Isabelle de C o u r t i v r o n (eds.) 1980. *New French Feminisms*. Amherst: University of Massachusetts Press
- M c C a f f e r y, Anne 1969. *The Ship Who Sang*. New York: Ballantine Books
- M c C a f f e r y, Anne 1978. *Dinosaur Planet*. New York: Ballantine Books
- M c I n t y r e, Vonda 1978. *Dreamsnake*. New York: Dell Books
- M c I n t y r e, Vonda 1983. *Superluminal*. Boston: Houghton Mifflin
- M e r c h a n t, Carolyn 1980. *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. New York: Harper and Row
- M i c r o e l e c t r o n i c s Group 1980. *Microelectronics: Capitalist Technology and the Working Class*. London: CSE Books
- M o h a n t y, Chandra Talpade 1984. Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourse. — *Boundary*, Vol. 2, 3 (12/13), pp. 333–358
- M o r a g a, Cherríe 1983. *Loving in the War Years: lo que nunca pasó por sus labios*. Boston: South End Press
- M o r a g a, Cherríe, Gloria A n z a l d ú a (eds.) 1981. *This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color*. Watertown, MA: Persephone Press
- M o r g a n, Robin (ed.) 1984. *Sisterhood Is Global*. Garden City, NY: Anchor/Doubleday
- N a s h, June, Maria Patricia F e r n a n d e z - K e l l y (eds.) 1983. *Women and Men and the International Division of Labor*. Albany: State University of New York Press

- Nash, Roderick 1979. The Exporting and Importing of Nature: Nature-Appreciation as a Commodity, 1850–1980. — *Perspectives in American History*, Vol. 3, pp. 517–560
- National Science Foundation 1988. *Women and Minorities in Science and Engineering*. Washington: NSF
- New York Times 1984. Focus of U.N. Food Day Tomorrow: Women. October 14
- O'Brien, Mary 1981. *The Politics of Reproduction*. New York: Routledge and Kegan Paul
- On g, Aihwa 1987. *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Factory Workers in Malaysia*. Albany: State University of New York Press
- On g, Walter 1982. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. New York: Methuen
- Park, Katherine, Lorraine J. Daston 1981. Unnatural Conceptions: The Study of Monsters in Sixteenth- and Seventeenth-Century France and England. — *Past and Present*, Vol. 92, pp. 20–54
- Perloff, Marjorie 1984. Dirty Language and Scramble Systems. — *Sulfur*, Vol. 11, pp. 178–183
- Petchesky, Rosalind Pollack 1981. Abortion, Anti-feminism and the Rise of the New Right. — *Feminist Studies*, Vol. 7, No. 2, pp. 206–246
- Piven, Frances Fox, Richard C. Cloward 1982. *The New Class War: Reagan's Attack on the Welfare State and Its Consequences*. New York: Pantheon Books
- Preston, Douglas 1984. Shooting in Paradise. — *Natural History*, Vol. 93, No. 12, pp. 14–19
- Reagon, Bernice Johnson 1983. Coalition Politics: Turning the Century. — *Smith* 1983: 356–368
- Reskin, Barbara F., Heidi Hartmann (eds.) 1986. *Women's Work, Men's Work*. Washington: National Academy of Sciences
- Rich, Adrienne 1978. *The Dream of a Common Language*. New York: W. W. Norton
- Rose, Hilary 1983. Hand, Brain, and Heart: A Feminist Epistemology for the Natural Sciences. — *Signs*, Vol. 9, No. 1, pp. 73–90
- Rose, Stephen 1986. *The American Profile Poster: Who Owns What, Who Makes How Much, Who Works Where, and Who Lives with Whom?* New York: Pantheon Books
- Rossiter, Margaret 1982. *Women Scientists in America*. Baltimore: Johns Hopkins University Press

- Rothschild, Joan (ed.) 1983. *Machina ex Dea: Feminist Perspectives on Technology*. New York: Pergamon Press
- Russ, Joanna 1975. *The Female Man*. New York: Bantam Books
- Russ, Joanna 1983a. *The Adventures of Alyx*. New York: Timescape
- Russ, Joanna 1983b. *How to Suppress Women's Writing*. Austin: University of Texas Press
- Sachs, Carolyn 1983. *The Invisible Farmers: Women in Agricultural Production*. Totowa, NJ: Rowman and Allenheld
- Said, Edward 1978. *Orientalism*. New York: Pantheon Books
- Sandoval, Chela 1984. Dis-illusionment and the Poetry of the Future: The Making of Oppositional Consciousness. PhD qualifying essay, University of California, Santa Cruz
- Sandoval, Chela s. a. *Yours in Struggle: Women Respond to Racism, a Report on the National Women's Studies Association*. Oakland, CA: Center for Third World Organizing
- Schiebinger, Londa 1987. The History and Philosophy of Women in Science: A Review Essay. — *Signs*, Vol. 12, No. 2, pp. 305–332
- Science Policy Research Unit 1982. *Microelectronics and Women's Employment in Britain*. Sussex: University of Sussex
- Smith, Barbara (ed.) 1983. *Home Girls: A Black Feminist Anthology*. New York: Kitchen Table, Women of Color Press
- Smith, Dorothy 1974. Women's Perspective as a Radical Critique of Sociology. — *Sociological Inquiry*, Vol. 44
- Smith, Dorothy 1979. A Sociology of Women. — *The Prism of Sex*. J. Sherman, E. T. Beck (eds.). Madison: University of Wisconsin Press
- Sofia [Sofoulis], Zoë 1984. Exterminating Fetuses: Abortion, Disarmament, and the Sexo-Semiotics of Extraterrestrialism. — *Diacritics*, Vol. 14, No. 2, pp. 47–59
- Sofoulis, Zoë n. d. [1983?]. Lacklein. Unpublished manuscript
- Sontag, Susan 1977. *On Photography*. New York: Dell
- Stacey, Judith 1987. Sexism by a Subtler Name? Postindustrial Conditions and Postfeminist Consciousness. — *Socialist Review*, Vol. 96, pp. 7–28
- Tallard, Karin, Barbara Ehrenreich, Holly Sklar 1983. *Poverty in the American Dream*. Boston: South End Press
- Sturgeon, Noel 1986. Feminism, Anarchism, and Non-Violent Direct Action Politics. PhD qualifying essay, University of California, Santa Cruz

- Sussman, Vic 1986. Personal Tech: Technology Lends a Hand. — *Washington Post Magazine*, 9 November, pp. 45–56
- Zimmerman, Jan (ed.) 1983. *The Technological Woman: Interfacing with Tomorrow*. New York: Praeger
- The Black Woman and the Diaspora: Hidden Connections and Extended Acknowledgments. 1985. An International Literary Conference, Michigan State University, October
- Tiptree, James Jr. 1978a. *Star Songs of an Old Primate*. New York: Del Rey
- Tiptree, James Jr. 1978b. *Up the Walls of the World*. New York: Berkeley
- Traweek, Sharon 1988. *Beamtimes and Lifetimes: The World of High Energy Physics*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Treichler, Paula 1987. AIDS, Homophobia, and Biomedical Discourse: An Epidemic of Signification. — *October*, Vol. 43, pp. 31–70
- Trinh T. Minh-ha 1986–1987a. Introduction; Difference: “A Special Third World Women Issue”. — *Discourse: Journal for Theoretical Studies in Media and Culture*, Vol. 8, pp. 3–38
- Trinh T. Minh-ha (ed.) 1986–1987b. *She, the Inappropriate/Other*. *Discourse*, Vol. 8 (Winter)
- Varley, John 1979. *Titan*. New York: Berkeley
- Varley, John 1981. *Wizard*. New York: Berkeley
- Varley, John 1984. *Demon*. New York: Berkeley
- Waal, Frans de 1982. *Chimpanzee Politics: Power and Sex among the Apes*. New York: Harper and Row
- Weizenbaum, Joseph 1976. *Computer Power and Human Reason*. San Francisco: W. H. Freeman
- Wilford, John Noble 1986. Pilot’s Helmet Helps Interpret High-Speed World. — *New York Times*, 1 July, pp. 21, 24
- Wilfred, Denis 1982. Capital and Agriculture, a Review of Marxian Problematics. — *Studies in Political Economy*, Vol. 7, pp. 127–154
- Winner, Langdon 1977. *Autonomous Technology: Technics out of Control as a Theme in Political Thought*. Cambridge, MA: MIT Press
- Winner, Langdon 1980. Do Artifacts Have Politics? — *Daedalus*, Vol. 109, No. 1, pp. 121–136
- Winner, Langdon 1986. *The Whale and the Reactor*. Chicago: University of Chicago Press

- W i n o g r a d, Terry, Fernando F l o r e s 1986. *Understanding Computers and Cognition: A New Foundation for Design*. Norwood, NJ: Ablex Publishing
- W i t t i g, Monique 1975 [1973]. *The Lesbian Body*. Tr. David LeVay. New York: Avon
- W o m e n and Poverty 1984. Special issue. *Signs*, Vol. 10, No. 2
- W r i g h t, Susan 1982. Recombinant DNA: The Status of Hazards and Controls. — *Environment*, Vol. 24, No. 6, pp. 12–20, 51–53
- W r i g h t, Susan 1986. Recombinant DNA Technology and Its Social Transformation, 1972–82. — *Osiris*, 2nd series, Vol. 2, pp. 303–360
- Y o u n g, Robert M. 1979. Interpreting the Production of Science. — *New Scientist*, Vol. 29, March, pp. 1026–1028
- Y o u n g, Robert M., Les L e v i d o w (eds.) 1981, 1985. *Science, Technology and the Labour Process*. 2 vols. London: CSE and Free Association Books
- Y o x e n, Edward 1983. *The Gene Business*. New York: Harper & Row

DONNA HARAWAY “KÜBORG MANIFEST”

Donna Jeanne Haraway sündis 1944. aastal Denveris Colorado osariigis USAs. Vaimulikus koolis õppinud Haraway oli lapsepõlves pühendunud katoliiklane, kuigi kahtlused religiooni suhtes tekkisid tal üsna varakult. Ometi oli religioonil oluline roll tema poliitiliste vaadete kujunemisel, sest koolis sai temast kristlikku eetikat ja sotsialistlikku poliitikat ühendava liikumise Katoliiklik Vasakpoolsus aktivist. Märke kristlikust kujundisüsteemist võib leida ka Haraway tuntumast teosest “Küborgi manifest”, ja vaatamata religioonist eemaldumisele jääb ühiskondlikult aktiivne hoiak tema jaoks ka edaspidi oluliseks. Pärast keskkooli jätkas ta õpinguid Colorado kolledžis, kus tema põhiaineteks said zooloogia, filosoofia ja kirjandus. Filosoofiat ja teoloogiat õppis ta hiljem veel Pariisis ning pärast seda omandas bioloogiadoktori kraadi Yale’i ülikoolis. Akadeemilise karjääri algusaegadel tegeles Haraway eksperimentaalbioloogia teemadega, edaspidi hakkasid teda huvitama mitmed humanitaarteaduste valdkonnad ja bioloogia poliitiline tähendus. 1960. aastatel osales Haraway aktiivselt sõjavastastes protestides, geiliikumist toetavatel üritustel ning elas New Havenis kommuunielu. 1970. aastal kolis ta Havaile ning hakkas õpetama Honolulu ülikoolis. Pärast doktoridissertatsiooni kaitsmist 1974. aastal alustas Haraway tööd Baltimore’is asuva Johns Hopkinsi ülikooli teadusajaloo osakonna dotsendina ning kümnendi lõpus määrati ta ametisse Santa Cruzi California

üliskooli (UCSC) teadvuse ajaloo osakonda, kus Ameerikas esimestena hakati intensiivsemalt tegelema feministliku teooriaga. 1970. aastate teisel poolel praktiseeris Haraway koos sõpradega Põhja-California väikelinnas Healdsburgis omandatud maavaldusel kommuunielu, millest tema üks endine tudeng mäletab seda, kuidas ta ise elas oma õpetatava teooria järgi. Ühestoimimise praktikat võib käsitada utoopilise üksuse konstrueerimisena, millele osutab ka “Küborgi manifest”, kuigi hiljem on Haraway seda mõtestanud pigem “vundamendist” alates loodava praktilise projekti visandina ja mitte niivõrd utoopilise unenäona.

Haraway on öelnud, et ta õppis lugema ja kirjutama sõjas olevates maailmades. Teine maailmasõda, külma sõja aastad, Vietnami sõda ja sõjavastases liikumises kaasalöömine, hilisem tuumarelvade vastane kodanikuaktivism mõjutasid kõige üldisemalt tema maailmapilti ja vaimseid hoiakuid. “Küborgi manifesti” poliitiliseks taustaks on 1980. aastate keskpaiga militaarsete hoiakute tugevnemine Ameerikas ja nn Reagani doktriin: väliskonfliktides osalemine, kõrgtehnoloogilise relvastuse arendamine jne. Tehnoloogiliste arengute keskse kohana või protopaigana mainib ta ka manifestis mitmel korral Silicon Valleyt, millest kaheksakümnendatel hakkas kujunema informatsiooni- ja kommunikatsioonitehnoloogiliste uuenduste keskus, mis omakorda sai aluseks teistmoodi ettevõtlusele ja rikastumisvõimalustele. Üldiselt lähtub tekst vasakpoolset liberaalset mõtteviisi kandvatest liikumistest 1980. aastate Ameerikas: feminism, keskkonnakaitse, sotsialism, geiõigused ja tuumasõjavastatus, kusjuures neid ühendavaks teguriks on kriitiline hoiak valitseva majandusliku ja sotsiaalse süsteemi suhtes. Sellisel foonil on “Küborgi manifest” Reagani ajastu protestimeeleolusid koondav kirjatöö, mille eesmärk on visandada tulevikunägemus sotsialistliku feminismi perspektiividest.

“Küborgi manifest” ilmus esmakordselt 1985. aastal ajakirjas *Socialist Review*. Teose pikem originaalpealkiri on küll “Küborgide manifest: teadus, tehnoloogia ja sotsialistlik feminism 1980. aastatel”, aga mõnes hilisemas uustrüki ja lihtsamas akadeemilises kõnepruugis kasutatakse sageli lühemaks, omamoodi ikooniliseks mugandunud pealkirjaversiooni. Meetodi ja stiili seisukohalt on tegemist äärmuslikult interdistsiplinaarse kirjutisega, kuivõrd selle üheks eesmärgiks on eri valdkondi eraldava piiri kriitika ning valdkondadevaheliste sarnasuste ja kokkupuudete otsimine. Ent siin ei tohiks tähelepanuta jätta juba avalõiguse jõuliselt esinevat iroonilist modaalsust, mis on ühtaegu humoorikas ja tõsine, retooriline ja poliitiline. Haraway paigutab tuleviku piirjooni kompava manifesti lääneliku mõttetraditsiooni taustale, rõhutades dualistliku ja piiridekeskse mõtlemise lagunemist. Küborgimetafoor tähistab katset mõtestada ümber neid piire, mis eraldavad looma ja inimest,

organismi ja masinat, kehalist ja psüühilist. Nende binaarsuse kriitika näitab väga selgelt 1960.–1970. aastate prantsuse poststrukturealistliku teooria mõjuvälju (Jacques Derrida, Luce Irigaray jt), mis otseselt tuleb esile ka kirjutamisstiilis ja retoorilistes strateegiates. See pole n-ö korralik akadeemiline kirjatöö, vaid keskmes on kirjutaja subjekt, iroonia ja metafoorid, mille eesmärgiks on kahtluse alla seada keeles kujunenud tähenduste kindlapiirilisus ja laiemalt lääneliku mõtetretraditsiooni maskuliinne tähendusloome. Paljud hilisemad kriitikud on välja toonud ültõsise akadeemilise tonaalsuse teadlikku segunemist iroonia ja blasfeemia võtetega ning aforistlike lausete kõrvutiasetamist tõsisemate poleemiliste kohtadega. Manifesti sõnavara on iseloomustatud ka filosoofia, feministliku praktika, kaasaegse tehnoloogia ja majanduse valdkonna terminite sünteesina, millele annab veel omakorda ühe keelalise kihistuse juurde kolonialismivastane mõtteviis. Selline diskursiivne segadus on taotluslik. “Dualismide rägastikust” juhatatakse lugeja kujutelmani küborgist, mida omakorda kannab keelte paljususe: “See pole enam unistus ühisest keelest, vaid uskumata võimsast heteroglossiast.” Seda toetab ka manifesti läbiv õpetamise ja eriti kirjutamise motiiv, mis seostub väga tugevalt poststrukturealistlike teooriatega, eriti Jacques Derrida mõttearendustega keeleliste tähistajate vabamängust ja erinevatele tähendustele rajatud tõlgendamisprotsessist. Haraway viidatud autorid ja teadustööd trotsivad samuti väljakujunenud akadeemilise kirjutamise kaanonit ja hierarhilisust, sest väga palju viitab ta koduülikooli doktorantide töödele, uutele ja teisiti kõlavatele häälele.

Ambivalentset stiilimöödet ja kohati aforistlikku lauset peaks antud teksti lugemisel mees pidama ning tajuma argumentide esitamisel ja erinevates võrdlustes juba eeldusena omalaadset huumorit, sest selle kaudu säilitab ta teadlikult vastuolud ja väldib erinevuste taandamist ning tema arvates senistele feministlikele või ühiskondlikele liikumistele omase domineeriva hoiaku kehtestamise vajadust. Lõpuks on tegemist manifestižanrisse kuuluva kirjutisega, mille poeetika aluseks on tulevikku deklareeriv ja tegudele ärgitav kirjutajahoiak. Sellist toonivalikut põhjendab autor kohe esimeses lõigus, kus muu hulgas kinnitatakse, et “pühaduseteotus ei ole usust taganemine”, mis tähendab eelkõige seda, et välditakse religioonile tunnuslikku moralistlikku suhtumist, kuid samal ajal ei taganeta kogukonda puudutavatest ja feministlikule liikumisele olulistest poliitilistest seisukohtadest.

“Küborgi manifesti” spetsiifiline vaatepunkt haakub kõigepealt Haraway bioloogiast ja biotehnoloogiast puudutavate teadmistega. Loodusteaduslikust perspektiivist kasvab välja senisest erinev iroonilis-utoopiline arutlus looma, inimese ja tehnoloogia omavahelistest seostest, aga kirjutis esitab ka teistmoodi naudingut, ühtsuse ja tulevikuvi-

sioonide käsitle. Kirjutise keskne küborgi-idee on kirjas juba pealkirjas, aga seda esitatakse iroonilise ja poliitilise medotoloogia kontekstis (vt avalause) ning müüdi ideed kasutades. Müüt tähendab ennekõike seda, et küborgi-ideed uuritakse nii ühiskondliku reaalsuse kui fiktsioonide loodud nähtusena, sealjuures pigem reaalsuse aspekti rõhutades: tegemist pole mitte ulmekirjandusliku kujundiga, vaid ühiskondlike suhete baasil kujundatud tegelikkust selgitava metafooriga. Möödunud sajandi teise poole tehnoloogilised muutused, mis on lahutamatud majandusest, tööprotsessist ja igapäevaelust, on viinud olukorrani, kus meist on teoreetiliselt saanud masina ja organismi hübriidid, kimäärid, küborgid. Ulmekirjandusest tuttav fantaasiapõhine kontseptsioon on saanud reaalsuseks. Segunemise ja sünteesi baasil tekkinud küborglik subjekt on nüüdisaegses praktilises meditsiinis, tootmisprotsessis või sõjatehnikas aset leidnud muutuste tagajärg. Küborgikujundit põhjendaval argumentatsioonil on kaks olulist keset. Kõigepealt inimese ja masina vaheline konflikt ja kriitiline arusaam tehnika valitsevast rollist inimkonna tulevikus. Kuid küborgi loomuses on ka vastuhakkamine ja naudinguvõimalused, sest kogu nähtuse aluseks on selge eristuse kadumine organismi ja masina vahel. Enese teadvustamine “küborgina” lubab ümber mõtestada senised identiteedipõhised ja rassi, klassi või sugu defineerinud suhted ning lähtuda erinevusi tunnistava koalitsiooni ja koostöö põhimõttest. Feministlikule liikumisele avaneb Haraway arvates selle kaudu võimalus õonestada patriarhaalse juhtimise ja kontrolli põhimõtteid. Kui küborgid (s.t indiviidid) on “militarismi ja patriarhaalse kapitalismi vallaslapsed”, siis need “vallaslapsed on sageli erakordselt ebatruud oma päritolule”. Sellest vaatekohast nähtuna esindab küborg protestimeelsust, majanduslike ja võimustruktuuride domineerimisele vastu hakkavat poliitikat. Ent Haraway teadvustab siin peituvaid riske, ennekõike seda, et küborgikontseptsioon sisaldab juba eeldusena tehnoloogias sisalduvat tööprotsessi ja ihasid valitsevat printsiipi. Hilisem areng ongi näidanud, et küborgikujundi õonestuslik tähendus on rohkem või vähem hääbunud.

Feministliku teooria kontekstis asetub Haraway kirjutis teise laine feminismi taustale, kus vaadeldi kriitiliselt soorollide, naiste õiguste ja vabadusega haakuvaid teemasid. Samuti kajavad manifestis 1980. aastate keskpaiga Ameerikas peetud feministliku väitluse küsimused sellest, milline on õige feministlik arusaam seksuaalsusest ja kehast. Kõigepealt ongi “Küborgi manifest” omalaadne vastus valdavale sotsialistlik-feministlikule kultuuriteoreetilisele tonaalsusele, mida Haraway peab ausaks, tõsiseks ja austusväärseks. Kuid oma kirjutises vastandab ta sellisele kõneviisile iroonia ja blasfeemilisuse. Poleemiliselt käsitletakse oma kaasaegset feministlikku mõtteviisi päris kirjutise algus-

osas — näiteks Catherine MacKinnoni seisukohti, mis Haraway arvates on liiga üldistavad ja piiravad ning vaatavad mööda sisemistest erinevustest, s.t rassi ja klassi kontekstis toimivatest erinevustest ning naiste endi hulgas kujunenud domineerimisest. Küborgi teema kontekstis osutab ta ka radikaalfeminismi esindajatele, kes käsitlevad orgaanilist ja tehnoloogilist liiga terava vastandusena, mis Haraway arvates enam ei kehti. Samal ajal ei nõustu Haraway ka kapitalistliku modernsuse kriitikutega (nt Herbert Marcuse) ja poststrukturealistliku arusaamaga, mille järgi iga teadmine ja struktuur on üksnes tekst. Sellisel juhul, väidab Haraway, ei jää ruumi tegelikele inimsuhetele, reaalselt eksisteerivatele institutsioonidele. Kuigi manifestis sünteesitakse paljude kultuuriteooriatega seisukohti (nt eelnimetatutele lisaks ka Fredric Jameson, Michel Foucault jt), siis mingit kindlat intellektuaalset mõtteviisi või mõnd prestiižset filosoofiat tema mõtlemine ometi otse ei järgi. Pigem viitab ta palju oma koduülikooli doktoriväitekirjadele, oma elukaaslase Rusten Hognessi avaldamata tööle, samuti mustanahalistele feministidele Bernice Reagonile ja bell hooksile, aga nende kõrval leiame tekstist ka mitmete manifesti argumentatsiooni mõjutanud ulmekirjanike nimesid (Samuel Delaney, James Tiptree Jr, Octavia Butler jt).

Arvestades juba mainitud põhimõttelisi muutusi informatsioonitehnoloogias ja kommunikatsioonipraktikas, aga ka üldist 1980. aastate esimese poole ühiskondliku konservatismi ja militaarse mõtteviisi lainet ning vabaturumajandusliku kapitalismi kõikjal valitsevat ideoloogiat, võib “Küborgi manifesti” keskset probleemi näha subjekti kujundavate tingimuste võimalikult adekvaatses äratundmises ja selles, kuidas antud olukorras oleks võimalik tõhus ja kujunenud olukorda vastustav indiviidide koostegutsemine. Kollektiivset identiteeti rõhutavas küsimusepüstituses kajavad vastu nii klassiteadvuse hägustumise probleem kui toonase naisliikumise killustatus, kusjuures viimase puhul juhib Haraway tähelepanu teooriatele, mis tahtlikult või tahtmatult jätavad kõrvale rassi- ja klassikuuluvust puudutava identiteedikogemuse. Mitmete postkoloniaalse feministliku teooria autoritele viidates (nt Chela Sandoval) märgib Haraway, et naisliikumise identeedipoliitika kaldub mittevalgete naiste puhul kasutama välistamise poliitikat, kuigi samas võiks lähtekohaks olla eelkõige “sarnasus, mitte identiteet”. Kõikide naiste loomuliku ühtsuse olemuslik põhimõte on liiga üldine perspektiiv ning feministliku aktivismi lähtekohaks peaks olema koalitsiooni idee, vastastikune koostegutsemine ja sarnasuse põhimõtted, mis võiksid radikaalset, liberaalset ja sotsialistlikku feminismi üksteisele lähendada.

“Küborgi manifest” on võimaldanud mõistelise raami hilisematele intersektionaalsuse teooriatele, samuti on kirjutisel olnud märkimisväärne mõju kväär-uuringutele ja posthumanistlikule teooriale. Samas

on tekst juba ilmunishetkest alates pälvinud üsna vastuolulise retseptiooni: küborgi kujund pole sellisel kujul piisavalt interseksionaalne, kritiseeritud on küborgi subjektsuse teoreetilist nõrkust ja liigse kaasavuse ideed, mille tagajärjeks on kindla, poliitiliselt piiritletud maailmapildi ähmastumine; muidugi leiab ettehteid väljenduslikule obskuurusele, postmodernistlikule triviaalsusele jne. Teisalt on küborgi kujust jälle liigselt joovastusse satunud ning seda positiivselt üle tõlgendatud. Haraway ja mitmete teiste arvates on populaarsuse ja “kultuslikkuse” tagajärjel tekst kaotanud oma poliitilise energia, sest akadeemilises maailmas on küborgist saanud üks järjekordne identiteedikategooriat tähistav mõiste, mis taandab või “kodustab” Kolmanda Maailma feminismi erinevused, kogemused ja strateegiad. Samas on “Küborgi manifest” kujunenud inimese ja tehnoloogia liitu käsitlevaks alustekstiks, mis paigutab teoreetilisse mõttevahetusse sajandivahetuse uue meedia kogemuse ning arengu biotehnoloogia valdkonnas.

Siinse lühiülevaate kirjutamisel on ennekõike abiks olnud Rebecca Pohli sissejuhatav käsitlus *An Analysis of Donna Haraway's "A Cyborg Manifesto"* (New York: Routledge, 2018) ja artiklikogumik *The Haraway Reader* (New York: Routledge, 2004), ent lisalugemisenä võib soovitada veel Thyrsa Goodeve'i intervjuuraamatut *How Like a Leaf: An Interview with Donna Haraway* (New York: Routledge, 2000). Biinaarsuste poliitika originaalset ja provokatiivset mõtestamist jätkab Haraway käesoleval sajandil ilmunud teostes, vaadeldes mitmest perspektiivist inimese ja loomade kokkupuuteid, keskkonnaküsimusi, liikidevahelisi suhteid jms (nt *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, 2003; *When Species Meet*, 2007; *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, 2016).

Jane Kraavi

ARVUSTUS

LÜHIKE ÕPETUS EESTI KESKAJA ARHITEKTUURI UURIMISEKS

Kaur Alttoa. *Kirikud, kabelid, kloostrid: Kirjutisi Eesti keskaegsest sakraalarhitektuurist*. Tartu: Ilmamaa, 2022. 575 lk.

Millegipärast on nii, et paljud Eesti kunstiajaloos määravat rolli mänginud uurijad, eriti keskaegse kunsti ja arhitektuuriga tegelejad, on saatutanud oma loomeküpsuse üsnagi hilises eas. Nii ka praegune tuntuim keskaja arhitektuuri uurija Kaur Alttoa. Ta pole küll õppinud noore eesti ülikooli õppejõudude Helge Kjellini ega Sten Karlingi käe all, aga on ometi kusagil väitnud, et oli nende õpilase Voldemar Vaga viimane õpilane. Võib-olla tõesti, sest palju siis toonaseid Tartu Ülikoolis õppinud üldajaloo üliõpilasi kunstiajaloole spetsialiseeruda lubati teiste ajalooharude kõrval. Pealegi oli Vaga ainuke õppejõud sel alal kogu teaduskonnas. Eks tuli ju noor Jaak Kangilaski 1967. aastal tema asemel mõneks aastaks õppejõuks, ehkki Vaga oli vaid mõni aasta varem Ivan Repini nimelises maali-, skulptuuri- ja arhitektuuriinstituudis Leningradis kaitsnud juba pensioniealisena doktoritöö Eesti keskaegse arhitektuuri teemal. See võimaldas säilitada toona professorikoha. Hilisemad kunstiajaloo õppetooli hoidjad (neid oli NSV Liidu ajaloo kateedris tavaliselt vaid üks) olid kõik dotsendid. Professorikohad kuulusid ikkagi tähtsamate ajaloodistsipliinide esindajatele. Siiski on ka siinkirjutaja umbes kümme aastat hiljem kuulanud Vaga keskaja arhitektuuriloo kursust, kes luges siis lektorina ühte kursust eritasu alusel justkui NSV Liidu kunstiajaloo teemadel.

Kaur Alttoa on kusagil ka väitnud, et treffneristina lootis ta saada inglise filoloogiks (toonati oli üks ajaloo-keeleteaduskond), aga õnneks laitis tema õpetaja, hilisem eesti keele professor selle idee maha, sest tal polevat olnud keelte peale andi. Selle tulemusena sai eesti kultuuriloolane keskaja arhitektuuriloo uurija, sest mida olukuiski peale hakata, andke andeks, järjekordse inglise filoloogiga? Pealegi — nagu Kaur Alttoa ise oma saatesõnas viimasele kogumikule kirjutab —, oli tal üheks õpetajaks ka maailmakirjanduse professorist isa Villem, kes noore tudengi algajatekstit ja diplomitöö nii keeleliselt kui ka sisuliselt paika pani. See oli alustamiseks väga hea baas. Õnneks ei viinud Kaur Alttoa üliõpilaspõlve kaasalöömisel ülikooli kunstikabineti Visa-

rite rühmituse juures kirjutiste toimetajana teda päriselt kaasaegse kujutava kunsti valda, mis pole talle küll ka hiljem võõras olnud, vaid ta on ikka jäänud keskaegse arhitektuuriloo juurde. Seda vaba, aga tõist õhkkonda toonase restaureerimisvalitsuse, hilisema Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi juures olen kogenud isegi. See tõi Altkoa ellu tõsise arhiiviuurija Niina Raidi, arhitekti ja ajaloolase ning välitööde entusiasti Udo Tiirmaa, aga ennekõike muidugi Tallinna kollegi Villem Raami, keda Kaur Altkoal on põhjust oma üheks õpetajaks ja sõbraks nimetada.

Erinevalt Vagast, aga ka paljudest teistest keskaja arhitektuuri uurijatest oli Raam peaaegu elu lõpuni kabinetitöö kõrval ka tõsine välitööde tegija. See on hädavajalik, kui kirjalikud arhivaalid peaaegu puuduvad, nagu see enamasti Eesti puhul paraku ongi: ilma mullas sonkimata ja krohvi kraapimata ei saa. Hea, kui sul on kõrval tugev joonestaja nagu Udo Tiirmaa, aga pead ka ise kõva pildistaja olema. Olen puutunud uurija ja pildistaja Villem Raamiga kokku Valjala kiriku juures ning tean, kui meeldiv oli temaga suhelda, aga ka saada mõnes erialaküsimuses vastu pead nii, et tol mab. Ja pean tunnistama, et tänapäeval on niisamuti Kaur Altkoaga, kelle juurde ilma ettevalmistamata mõne erialalise küsimusega minnes võib saada pika loengu osaliseks sellest, kuidas asjad tegelikult paistavad. Võis ju ülikooli kunstiajaloo kabineti olla hea kogu peamiselt saksakeelset sõjaeelset erialakirjandust heade illustratsioonidega, kuid maailm muutus niivõrd kiiresti, et nendest ei piisanud kõigi seisukohtade ülekantmiseks.

Olen õnnelik kõigi Kaur Altkoa ligi veerandsajandi jooksul õppejõuna töötatud aja õpilaste kogemuse üle, kellel on õnnestunud midagi õppida selle õpetlase elukogemustest. Mina kahjuks nende hulka ei kuulu, isegi kolleeg pole olnud, vaid lihtsalt arhitektuurihuviline tuttav, rääkimata mõne keskaegse arhitektuuriteema uurimisest. Kahju on vaid, et peale välitööde vajalikkuse selgitamise oma õpilastele polnud Altkoal ise nooruses võimalik kokku puutuda olemasoleva maailmaarhitektuuriga, sest võimalikud Peterburi ja Moskva paleed ning muuseumid või Baltimaad polnud ju veel kõik. Allakirjutanuna 40 kirjale — mäletan neid koos selleteemalises elavas arutelus Jaan Kaplinskiga kusagil peahoone ees — polnud Altkoal võimalustki nõukogude korra ajal välismaale pääseda. Ent juba iseseisva riigi ajal saab Altkoa peale varasemate kirjalike sidemete ka võimaluse liikuda mööda Euroopat, et otsida visuaalseid seoseid ühe või teise arhitektuurse detaili leviku või päritolu, seega meistri või koolkonna kohta, ja ta ei jäta seda kasutamata. Vaadelles Altkoa erialaste artiklite bibliograafiat, võib kohe näha tulemusi nii haarde, väidete kui ka kogemuste osas Eesti keskaegse kunsti geograafia tõlgendamisel. Kokkuvõtete tegemiseks oli aga toona, 1990. aastatel

veel isegi vara, nagu ta viimastes artiklikogumikes tõsise õpetlasena on enese ümberhinnanguid mainides ka väitnud.

On üsna haruldane teadlasevõime enese ja oma austatud õpetajate või ka õpilaste varasemaid väiteid vabalt ümber hinnata ning seega tunnistada oma ennatlikkust. Kaur Altkoal on see õnnestunud üsna vaba käega, ilma valehäbi tundmata ning eelnevatesse arusaamadesse kinni jäämata. Selle kohta on äsja avaldatud kogumikus küllalt näiteid korralike viidetega.

Siinkirjutaja jaoks on Altkoala viimased varasemate artiklite uuskogumikud, nii *Tartu: Piiskopi- ja hansalinnast Emajõe Ateenaks. Kirjutisi Tartu vanemast ehitusloost*, mis ilmus kirjastuselt Ilmamaa 2017. aastal, kui ka nüüd 75. sünnipäevaks avaldatud teos head kirjutislaularaamatud, mis peavad kogu aeg olema läheduses kättesaadavad. Peale Tartu Jaani kiriku ja Toomkiriku monograafiliste käsitluste on need pigem teatmeteosed, millesse tuleb aeg-ajalt pilku heita, kui midagi tõsist Eesti kesk-aegse arhitektuuri kohta öelda tahad. Õnneks on Altkoala stiil konkreetne ja üsna napp, kuid ometi meeldivalt selge. Eks tal oli kogemusi ka 1990. aastate teisel poolel ilmunud Villem Raami toimetatud neljaköitelise *Eesti arhitektuuri* koostamise ja toimetamisega, mis võttis toona kindlasti oma aja, aga mille napp stiil annab siiski rohkem erialast teadmist kui veelgi lühemad entsüklopeediaartiklid. Altkoala sisutihedates artiklites on välditud paljusõnalisust, mis on Eesti arhitektuuriajaloo emotsionaalsemates käsitlustes tänapäeval pigem tavaline. Tema tekstis peab jälgima iga lauset ja sõnastust, et saada öeldavale pihta. Autor on küll väga didaktiline ning on oma artiklid kokku pannud justkui koolikirjandid sissejuhatuse ja kokkuvõttega, kus hajevil lugejale tähtsamad seisukohad üle korratakse, ent ilma erialast terminoloogiat ja pühakodade puhul ka ilmakaari tundmata läheb jälgimine kohati raskeks. Aga pole muret, peale mõningast süvenemist on seda niisama kerge ja haarav lugeda kui mõnda segasevõitu kriminaaljuttustust õhtueelsel ajal. Altkoala ise on samuti kunagi võrrelnud keskaja arhitektuuri uurimist näiteks mõne Agatha Christie kriminaalromaaniga, kus tuleb teada fakte sündmuskohalt ning neid hiljem kodus analüüsides jõuda tõdemusteni. Kujutan ette, missugust suurt eeltööd on nõudnud temalt huvireisid Euroopasse. On raske kujutleda teda kusagil rannas puhkamas. Ikka selleks, et viia reisikaaslased sellesse huvitavasse vähetuntud kohta, milles võib leida midagi õpetlikku Eesti arhitektuuriloo paralleelnaidetenäidetena. Ometigi tunnistas ta ise, et paljutki on langenud süle juhuslikult ja ootamatult ning palju oodatut on jäänud leidmata. Siit moraal, et kunstiajalugu on üks kallimaid erialasid ilmas, kus tuleb palju käia kohapeal, ise näha, ise katsuda. Õnneks on autoril olnud võimalus seda viimastel kümnenditel teha, eriti pärast ehk sunnitud pensionilejäämist ülikooli kunstiajaloo

õppetoolist. Loodame, et leidub edaspidi neid, kes tema õppejõupraktist, ja võiks isegi öelda, koolkonda, seal jätkavad. Paljud reisid on tal veel ees.

Altooa detailikäsitluse probleemiasetus on esmapilgul hämmastavalt järjekindel, muudkui räägitakse vikkelsambakestest küll selle, küll teise Saaremaa kirku juures, ja siis seletatakse äärmiselt elegantselt ja lihtsalt ära selle detaili funktsionaalne ja esteetiline tarvilikkus võlvi konstruksioonis. Samuti on sümpaatne tema terve talupojamõistus arutlustes teemal, kuidas seni kindluskirikuteks peetud hoonete pääsuavad võlvipealsele nii kõrgel saavad olla ning kuidas see kõik toimiks tegelikus kaitseolukorras, kuidas mahuks üles tõstma redelit või mis olukord varitseks tulekahju korral jms, mis justkui välistaks reaalse redupaiga. Pigem on igati loogiline ja arusaadav oletus, et selle kõrge ava ees võis olla puittrepp ja isegi rõdu, sest muidu ei mahuks pikk müüritrepp müüri sisse ära. Samuti arvamus, et tegemist võis olla teatud kaupade tulekindla ja kindlama hoiustamiseruumina kivist kirikuhoone võlvide peal, on üllatavalt lihtne. Paarist vähemärgatavast detailist tuletab ta pika loo ja selektuse. Olgu selleks siis Vormsi kirik, mille kohta justkui poleks andmeid, millele tugineda, või paar arhivaarset teadet Wemela kihelkonna võimaliku asukoha kohta hoopis Väimelas, mitte Laiusel. Või siis ka paarist fotodel leiduvast detailist hävinud Narva linnakiriku (mida ta ise püsti seisvana pole näinud) ehitusloo kohta tõsiste märkmete tegemiseks.

Selles oskuses jälgida detailide rände ja paralleele ka kaugemates Euroopa kultuurides, selle kaudu võimalike meistrite rändeteid oletades või siis oskuses lugeda müüri ja dešifreerida selle alusel ehituskäiku, pole Altoal praegu Eesti keskaegse arhitektuuri uurimises võrdset. Võib vaid oletada, missugust visuaalset mälu see nõuab, et tuletada kusagil kaugemal viibides meelde, et ta on nähtavat detaili või lahendust sarnasel kujul kusagil Eestis juba näinud. Mitu korda tuletab ta järgnevatele uurijatele meelde, et need ei kordaks loogikast tuntud *post hoc*'i viga. Pika ehituslooga kirikuhoonete puhul ei tähendanud mingite müüride või piilarite valmimine kohe sellele järgnenud nii- või teistsugust võlvimist. Toetudes omaenese rikkalikele kogemustele, oskab ta välja pakkuda hoopis teistsuguseid lahendusi ja ehitusjärke. Ta on karm kriitik varasemate seisukohtade suhtes, neid asjatundlikult ja nauditavalt analüüsides, samal ajal ka iseendale armu andmata. Ka ei unusta ta oma seisukohti esitades märkimast, et tegemist on vaid oletustega, mis vajavad edasist uurimist, kas võimaluse korral välitöödega objektil või uurimustega arhiivides ja pidevalt lisanduvaid teateid erialakirjanduses tundes. Altooa julgustab nooremaid kolleege aina edasi uurima, näiteks et hoolimata tema väga asjatundlikust ja terviklikust tsistertslaste käsitlusest raamatu lõpuosas ei juhtuks enam seda, et mõnes tsis-

tertsikloostrite tervikkäsitluses nende leviku kohta Euroopa kaardil pole Baltimaades peale Dünamünde ühtegi punkti.

Lugejale, kes pole erialaspetsialist ja pidevalt ilmuvaid artiklikogumikke jälgida ei suuda, on selline ühe autori artiklite koondamine teemakogumikesse väga tänuväärne võimalus raamatariilil ruumi kokku hoida. Seega ei saa ka pahaks panna, et trükitehniliselt on rohked fotod koondatud eraldi plokkidesse, mitte ei asu monograafiatele kohaselt kohe vastava teksti juures. Lihtsalt tuleb lugedes veidi rohkem vaeva näha, muidu oleks raamat paberist lähtuvalt veelgi paksem ja kaalukam. Hea, et fotosid on palju, aga alati võiks ju fotosid, selgitavaid jooniseid ja täiendavaid registreid rohkemgi olla, mis küll muudaks selliste suuremahuliste kogumike valmimisaja veelgi pikemaks ja tehtava töö mahukamaks. Tööde järjekord ei näi Kaur Alttoa kirjutuslaual aga lõppevat. Loogilise järjena võiks ju siin näha kindlusarhitektuuri alaste artiklite kogumikku. Kuigi Alttoa uurimisala näib katvat peaaegu kogu Eestit, vähem ehk Tallinnat ja paari piirkonda Kesk-Eestis, võiks teda oodata ees ka mahuka mitmekõitelise Eesti kunstiajaloo esimese, keskaja köite suure osa kirjutamine ühe autorina, kui keegi vaid sellise ettepaneku talle teeks. Selle kohta olen küll kuulnud Alttoa suust paaril korral vihjet, et ta olla justkui väsinud — aga vahest vara veel — ja jõudu selleks talle!

Enriko Talvistu

ENRIKO TALVISTU (1961) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo teaduskonna ajaloo erialal 1984. Tartu Kunstimuuseumi teadur 1982–1984, teadusdirektor 1988–1996 ja direktor 1996–1999, Tartu Arhitektuuri-mälestiste Kaitse Inspeksiooni juhataja 1984–1988, Tartu Kõrgema Kunstikooli rektori abi a-ni 2004, seejärel vabakutseline.

ABSTRACTS

TOOMAS KIHU, ENE PAAVER. **Contacts: Notes from a lecture delivered by Arnold Matteus in 1985**

Arnold Matteus (1897–1986), the long-time city architect of Tartu, delivered this lecture when six years had remained to the disintegration of the Soviet Union. Numerous students who had gathered to listen to him at the Department of Journalism in the main building of the University of Tartu were mostly interested in memories from the time of the independent Republic of Estonia (1918–1940). Matteus recalled his life events from school and university years to maturity; he concentrated on his plentiful contacts with various people in several countries and during opposite regimes. He also spoke about his work and the decisions he had to take in complicated times to preserve and develop the architectural look of Tartu. The 125th birth anniversary of the respected architect is marked in December this year. (Auth.)

GEOFFREY CHAUCER. **The legend of Phyllis**

FLORIAN STEGER. **On the Attica epidemic during the COVID-19 pandemic**

Against the background of the COVID-19 pandemic, the author finds similarities and differences with the epidemic in Attica in 430 BC, the so-called Justinian plague, which began in AD 541, and the plague epidemic of 1348.

Then people mostly considered such epidemics a punishment of gods. Attempts at natural explanation of diseases, primarily humoral pathological theories, appeared only slowly in the medical manuals of the time, first in Hippocrates' writings. However, already the descriptions by Thucydides (ca 460–396 BC) reveal that the primary measure for preventing the severe disease was keeping away from the

infected persons, but this, in its turn, might seem like ostracising them. The notes of the historian Procopius (ca AD 500–560), who survived the pandemic in Constantinople, show numerous parallels with Thucydides’ text, particularly concerning the rapid moral decline. Absurd and dangerous conspiracy theories that resemble present-day discussions were not missing either.

During the 1348 plague, protective clothing was used, and, in 1374, a quarantine of ten days was first imposed in Reggio Emilia and, in Marseille in 1383, as the word says, quarantaine de jours or a quarantine of approximately forty days. The idea that epidemics could be caused by concrete pathogenic agents did not appear for a long time, even after the early modern physician Girolamo Fracastoro (ca 1477–1553) with his idea about the “seeds of illness” showed the right way. More than two millennia passed before effective countermeasures against plague were found. In 1894, the Swiss biologist Alexandre Yersin discovered the plague-generating bacteria, which was called Yersinia pestis after him. Here, however, the author warns against retrospective diagnostics and, relying on a few details, proclaiming the Attica epidemic a plague.

Eventually, Steger emphasises that, despite the efficiency of keeping a distance, nobody should be left alone during the COVID-19 pandemic, and people’s freedom should not be disproportionately limited. In no case, one person should be played out against another — all human lives should be honoured and appreciated equally, like being a human as such. Thucydides has shown us where the opposite can lead. (Edit.)

PRIIT PIKAMÄE. Advocate general: Phylogenesis of a legal profession

The article views the historical formation of the legal profession of the advocate general and its role at present. The roots of the profession of the advocate general lie in the French legal system, and its development has followed the formation of the French legal system. The institutional separation of judicial proceedings from direct royal power into the hands of

a special judicial system did not still mean that the monarch would have yielded his higher authority of administration of justice. To represent his point of view, a separate profession — advocate general — was established at courts — who presented in the legal cases discussed the king's view on the potential result of the trial. Although formally being the representatives of the monarch, advocates general soon became an independent body of judicial officials who gave the court an impartial view detached from the disputing parties how an individual legal case should be solved.

The institution of the advocate general persisted in the French judicial system throughout the period of the ancien regime, but it was also preserved after several reforms in the French judicial system after the revolution of 1789. Creation of a separate system of administrative courts in France during Napoleon's reign along with the general judicial system brought along the creation of the analogue to the advocate general (Commissaire du Gouvernement) at the State Council (Conseil d'Etat) as the higher administrative court. Although both branches of the judicial system have generally retained the solutions devised in the 19th century to the present, the advocate general and the government commissar of the administrative court system have had to reform their role and authorities under the criticism of the European Court of Human Rights.

The criticism has still not essentially changed the main tasks of these professions but mainly their rights to participate in passing the verdicts. Following the model of the French judicial system, the occupation of the advocate general has been internationally introduced into the structure of the European Court where his/her task is also to provide an impartial and independent opinion on the legal case under discussion. Although initially inspired by the model of the higher administrative court of France, the advocate general at the European Court has a clear specificity, which is expressed primarily in the greater distance of the holders of this position from the judges than in the French system.

In conclusion, the position of the advocate general and his/her tasks are not easily understandable for jurists of other legal systems, as, according to the general understanding, the court knows the law to be applied and does not need any supervision from anyone else than the parties of the legal case when passing the verdict (iura novit curia). It is an institution which clearly originates only in the French judicial system, and its existence and logic of functioning has been realised in other legal systems only after the ascension of these countries to the European Union. (Auth.)

**IVAN BUNIN. The liberation of Tolstoy:
Chapters XIV–XV**

The Russian writer Ivan Bunin (1870–1953) wrote down his memoirs and reflections about Lev Tolstoy (1828–1910), his great role model and teacher, in 1936–1937, being in emigration in Paris at the peak of his fame and on the threshold of old age, a few years after becoming the first Russian to receive the Nobel Literature Prize. Tolstoy inspired Bunin by his talent and searches for truth from his young days when he corresponded with his teacher and had contacts with Tolstoy's followers. Bunin began to publish memoirs about Tolstoy in the emigrant press in the 1920s. Concerning The Liberation of Tolstoy as a whole, in the translator's opinion, it has a postmodernist structure, consisting mainly of excerpts and paraphrases from Tolstoy himself, his biographers and ideological opponents. It is an apology to the big thinker and moral lighthouse of humankind. Chapter XIV reflects at length on Tolstoy's hypertrophic conscience and scruples. Concerning Tolstoy's social activism, however, Bunin justifies Mark Aldanov-Landau: "Throughout his life he shirked social obligations (although sometimes he did not manage). [---] It could be rather said about him that he was an antisocial figure." The main theme in Chapter XV is Tolstoy's ideas about religion and existentiality. Bunin admits that, for the majority, he remained a rebel, anarchist, unbeliever. Vasili Maklakov even goes as far as calling Tolstoy an absolute positivist in his worldview, which in Bunin's opinion

is completely absurd, and he quotes Tolstoy himself, “Matter is the most incomprehensible thing for me. [...] For life to have a meaning, its aim must surpass the limits comprehensible to human reason.” (Edit.)

RIHO NÕMMIK. Research-based vision of the administrative-territorial division of Estonia

The aim of the article is to find to which extent the administrative-territorial structure created by the 2017 administrative reform facilitates the development process of Estonia and to offer an alternative to the current administrative division on the basis of social and economic geography.

The idea comes from the German researcher Walter Christaller (1893–1938) who created the foundations for describing a tiered administrative territorial system. Such parameters as the number of administrative levels (n) and the number of administrative units at an administrative level (K_n) provide an objective basis for comparing the administrative systems of states. These indicators have also been used in the article. The essence of the idea is based on the works of the Estonian researcher Salme Nõmmik (1910–1988) where she emphasised the differentiation of parts of the territory with different socioeconomic structure and prospects for development. This system provided a three-tiered division: regions, districts (now counties) and village soviets (now rural municipalities). Relying on the theories of these two researchers, the author of the article explains why, instead of the present two-tiered administrative scheme, a three-tiered system should be created with four developmental regions at its upper level: North-east Estonia (with the town of Narva as its hub), South-east Estonia (Tartu), West Estonia (Pärnu), North Estonia (Tallinn). The author emphasises that the three-tiered administrative-territorial division of Estonia should resemble that of the original states of the European Union, as their present-day scale of public services (from public toilets to opera and ballet theatres) is the same. Finally, he provides examples of development prospects of these regions and their hubs, and notes that when the population of the state de-

creases, not the number of administrative levels but the average number of territorial units at administrative levels should decrease. (Edit.)

DONNA J. HARAWAY. A cyborg manifesto: Science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century. Part II

JANEK KRAAVI. "A cyborg manifesto" by Donna Haraway

The political background to the essay published in 1985 under the title "Manifesto for cyborgs: Science, technology, and socialist feminism in the 1980s" is strengthening of militarist attitudes in the US in the mid-1980s and the so-called Reagan doctrine.

The specific viewpoint of "A cyborg manifesto" is primarily linked with Haraway's education in biology and biotechnology. The natural-scientific perspective grows into an ironical and utopian discussion on the mutual relations between animals, humans and technology that are different than before, but the essay also presents an alternative treatment of enjoyment, unity and visions of the future. The idea of the cyborg is studied as a phenomenon created by both the social reality and fictions. At that, emphasis is laid on the former context rather — the cyborg is not so much a figure of science fiction but a metaphor explaining the reality based on societal relations. The argumentation substantiating the image of the cyborg has two essential centres. First, the conflict between the humans and the machines, and the critical understanding of technology's dominant role in the future of humankind. But the cyborg's nature also includes resistance and opportunities for enjoyment, as the whole phenomenon is based on the disappearance of clear differences between organisms and machines. Identifying of oneself as a "cyborg" makes it possible to reformulate the earlier relations based on identity, race, class or sex and to proceed from the principle of coalition and cooperation that accepts differences. In Haraway's opinion, this opens the opportunity for the feminist

movement to undermine the principles of patriarchal management and control. Haraway, however, also recognises the inherent risks, primarily that the concept of the cyborg, as a premise, includes the work process contained in technology and the principle for controlling of desires. Later developments have actually shown that the subversive meaning of the cyborg has more or less disappeared.

In the afterword, Janek Kraavi points out that, in the context of feminist theory, Haraway's essay could be placed against the background of second-wave feminism, which critically observed the themes related to gender roles, women's rights and liberties. First of all, "A cyborg manifesto" is a distinctive answer to the dominant socialist feminist cultural theoretical tonality, which Haraway considers honest, serious and respectable. In her essay, however, she contrasts such manner of speech with irony and blasphemy. For example, she polemises with radical feminism which treats the organic and the technological as too sharp opposites. In Haraway's opinion, the principle of all women's natural unity is a too general perspective. The starting point for feminist activism should be the idea of coalition, principles of mutual cooperative action and kinship, which might bring radical, liberal or socialist feminism closer to one another. (Edit.)

Review

ENRIKO TALVISTU. A brief instruction for studying Estonian medieval architecture

Kaur Alttoa. Kirikud, kabelid, kloostrid: Kirjutisi Eesti keskaegsest sakraalarhitektuurist. [Churches, Chapels, Convents: Writings on Estonian Medieval Sacral Architecture.] Tartu: Ilmamaa, 2022. 575 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

IVAN BUNIN (1870–1953), Russian writer

GEOFFREY CHAUCER (ca 1342–1400), English writer

DONNA J. HARAWAY PhD (1944), professor emerita in the History of Consciousness Department and Feminist Studies Department at the University of California, Santa Cruz

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of Akadeemia

JANEK KRAAVI PhD (1972), lecturer in Estonian literature and present-day culture at the Institute of Cultural Research, University of Tartu

KÄRT KUNNUS MA (1986), communication specialist at Tartu City Museum

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

RIHO NÕMMIK PhD (1936), Estonian physicist

ENE PAAVER MA (1963), dramaturge of the Estonian Drama Theatre

PRIIT PIKAMÄE PhD (1973), advocate general at the European Court of Justice

FLORIAN STEGER PhD (1974), professor of history, philosophy and ethics of medicine at Ulm University

ENRIKO TALVISTU (1961), historian

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LII

20. jaanuar [1950]. Ema surmapäev ja -tund... Torm on vaibunud, pakane taandunud. Kalmistu on tardunud talvisesse üksindusse. Kalmu katab sügav lumekord, puhas ja õrn. Tuisuehtes kuusel häälitseb nähtamatu lind, temale vastab naabrusest teine...

Ajalehed toovad teate Eesti silmapaistva põllumajandusteadlase ja põllumajandusteaduste doktori, Eesti NSV Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikme, Stalini preemia laureaadi Julius Aamisepp'a²³⁶⁸ surmast 19. jaan. 1950.

²³⁶⁸Julius Aamisepp (1883 – 19. I 1950 Jõgeva) õppis sõjaväe elektrotehnikakoolis Peterburis 1903–1905, kust heideti poliitilistel põhjustel välja, hiljem Põllutööministeeriumi põllutöödepartemangu linnukasvatusinstruktorite kursustel Peterburis 1911–1912, põllumajandusdoktor kartuliuuringute eest 1947, ENSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige 1946. Poliitvang Peterburis 1905–1906, vabanes sõjaväest 1907, tegi isatalus Harjumaal Kloostri vallas katseid kartuli- ja juurviljasortidega 1908–1914, Esimese maailmasõja ajal suurtükiväeametnik Tallinnas 1914–1916; oli tegev Eesti rahvuslike väeosade loomisel 1917, Eesti Sõjaväelaste Keskbüroo juhatuse liige; Harju maanõukogu liige ja sekretär 1917–1920, Saksa okupatsiooni alul Eesti diviisi staabi mobilisatsiooniosakonna asjaajaja 1918, Vabadussõja ajal ülemjuhataja staabi majandusülem; Jõgeva sordiaretusjaama kartuli-, juur- ja kaunviljaosakonna juhataja 1920–1947 ning aretusosakonna juhataja 1947–1950; Eesti Sulg- ja Väikeloomakasvatuse Edendamise Seltsi ajakirja *Väikeloomakasvataja* vastutav toimetaja 1919–1921; ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi liige 1947–1950, Nõukogude Eesti preemia laureaat 1947, Stalini preemia laureaat 1948.

J. Aamisepp on iseseisvalt paljude aastate jooksul uurinud loodus- ja põllumajandusteadust ja korraldanud sordivõrdluskatseid, aretades ühtlasi uusi kartulisorte.

Üldse on J. Aamisepp aretanud 15 omanimelist kartulisortti, mida paljundatakse ning kasvatatakse tänapäev kõikjal Eestis NSV-s, ja on võetud põhi- ja perspektiivsortide nimestikku ka vennasvabariikides. ("Rahva Hää" XI, nr. 17 (2135), lk. 4, (1950), 20. jaan. 1950.)

Kadunu põrm tuuakse 23. jaan. Jõgeva Riiklikust Sordiaretusjaamast Tartusse Eesti NSV Teaduste Akadeemiasse, kust maetakse ülikooli kalmistule 24. jaanuaril 1950.²³⁶⁹

21. jaanuar. Lenini 26. surma-aastapäeva tähistuskoosolek Tartu Riiklikus Ülikoolis.²³⁷⁰ Talviselt külm ja kõle aula on osavõtjaist hõre, hõre on samuti presiidium.

Koosoleku avab tunduva hilinemisega prorektor R. Antons, peatudes Lenini ajaloolisel tähtsusel. "Sotsialism on Nõukogudemaal võitnud, võib ka kogu maailmas."

Aastapäeva tähistuskõne "26 a. ilma Leninita sm. Stalini juhtimisel leninlikul teel" esitab ajaloo-keeleteaduskonna prodekaan van.-õp. E. Mikkelsaar.²³⁷¹ Ta kõneleb monotoonselt ja

²³⁶⁹Vt "Doktor Julius Aamisepp matuseid korraldavalt komisjonilt". — *Edasi*, nr 19, 22. I 1950, lk 4. Päevikusse on lisatud ajalehelõige: "Julius Aamisepp matus". — *Samas*, nr 21, 25. I 1950, lk 2.

²³⁷⁰Päevikusse on lisatud ajalehelõige: V. Lind, "Leinakoosolek TR Ülikoolis". — *Edasi*, nr 20, 24. I 1950, lk 1.

²³⁷¹Enno-Lembit Mikkelsaar (1921 – 20. VI 1979 Tartu) lõpetas Tartu Õpetajate Seminari algkooliõpetaja kutsega 1941, õppis ÜK(b)P Keskkomitee j.a Kõrgemas Parteikoolis Moskvast 1945–1948, majandusteaduste kandidaat 1953 (NLKP KK j.a Ühiskonnateaduste Akadeemia). ELKNU Tartumaa komitee instruktor-asjaajaja ning seejärel pioneeri- ja koolide osakonna juhataja 1940–1941, Kaagvere lastekodu õpetaja-praktikant 1941, Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi Tartumaa osakonna kaastööline maist kuni juulini 1941, Tartu hävituspataljoni liige; astus 1941. aasta 3. juulil vabatahtlikuna Punaarmeesse, 14. tagavara laskurpolgus Kirovi oblastis 1941, 860. tööpataljoni brigadir ja poliitjuhi asetäitja 1941–1942, 8. Eesti Laskurkorpuse 7. las-

igavalt. Hakkab peale tikkuma uni. . . Selle eest päästab vaid viivuks ringivaatamine.

Presiidiumilauas, mille taga mustas leinaraamis V. I. Lenini pilt, istuvad peale R. Antonsi A. Marland, A. Vill, dekaanid E. Talvik, E. Karu, [V.] Ritslaid, E. Peebsen, haldusprorektor B. Vörse, ELKNÜ TRÜ sekretär H. Tiido ja partorg E. Raag — enamik palitutes. Rida toole seisavad tühjadena.

Publikus on rohkearvuliselt esindatud, nagu see koosolekutel tavaks, arstiteaduskonna õppejõud. Kohal on A. Valdes, E. Aunap, G. Kingisepp, A. Tomingas, A. Raatma, E. Käer-Kingi-

kurdiviisi 27. polgu luurerühmas 1942–1943, võttis osa lahinguist Velikije Luki juures, 27. polgu 3. kuulipildurite roodu komandöri asetäitja poliitalal 1943, poliitöötajate täiendusõppuste kuulaja Podolski Jalaväekoolis Ivanovos 1943–1944, lõpetas staabitöötaja kvalifikatsiooniga, Eesti Partisaniliikumise Staabi operatiivreservis 1944, EPLSi reservide kogumispunkti staabiülem Leningradi oblastis Puškinis 1944, EPLSi majanduskomando ülem Leningradis 1944; Lõuna-Eesti operatiivgrupi liige, EK(b)P Tartumaa Komitee sõjalise osakonna juhataja 1944–1945, agitatsiooni- ja propagandaosakonna juhataja 1945, EK(b)P Tartu Linna Komitee organiseerimis- ja instrueerimisosakonna juhataja 1945; TRÜ marksismi-leninismi aluste kateedri vanemõpetaja 1948–1950, ajaloo-keeleteaduskonna prodekaan 1949–1950, ajalehe *Tartu Riiklik Ülikool* vastutav toimetaja 1948–1949, ühtlasi Tartu Õpetajate Instituudi marksismi-leninismi aluste õppejõud 1948–1950, õpetas sama ainet ka Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis; NLKP KK j.a Ühiskonnateaduste Akadeemia poliitökonoomia kateedri aspirant Moskvast 1950–1953; TRÜ poliitilise ökonoomia kateedri juhataja kt ja juhataja 1953–1957 ning 1960–1961, dotsendi kt 1955–1957 ja 1960–1961, ajaloo-keeleteaduskonna dekaan 1954–1955, ühtlasi EKP Tartu Linnakomitee marksismi-leninismi õhtuülikooli lektor a-st 1953; NSVLi saatkonna II sekretär Stockholmis 1957. a aprilli lõpust kuni 1960. a septembri alguseni; TRÜ õppeprorektor 1961–1963, ühtlasi õppeülesandetäitja poliitilise ökonoomia kateedris; Eesti Põllumajanduse Akadeemia poliitilise ökonoomia kateedri (a-st 1972 ühiskonnateaduste kateedri) juhataja 1963–1968 ja dotsent 1968–1976; TÕSi komsomoli algorganisatsiooni organiseerijaid ja sekretär, ühtlasi algkooli vanempioneerijuht, ELKNÜ Tartumaa Komitee büroo liige 1941, 27. laskurpolgu komsomolibüroo liige 1942–1943, EPLSi parteibüroo liige 1944, EK(b)P Tartu Linnakomitee liige, TRÜ parteikomitee liige.

sepp, E. Siirde, V. Savi, R. Roots, V. Pärtelpoeg, H. Petlem ja nende ridade kirjutaja. Teiste teaduskondade esindajaist on ilmunud vaid K. Taev, H. Moora, E. Laugaste, V. ja E. Ridala, A. Laas, A. Karu, V. Vaga, B. Pravdin ja vähesed teised. Kõik istuvad palitutes. Tulnud on ka assistente ja teenistujaid... Kes aga täiesti puuduvad, on üliõpilased...

Keset ringivaatamist lõpeb ootamatult kõne (lühikesed esinemised on suureks harulduseks) ja R. Antons lõpetab koosoleku, mis kestnud vaevalt 45 minutit. Kõik on rahul, vist ka korraldajad ise, kes oma plaani täitnud.

Koosolekule minnes sattusid teel vastu mõned tuttavad õppejõud. — Kuhu ruttate? esitati nende ridade kirjutajale küsimus. — Lenini 26. surma-aastapäeva tähistuskoosolekule, kas teie siis ei tea? — Miks te meile seda ütlesite, meie ei tarvitsenud koosolekust midagi teada! — naerati vastu. — Nüüd teate, tulge aga kaasa!

Kuid kaasatulijaid ei leidunud...

23. jaanuar. Arstiteaduskonna kateedrite juhatajate informatsioonikoosolek TRÜ õpetatud nõukogu saalis. Dekaan E. Karu teeb teatavaks, et uueks prodekaaniks on rektori käskkirjaga [...] ²³⁷² detsembrist 1949 kinnitatud dots. E. Siirde, arvates 1. jaan. 1950. Puhkeb aplaus.

Arutatakse üliõpilaste õppekoormust. Selgub, et raviosakonnas 4. kursusel on õppeaasta vältel haigustunud kopsutuberkuuloosi 11 üliõpilast, mis on väga suur arv. Põhjust nähakse üliõpilaste liig suures õppekoormuses, mis ettenähtud keskmise 36 nädalatunni asemel ulatub sageli kuni 50 tunnini, kuna õppekavaliisele koormusele lisanduvad veel sõjaline õpetus, vene ja võõrkeeled ja poliitinformatsioon. Nende ainete tunnid peaksid sisalduma 36-tunnilises nädalakoormuses, lisandatakse aga meil sellele koormusele juurde. Äärmiselt halvad ja sageli ebahügieenilised on samuti elamistingimused ühiselamutes. Suure koormuse tõttu kannatab ka üliõpilaste toidustamine, kel sageli puudub isegi aeg leiva ostmiseks. Lõunatunnid puuduvad või on juhuslikud ja hilised. Sageli on vene keele tunnid õppejõudude

²³⁷² Teksti on jäetud tühik kuupäeva kirjutamiseks.

vähesuse tõttu (üks õppejõud õpetab rühmades kogu kursust) planeeritud õhtule, nii et üliõpilased teistkordselt — mõningate vaheaegadega — oma elukohast peavad õppetööle tulema. Palutakse dekaani juhtida rektoraadi tähelepanu üliõpilaste õppekoormuses ilmnenud puudustele ja nõuda nende parandamist.

Koosoleku vältel soovin minu kõrval istuval prof. A. Linkbergile õnne polikliiniku allutamise puhul kliinikute valitsusele ja avaldan lootust, et sisehaiguste propedeutika kateedril poliikliinikus kasutada olevad ruumid jäävad endiselt kateedri kätte.

Prof. L. vaatab mulle salatsevalt muheledes otsa ja küsib, kas 35 voodist jätkub kateedri häirimatuks õppetööks. Vastan jaatavalt, tahan vaid teada, kus oleks voodite asukoht. — Küllap leiame ka koha, tähendab L., kuid oma mõttekäiku ei avalda.

Teadusala prorektor A. Marland on 22. jaan. Botaanikaia uisuteel murdnud jala. Esineb komplitseeritud parema jala *fibula* fraktuur.²³⁷³ Teda ravib prof. A. Linkberg.²³⁷⁴

15. veebruar. Maarjamõisa kliinik. Kateeder saab H. Sõbralt palatid 2, 12, 18. Kõrge laseb $\frac{1}{2}$ tundi oodata. Jälgime kellaga käes.

²³⁷³ S.t jalasääre peenema luu (pindluu) murdumine.

²³⁷⁴ Päevikusse on lisatud ajalehelõiked: V. Lind, "Kandidaadid TR Ülikoolist". — *Edasi*, nr 23, 27. I 1950, lk 1; E. Silk, "Nad on pälvinud meie usalduse". — *Samas*, nr 31, 5. II, lk 2 (NSV Li Ülemnõukogu Liidunõukogu saadikukandidaadiks esitas "ülikooli kollektiiv" Jossif Stalini, Georgi Malenkovi, õppeprorektor Richard Antonsi, ning otsustati paluda nende nõusolekut selleks); J. Jõgi, "Nad väärivad usaldust". — *Samas*, nr 32, 6. II 1950, lk 2 (ENSV Teaduste Akadeemia Tartu asutuste töötajad esitasid NSV Li Ülemnõukogu Rahvuste Nõukogu saadikukandidaatideks Jossif Stalini, Vjatšeslav Molotovi ja EK(b)P Tartu Linna Komitee sekretäri Valdar Leede). Vt ka: "Meie ülikooli kollektiiv esitas Liidunõukogu saadikukandidaatideks Jossif Vissarionovitš Stalini, Georgi Maksimilianovitš Malenkovi ja Richard Juhan p. Antonsi". — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 4, 10. II 1950, lk 1; "Jossif Vissarionovitš Stalin, Vjatšeslav Mihhailovitš Molotov ja Valdar Jaani p. Leede Rahvuste Nõukogu saadikukandidaatideks". — *Samas*; Richard Antonsi ja Valdar Leede elulugusid koos Vilhelm Reimani, Edgar Salumaa, Artur Vigla, Fred Kudu ja Lembit Koigi toetuskirjutistega vt *Samas* nr 7, 3. III 1950, lk 2.

Õde saadetud 2 korda järele. Vabandab lühidalt, uurinud üht magu. Kavatsus 20. II asuda tööle.

18. veebruar. Selgus, et 3 arsti ei saa korraga polikliinikust lahkuda. Linkberg ja Murašev lubavad korraldada assistentidele koosoleku, et küsimust lahendada. Need võtsid polikliinilisi haigeid seni kliinikumis vastu. See tuleb teostada polikliinikus.

24. veebruar. Õpetatud nõukogu. Sisehaiguste propedeutika saab kiita õppemetoodilise töö eest (Karu kannab ette teaduskonna 1949. a. II semestri aruande). Saab laita: Marland kannab ette, et arstiteaduskonnast pole veel esinenud teaduslikul sessioonil mina ja Karu.

1. märts. Koosolek Linkbergi juures. Assistendid hakkavad vastu võtma 1 tund + $\frac{1}{2}$ konsult[atsioone].

3. märts. Minu aruanne teaduskonna tuberkuloosi kohta. Valdes arvustab teravalt, öeldes umbes, et komisjoni töö pole midagi — teeb oma ettepanekud, mis kaunis utoopilised.²³⁷⁵

10. märts. Valimiseelne miiting turuplatsil. Kohustuslik allkirja vastu.

Taevas on hallis pilvis. Toome kohal paistab ähmane kahvatukollane päikesedisk, kaob, tuleb kogu aeg lund. Antons ja Leede keppide (varda) otsas. Leedet raske tunda. Tribüünil suitsetatakse (Vill, Schmidt, Antons ja teised). Plaksutatakse kinnastes. "Vanemuise" varemetele laskub üle linna lendav vareste parv, tõuseb, laskub kõrgete puude latvadele. Telegrammi ettelugemise tütarlapsed valjult itsitavad. Kestab $1\frac{1}{4}$, enne külmetatud üle $\frac{1}{2}$ tunni kogumisel. Inimestel on külm (jalad), hüppavad, püüavad saada sooja. Mõne päeva pärast polikliinikul jälle tööd (üliõpilased tuberkuloosikalduvustega). Sisko jääb vene

²³⁷⁵Päevikusse on lisatud ajalehelõige "Kroonika" (*Rahva Hääli*, nr 59, 9. III 1950, lk 4) ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega Hans Kruusi vabastamise kohta ENSV välisministri kohustest alates 8. märtsist 1950. a.

keelega hätta, ei tea, kuidas on rahvuste nõukogu, jätabki ütle-mata. Püss²³⁷⁶ rääkis hästi. [---]²³⁷⁷ vilumatult. Matin — hea vene keel.

11. märts. Seisame talvises metsas: “нигде так глубоко и вольно”.²³⁷⁸ Silol tulikiri 12. III 1950. Elva järv puhta katte all, üle Tartu-poolse otsa läheb sissesõidetud tee. Mets ümberringi hall, tuleb lund. Aunap, Rulli, mina. Tuletan A-le meelde, ärgu unustagu minna valimisele, kas teab, kes kandidaadid. Peaks olema täitsa tobe, kui ei teaks. Teel seisab omnibuss lisaveokiga:

²³⁷⁶Karl Püss (1913 – 3. IV 1988 Tartu) lõpetas Tartu Ülikooli õigus-teaduskonna 1937, õigusteaduste kandidaat 1953 (TRÜ), EÜSi liige. Juhutöödel Tartus 1937–1938, Varangu vallavalitsuse kantseleiamet-nik 1938–1939, Jõhvi vallasekretäri abi 1939–1941, Virumaa TSN Täitevkomitee rahandusosakonna eelarveinspektor 1941; mobiliseeriti 1941. a juulis Punaarmee, 857. tööpataljonis Arhangeliski oblastis 1941–1942, 63. eesti üksiku tagavaralaskurpolgu 2. roodu jaokomandö-ri abi Tšeljabinski oblastis 1942–1945, 371. kaardiväe Eesti laskurpolgu 8. roodu komandöri abi 1945; TRÜ õigusteaduskonna haldusõiguse kateedri assistent 1945–1947, haldusõiguse kateedri vanemõpetaja kt ja õigusteaduskonna kaugõppeprodekaan 1947–1948, haldusõiguse ka-teedri vanemõpetaja 1948–1950, riigi- ja haldusõiguse kateedri vanem-õpetaja ning õigusteaduskonna dekaani kt 1950–1954, õigusteaduskon-na dekaani kt ning riigi- ja haldusõiguse kateedri dotsendi kt nõu-kogude haldusõiguse ja nõukoguliku ülesehituse alal 1954–1959, dot-sent 1959–1977, riigi- ja haldusõiguse kateedri professori kt 1977–1987, õigusteaduskonna dekaan 1950–1961, TRÜ õppeprorektor, üht-lasi õppeülesandetäitja riigi- ja haldusõiguse kateedri juures 1963–1977; TRÜ ametiühingukomitee aseesimees 1949–1950; EKP Keskkomitee liikmekandidaat 1962–1966, ENSV Ülemnõukogu VII koosseisu saa-dik 1967–1971.

²³⁷⁷Päeviku käsikirjas loetamatu nimi.

²³⁷⁸Värsirida Nikolai Nekrassovi (1821–1878) poeemi *Pakane Puna-nina* (1863) II osa 35. luuletusest. Vn k “Нет глубже, нет слаще покоя, / Какой посылает нам лес, / Недвижно, бестрепетно стоя / Под холодом зимних небес. // Нигде так глубоко и вольно / Не дышит усталая грудь”, eesti k “Ei iialgi paikades teistes / nii ole ta puhata saand / kui talvise taeva all seistes, / kesk hääletut, ääretut laant. // See ümbrus nii kergeks teeb rinna.” Vt N. Nekrassov. *Pakane Punanina*. Tlk August Sang. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 52.

“Vanemuine”. Aakre: õhtul rahvamajas “Kretšinski pulm”: Ruubel,²³⁷⁹ Mälton²³⁸⁰ jalutavad teel. Siis omnibuss möödub.

Sissevõitud kass, nime ei ole. Haarab plekist konservikarbi serva mööda, läheb naaberlaua alla.

Meie mütsid varnal, teisi pole. Küsime, kuidas saame kätte, numbraid ei võtnud. Uurime hinnakirja peene trükiga. Siis näeme, et suur seinal.

Vapramäe kaob lumesadusse. Siledana lookleb lumevaiba all jõgi. Nõo kiriku katusel rohkesti vareseid. Üks hilineunud lendab üle tee.

12. märts. Täna maeti Bembo²³⁸¹ puukasti sees meie muruväljale. Maa tugevasti külmunud. Tekkis väike kuuseokstega kaetud kalm. Suri Bembo 7. III 50. Kogu aeg sadas peent tihedat lund. Puud, põõsad lund täis.

Valimised valimisjaoskonnas nr. 8 Näituse 22 [...] ²³⁸² keskkoolis.²³⁸³

Kell 6 ooteruum rahvast täis, lastakse valimisruumi rühmade viisi. Ilmuvad Vau, Päril, Hiie. Öppejõude palutakse teise tuppa, et vähe oodata. Mõned proovivad einelauas märjukest. 2 sedelit

²³⁷⁹Paul Ruubel (1913 – 19. II 1970 Pärnu) õppis Tartu Draamastuudios 1934–1936. Näitleja Draamateatris Tallinnas 1936–1939, Endlas 1939–1942, 1954–1959, 1965–1969, Vanemuises 1942–1944, 1948–1951, 1959–1965, Rakvere teatris 1944–1946, Noorsooteatris Tallinnas 1946–1947, Narva teatris Paides 1947–1948 ja Ugalas 1951–1954.

²³⁸⁰Aleksander Mälton (Aleksander Voldemar M.; ps Lex; 1901 – 10. VII 1974 Kiidjärve) lõpetas Viljandi kõrgema algkooli 1917. Vabatahtlik Vabadussõjas 1919–1920 (Scouts-rügement), sai haavata ja teisel korral põrutada; näitleja Ugalas 1920–1937, Endlas 1937–1939, Vanemuises 1939–1942 ja 1944–1974 ning Estonias 1942–1944.

²³⁸¹S.t Valter Hiie koer.

²³⁸²Päevikusse on jäetud tühi koht. Näituse 20/22 asus tollal Tartu Linna VI Keskkool (praegune Tartu Tamme Gümnaasium).

²³⁸³Vt ka I. Ambre, “Šeflusaluses agitatsioonipunktis käib vilgas tegevus”. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 5, 17. II 1950, lk 1; V. Kaarna, “Agitkollektiivi tööhoog tõuseb iga päevaga”. — *Samas*, nr 6, 24. II 1950, lk 1; A. Kuus, “Valimistele ühise perena”. — *Samas*, nr 9, 17. III 1950, lk 1; E. Lepik, O. Niinemägi, “Ununematu päev”. — *Samas*.

à ühe kandidaadiga. Lastakse lahtiselt kasti. Ilmun kell $\frac{1}{2}$ 9. Ülikooli korraldus: üliõpilased 6–8, õppejõud hiljemalt kuni 11-ni. Teada pole korraldust antud. Hilja tulejad on rahvavaenlased.²³⁸⁴

Aknast voolab mööda inimesi. Kell 10 vaibub vool, liiguvad vaid üksikud. Ilm ilus, kogu aeg tuleb lund, ümbrus hall, nähtavus väike.

25. märts. Dekanaat kolis peahoonesse. Kaks suurt, kõrget, värskest remonditud tuba kahe aknaga. Uks murtud koridorist sisse. Endise anorgaanilise [keemia] kateedri ruumid.

Prof. *dr. med.* E. Martinsoni (bioloogilise keemia kateedri juhataja) kiri 24. III 50 rektorile, milles palub viia biokeemia kateeder arstiteaduskonna alla ja laiendada programmi.²³⁸⁵

(Järgneb)

²³⁸⁴Vt “ELKNÜ TRÜ komitees”. — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 8, 10. III 1950, lk 1; Tiigi tänava ühiselamu üliõpilasnõukogu, “Lähme valima 12. märtsil juba enne kella kaheksat”. — Samas. — Esimese kirjuti-se järgi kerkinud “meie ülikooli teaduskondades ja ühiselamutes üles patriootlik algatus” minna valima enne kella kaheksat, mida TRÜ kom-somolikomitees arutati ja otsustati toetada.

²³⁸⁵Herbert Normann on päevikusse teinud ärakirja nimetatud vene-keelsest kirjast.

KÄRT KUNNUS. Soomusrüü (2022)